

I. ÉVF. // BUDAPEST, 1928 NOV.—DEC. HÓ // 7—8. SZÁM
MEGJELENIK ÉVENTE TÍZSZER

HISTORIA

SZERKESZTŐSÉG

HADIMÚZEUMI LAPOK

SZERKESZTI

AGGHÁZY KAMIL

A M. KIR. HADTÖRTÉNELMI MÚZEUM IGAZGATÓJA

HONISME ÉS HELYTÖRTÉNET

SZERKESZTI

DR. LUKINICH IMRE

A NEMZETI MÚZEUM SZÉCHENYI KÖNYVTÁRÁNAK
IGAZGATÓJA

PESTBUDAI EMLÉKLAPOK

SZERKESZTI

DR. GÁRDONYI ALBERT

SZÉKESFŐVÁROSI FŐLEVÉLTÁROS

MAGYAR MŰEMLÉKEK

SZERKESZTI

DR. SZONYI OTTÓ

A MŰEMLÉKEK ORSZ. BIZOTTSÁGA ELŐADÓJA

FELELŐS SZERKESZTŐ HORVÁTH KÁROLY

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL

BUDAPEST VI, ANDRÁSSY-ÚT 20. TELEFON: AUTOMATA 299—92

E L Ő F I Z E T É S I D Í J A K

EGÉSZ ÉVRE 30 P. FÉLÉVRE..... 16 P

MINDEN

A LAPRA VONATKOZÓ LEVELEZÉS (KÉZIRAT, REKLAMÁCIÓ, ELŐFIZETÉS STB)

BUDAPEST VI, ANDRÁSSY-ÚT 20 ALÁ CÍMZENDŐ

TARTALOM.

	Oldal
<i>Pestbudai emléklapok</i>	1
Budai építkezések a XVII. század végén. — A Szervita-téri Mária-szobor. — Szent Miklós püspök pesti szobra.	
<i>Magyar műemlékek</i>	8
Befejezték a pécsi székesegyház falfestményeinek renoválását.	
<i>Külföldi kapcsolatok</i>	11
Angol-magyar kapcsolatok.	

KÉPEK:

A Szervita-téri Mária-szobor (4).

Mellékletek:

- I. Hadiműzemi Lapok.
 - II. Honisme és Helytörténet.
-

Budai középítkezések a XVII. század végén.

Jövedelmi források hiányában Buda városa kezdetben sem középületeket nem emelthetett, sem közmunkákat nem végeztethetett. A városházépítés is csak ügyyel-bajjal jutott előre, pedig erre ugyancsak szükségük lehetett. Már 1688. június 30-án felhatalmazta a kamarai kormányzóság a polgármestert és tanácsot, hogy városház céljaira alkalmas telket nézzenek ki s kérjék azt a telkek felett rendelkező kamarai kormányzóságtól. Ez a dolog könnyebb vége volt s bizonyára hamar meg is történt. Sokkal nehezebb volt az építés, mert ehhez már pénz kellett s pénz hiányában a kamarai kormányzóság segélyét kellett igénybe venni. 1688. november 30-án nyugtázták Lenyek Henrik id. városi gazda és Venerio Cerosola császári kapitány azt a 393 frt. 47½ krajcárt, amit a kamarai kormányzóság a városházépítés költségeire előlegezett. (1698. június 27-én kelt kormányzósági leiratban.) Az első budai városháza tehát 1688. június 30. és november 30. között épült fel és az építési időt és költségeket tekintve, elég szerény lehetett. Az építési vállalkozó Venerio Cerosola mérnökkari kapitány volt, aki katonai hivatása mellett üzletek lebonyolítására is ráért. Az első szerény városházát rövidesen boltokkal építette körül a tanács s ezt a munkát is Venerio Cerosola vállalta el. 1691 folyamán történt ez az átalakítás s valószínűleg ez okból telepítették ki a városházáról 1691. augusztus 23-án Küchl Miklós városi jegyzőt s utaltak ki számára évi 100 frt. lakáspénzt. A boltok építése fejében a város 800 forinttal adósa maradt Venerio Cerosolának s 1692. január hó 1-én kelt kötelezvényével kamat fejében lekötötte számára a boltbér-

jövedelmek egyharmad részét.

A városházi boltok jövedelmét nem élvezhette zavartalanul a város, a kamarai kormányzóság rövidesen lefoglalta az egyiket iskolai célra. 1692. április 15-én ugyanis elrendelte, hogy a város a szegényebb polgárok gyermekeinek oktatására német iskolát állítson fel s e célra az egyik városházi bolt helyiséget jelölje ki, ahol a tanító is szállást kapott. (Zu unterweissung der Jugend man vor höchst nothwendig erachtet ein teutsche Schuel aufzurichten, damit dieselben, sonderlichen der armen Bürger, wehe nit aigens einen Ihre Kinder lehren zu lassen unterhalten können, gar ohne etwas zu erlernen die Jahr zurueckh legen miessen und weilen in dem Rathhaus, wie man vernomben, hierzue gar ein bequemes Gewölb sich befindet. Acta Adm. Cam.)

A városban ismételten dühöngött járványok korán felvetették a kórházépítés eszméjét, de ez is a pénzhiányon feneklett meg. 1695. március 12-én a kamarai kormányzósághoz intézett folyamodványukban előadták, hogy nagy szükségük volna kórházra s a kórházi ápoltak ellátására szolgáló földekre (zur Wirthschaft und desto besserer Aufkommen und Underhaltung). Az ügynevezett Raitterstadl-t tartották e célra a legalkalmasabbnak, ahol máris voltak kórházul használt helyiségek. Ezt az épületet az tette alkalmassá kórházi célokra, hogy mellette vonult el az országút, tehát mindenkinek a szemébe ötlött s kilátásuk lehetett rá, hogy kegyes adományok és hagyományok útján gyarapítani fogják. A kamarai kormányzóság 1695. március 23-án kelt leiratában kilátásba helyezte a

Raitterstadl átengedését, egyelőre azonban csupán az addig is kórházzal használt helyiségeket adta át belőle azon feltétellel, hogy a kamarai kormányzóság joghatósága alatt maradjon a város fog gondoskodni fenntartásáról. Ez utóbbi feltétel gondolkozóba ejtette a városi tanácsot s már 1695. március 29-én sietett elhárítani magáról e terhet, ami miatt az egész terv megbukott. Az 1700. március 1-i kormányzósági leirat közli a tanáccsal, hogy a kórházépítés kamarai költségen megindult; kívánatos azonban, hogy a polgárok gondoskodjanak a fenntartási költségekről. E célból utasította a tanácsot, hogy a végrendelezőket a bécsi gyakorlat szerint kórházi hagyományok megtevésére bírják, ami innen kezdve gyakorlattá is válik.

Az utak karbantartásával kezdetben egyáltalán nem törődött a város s e mulasztást a kamarai kormányzóság volt kénytelen pótolni. 1696. július 14-én értesítette a városi tanácsot, hogy megcsináltatta a városi kapuk alatti utakat, de további karbantartásukról már a város tartozik gondoskodni. Megváltozott a helyzet, mikor a város 1696. december 5-én kövezetvám-szedési jogot kapott, melynek rendeltetésül egyenesen az utak karbantartása jelöltetett meg. (Pro curanda et conservanda civitatis munditie platearumque reparatione.) Kötelezettségét azonban nem teljesítette a város s az utak olyan rossz állapotba jutottak, hogy 1699. április 11-én a kamarai kormányzóság kénytelen volt a vámszedési jog visszavonásával megfenyegetni a várost, ha kötelezettségének haladék nélkül nem tenne eleget. (Under denen Vöschungsthören undt Landstrassen in der Wasserstadt die Weeg dergestalten beschwärllich undt fast unfahrbaar gemacht werden.) A város 1699. május 25-én a kormányzósághoz intézett emlékiratában azzal védekezett, hogy vámszedési jogán sérelem esett, mert a harmincados

a hajótulajdonosokat eltiltotta a vámfizetéstől. Az emlékirat ellenére sem merete a város kötelezettségének teljesítését tovább halasztani s az 1699. évi számadásban a kövezetjavítás költsége már jelentékeny összeggel szerepel.

Minthogy a várban víz egyáltalán nem volt, a vízvezeték ügye is korán napirendre került. Az első budai vízvezetékét a kamarai kormányzóság építtette és pedig a Duna vizét vezették fel a várba ivás céljaira. 1696. augusztus 23-án közli a kamarai kormányzóság a városi tanáccsal, hogy a dunai vízvezeték elkészült s karbantartása a város kötelessége. A városi tanácsot aggodalommal tölti el az új kötelezettség s 1696. augusztus 31-én kelt feliratában arra kérte a kamarai kormányzóságot, hogy mentse fel a polgárságot e teher alól. Indokolt azt hozta fel a tanács, hogy a vízvezeték a várbeli lakosság kényelmére szolgál, ott pedig túlnyomóan katonák, hivatalnokok és papok laknak, nem lehet tehát kívánni a Vizivárosban lakó polgárságtól, hogy a vízvezeték fenntartási költségeit viselje. Ez érvelésnek, úgy látszik, meg volt az eredménye, mert a vízvezeték fenntartási költségei 1703-ig nem szerepeltek a városi számadásokban.

A polgárság számára elviselhetetlen terhet képezett kezdetől fogva a helyőrség, amely kaszárnyák hiányában a polgárság alig felépült házaiban volt elszállásolva. A kaszárnyaépítést mindjárt a város felszabadítása után megkezdte a kamarai kormányzóság, mert már 1688. június 20-i leiratában kilátásba helyezte, hogy a katonákat a magánházakból az épülő kaszárnyákba fogja áthelyezni, az ígéret beváltására azonban csak nagyon későn került a sor. A kamarának 1697. január 14-én a kamarai kormányzósághoz intézett leiratából ismerjük meg a haditanácsnak báró Frankenberg ezredes várparancsnokhoz intézett rendeletét, mely szerint a helyőrsé-

get a magánházakból a kaszárnyákba köteles áthelyezni, amennyiben már helyre lennének állítva. Kimondotta azonban a haditanács, hogy amennyiben a rendelkezésre álló kaszárnyák nem volnának elegendők, avagy egészségügyi szempontból kifogás alá esnének (Bis mehr andere tauglichere Casarmen erbaut oder von der vorherigen Contagion besser gerainiget und mit dem hierzu erforderlichen Holz, Stroh, Säckhen, Kozen und anderen Nothwendigkeiten versehen seyn werden), tovább is a magánházakban hagyandók a katonák. A haditanácsi rendeletre kedvezőtlen jelentést adhatott be a várparancsnok, mert a kamara szemrehányást tett a kamarai kormányzóságnak, hogy félrevezette. A kamara abban a hitben volt, hogy a kaszárnyák helyre vannak állítva s fel vannak szerelve az Oppenheimer által szállított szalmazsákokkal és takarókkal, holott a várparancsnok az ellenkezőt jelentette. Jelentést követelt tehát a kamarai kormányzóságtól a következőkre: hány katona van egy-egy szobában elszállásolva? miért nincsenek az összes szobák kitisztítva és felszerelve? végül miért nem építettek megfelelő kaszárnyákat?

A kamarai rendeletre a kamarai kormányzóság a városra hárítja a kaszárnyaépítés körüli mulasztások terhét s 1697. december 9-én figyelmezteti a városi tanácsot, hogy a beszállásolási terhektől való szabadulás reményében magára vállalta a kaszárnyák karbantartását. A városi tanács 1697. december 20-án kelt felterjesztésében tiltakozik az új teher ellen s utal a kaszárnyák rossz állapotára, aminek megváltoztatása rengeteg költségbe kerülne. A karbantartás kötelezettségét azért sem vállalná el, mert a katonák szándékosan megrongálják a kályhákat, ajtókat, ablakokat és záratokat: ezek kijavítását tehát a katonaság kötelességévé kellene tenni. Felpanaszolja, hogy a kaszárnyák 500 em-

ber befogadására épültek, amennyi nincs is a helyőrségben s a helyőrség mégis magánházakban van elszállásolva. Hivatkoznak a kamara 1697. január 14-én kelt rendeletére, mely a kaszárnyák karbantartását a kamarai kormányzóság kötelességévé tette s hivatkoznak más kiváltságos városok példájára, ahol a kaszárnyák karbantartása nem a városi polgárságot terheli. Ez indokok alapján arra kérték a kamarai kormányzóságot, hogy mentse fel a budai polgárságot is e teher alól. Közbenjárásuk eredményes lehetett, mert 1703-ig a városi számadásokban semmi nyomát nem találjuk e tehernek.

Helyrajzi tájékoztatásul meg kell említenünk, hogy az 1696. évi Zaiger über die Vöstung und Wasserstadt szerint a kaszárnyák egyik csoportja a vár északi végében, a mai Hadimúzeum helyén állott. Itt két kaszárnyaépület állott egymással és az északi várfalakkal párhuzamosan, melyek egyike 8 öl széles és 21 öl hosszú, másika pedig 7 öl széles és 21 öl hosszú volt. Ezek voltak azok a kaszárnyák, melyeket a kamarai kormányzóság építtetett. (Ist von der Administration zu einem Soldatenhaus von Grundt neue aufgebauth.) A kaszárnyák másik csoportja a várpalota és az akkori Karmelita-templom (mai Várszínház) között állott a miniszterelnökségi palota helyén és pedig 2 és fél öl távolságra a Karmelita-templomtól s 5 öl távolságra a várpalotát elzáró kőfaltól. Itt is két kaszárnyaépület állott egymással és a keleti várfalakkal párhuzamosan, melyek egyike 8 öl széles s 26 öl hosszú, másika pedig 9 öl széles és 25 öl hosszú volt.

Ez utóbbi kaszárnyák szomszédságában, a Karmelita-kolostorral szemben állott a várbeli vízmű (Wasserkunst), amely 11 öl széles és 26 öl hosszú volt olyan értelemben, hogy az épület hosszúsága mérőleges vonalat alkotott a Karmelita-kolostor homlokzatára. A vá-

rosháza a mai I. kerületi előljáróság helyén állott, a kórház céljaira használt Raiterstadl helyét azonban a Zaiger alapján nem sikerült megállapítani.

Gárdonyi Albert.

A Szervita-téri Mária-szobor.

A Szervita-téri Mária-szobor alapkövét Némethy szerint (Pesti fő-

templom, 297. l.) 1729. február 21-én tették le, tehát ez ma Pest városa legrégebbi szobra. Maga a Szervita-tér eredetileg házhely volt (ain umb und umb oedte ruinirte freye Stöhl), melyet első tulajdonosától Venerio

Ceresola császári építőmestertől Suchentrunk János György kovácmester vett meg, de nem épített be. A kovácmester 1718-ban bekövetkezett halála után vejére, Liegler Péter kovácmesterre szállott a telek, aki be akarta építeni, de ezt a szerviták nem engedhették meg, mert ez esetben templomuk két kovácműhely közé került volna. A szerviták tehát az 1726. május 21-i tanácsi határozat szerint 50 frtért és 4000 tégláért megvásárolták a Suchentrunk-telket s a vételhez a városi tanács is hozzájárult azon kikötéssel, hogy azt sem a kolostor kibővítésére, sem más építkezésre nem használhatják fel (dass solcher Platz weder zu Erweitherung des Closters noch sonstigen Gebäues darauf zu keiner Zeith applicirt werden möge), hanem örök időig szabad térnek hagyandó meg (sondern allezeith frey undt ungebauther verbleiben solle). Azt azonban megengedte a városi tanács, hogy e téren emlékoszlopot vagy szobrot emeltethessenek (ausser man ethwan ein Säulen oder Statue aufrichten wollte), ami rövidesen be is következett. A „Budapest Műemlékei“ című művel szemben (293. ábra) meg kell állapítanunk, hogy Chenu Antal koreszmáros (Schiffwirth tehát a Fehér Hajó koreszmárosa) áldozott a szoborra a legtöbbit s ilyenformán a szobor építtetője, nem pedig építője volt.

Szent Miklós püspök pesti szobra.

A régi pesti polgárok katolikus hitélete nemcsak a vallási cselekmények buzgó gyakorlásából és az egyház parancsainak szigorú megtartásából állott, hanem a vagyonsabbak egymással versenyezve igyekeztek vallási meggyőződésüknek látható jelét is adni, azáltal, hogy kegyes alapítványokat létesítettek, továbbá szentek képeit és szobrait készítették el a saját költségükön, hogy hirdessék az utódoknak az egyház iránti áldozatkészségüket. Ennek a tiszteletreméltó felfogásnak köszönheti Pest egyik nagyon

régi, Szent Miklós püspököt ábrázoló szobra is keletkezését, melynek történetét a következőkben ismeretjük:

1772-ben Povazanetz Miklós pesti szabómester emeltette saját költségén Szent Miklós püspök szobrát s ezzel a tetteivel különösképen akarta kifejezésre juttatni védőszentje iránt való tiszteletét. A szobrot a Rókus-kápolna Hatvani-út (mai Rákóczi-út) felőli oldalán állíttatta fel. Az egyszerű kőből készült szobor életnagyságban ábrázolta a jótékony szentet, az idő viszontagságai ellen pedig védőtetővel látták el, mely a szobrot három oldalról körülvevő vasrácsosaton nyugodott. A szobor készítőjéről és hogy milyen művészi értéket képviselt, semmit sem lehetett megállapítani.

Évtizedeken keresztül gyakran kereste fel a szobrot a jámbor hívők sokasága, de kiváltképen tiszteletben tartották Szent Miklós püspököt a hajadon leányok és az apró gyermekek, akiknek ő volt az igazi patrónusuk. Különösen vasárnapokon vették körül a jó Mikulás bácsi szobrát a kis gyermekek vidám csapatai, ahol szülői felügyelet mellett eljátszadoztak. Egy ilyen alkalommal végzetes szerencsétlenség történt a szobornál. 1840 augusztus 16-án, éppen a Rókus-kápolna búcsújának napján, a szokottnál is nagyobb számú gyermek vette körül a szobrot, hogy a várva-várt búcsú örömeiben gyönyörködhessék, amikor az elhanyagolt és hosszú évtizedeken át javítatlan állapotban lévő vasrács a szobor tetejéről leszakadt és a boldog gyermekesereg közé esett, akik közül egy 3 éves kis-

leányt életveszélyesen megsebesített.

A történet szerencsétlenség következtében a pestvárosi tanács elé került a Szt. Miklós-szobor ügye azon célból, hogy határozzon a felett, vajjon helyreállíttatják-e, vagy pedig lebontatják? Az ügy elintézését egyrésze a Rókus-kórház gondnokának, másrészt pedig a város kapitányának jelentései sietteték. Ugyanis mindketten a lebontást hozták javaslatba a tanácsnál azzal az indokolással, hogy ennek jókarban tartására semmiféle alap sem áll rendelkezésre és az 1772. év óta fennálló szobor olyan rossz állapotban van, hogy teljes kijavíttatására tetemes összegre volna szükség. A városi kapitány pedig különösen hangsúlyozta jelentésében a lebontás szükségességét, mivel éjszakánként az elhagyott hely és a szobor bekerített része „csak feslett életű embereknek“ szolgál menhelyül, akik közül többen itt ütik fel állandóan éjjeli tanyájukat, amiért is a szobor helyreállítását az „azon környékben házakat bíró helybeli lakosok nemcsak elősegíteni nem akarják, hanem eltávoztatását inkább óhajtják“. (Pesti tanácsülési jegyzőkönyv. 1840. aug. 22.)

A pestvárosi tanács e súlyos indokok alapján 1840 augusztus hó 22-én tartott ülésében elhatározta a szobor lebontását, miután a helyreállításához szükséges összeget nem volt képes előteremteni. Utasította egyben a városgazdát, hogy a használható kőanyagot szállíttassa át az akkor épülő fiúarvaházhoz értékesítés céljából.

Rokken

Befejezték a pécsi székesegyház falfestményeinek helyreállítását.

A műemlékvédelemnek sok problémája között különös figyelmet keltett kettő. A kőfaragványoknak és a falfestményeknek megmentése a káros és pusztító behatásoktól, amelyek hosszú sorozatába az újabb idők egy nagyon veszedelmes tényezőt iktattak, a kőszéntüzelés folytán keletkező gázokat. Azelőtt elsősorban a mechanikai behatások és a víz s vele kapcsolatosan a fagy behatásai jöttek szóba. És mintha a romlás folyamata, mely jelentkezik, azelőtt lassúbb lett volna, míg most egyre-másra hangzanak fel a vészkiáltások, amelyek a feltűnően rohamos pusztulás meggátlására hívják fel a segítségre hivatott tényezők figyelmét. Az ulmi műnszteren odáig jutott a dolog, hogy a homlokzatról az értékesebb és művészettörténeti nevezetességű szobrokat leveszik, múzeumba teszik és az eredetiek helyébe műkö-másolatokat állítanak. A drezdai Zwinger rokokó esodáit kénytelenek újra faragni, hogy Pöppelmann formavilága végleg el ne kallódjék. A londoni angol parlament pusztuló köveivel a szakemberek egész serege foglalkozik aggóató féltéssel. A budapesti országház alig néhány évtizedes kőfaragványait már évek óta javítgatják és az Operaház homlogzatának gyászos állapotát éppen most állapították meg. Ugyanígy van a falfestményekkel, főleg a városokban. A budapesti Egyetemi-templomban Bergl János 1786-ban festett mennyezeti festményeit gyökeresen restaurálni és az ornamentális részeket újrafesteni kellett. A budapesti keleti pályaudvar csarnokában lévő Lotz- és Than-képeket már egyszer javították, de már is-

mét rászorulnak a mentő beavatkozásra. A budapesti belvárosi ferenc-rendi templomban Lotz két mennyezeti festménye annyira tönkrement, hogy a legcsekélyebb érintésre a meztelen falig leporlottak a festékrétegek. A győri székesegyház szentélyének két Maulbertsch grisailleja ugyanilyen állapotban van és a mellékhajók boltozatain levő festmények több helyén már egyáltalában nincs festék. Ezekkel szemben vígasztaló jelenségek is akadnak. Nemrég láttam az ausztriai melki kolostor kerti pavillonjában levő 1764. évi freskókat, a világrészek ábrázolásait és vidám mitológiai vadászati jeleneteket és elesodálkoztam azok épségén. A pasztellszínek teljes frissességben ragyognak; nincs ott lemállás, leporlás és meszes kivirágzás. Pedig a tető évekig rozoga állapotban volt és a víz becsurgott. A szigetvári róm. kath. plébániatemplom, az egykori török dsámi kupolájának Zrínyi-freskóját, Dorffmaister szép alkotását jóval a háború előtt javította Kern Péter s tőle tudom, hogy nem volt más teendője, mint a száz-húszéves port letisztítani és a freskót lemosni vízzel. Néhány vakolat-repedést leszámítva, minden ép volt. Mi ezeknek a kedvező jelenségeknek az oka? Bizonyára a kitűnő anyagok és a kifogástalan technika. De ez nem minden és nem elég a tartósság biztosítására. Előnyös körülmények nélkül a gránit és a mester-munka is elpusztul. Jó helyzet, egyenletes hőmérsék, páramenteség, talaj- és lecsapódó nedvesség hiánya, gázmentes levegő, ezek a fontosak. Sajnos, az újabbkori műveknél többnyire egyik sincs meg.

A műemlékvédelem nem nézheti ölbetett kezekkel a mult idők művészeti hagyatékának pusztulását, a világ megszegényedését. Nem is nézi, amint a számtalan restaurálás mutatja. A kőfaragványokon és falfestményeken egyaránt. Gar-madával jelennek meg a könyvek, melyek csodaszereket hirdetnek a bajok száműzésére. Bizottságok alakulnak az állapotok megvizsgálására és az orvoslások módjainak megállapítására. Kongresszusokon dörgő szónoklatok hangzának el a műemlékek védelméről. Technikusok, szobrászok és festők jelentkeznek, tudásukat és művészi készségüket kínálva. Gyárak és ipari cégek foglalkoznak az óvszerek előállításával. Ennyi erőfeszítés láttára azt hihetnők, hogy rendben van a dolog, a műemlékek megvannak mentve. De közben-közben egy-egy vétó is elhangzik a restaurálás módja ellen, évek multával előbújnak a hibák; a konzerválás sikertelenségének jegyei az újabb romlásokon, a műemlék eredeti jellegének megszűnése a restauráló beavatkozás túlságai következtében és egyéb bajok, amelyek mind egy nevezőre vezethetők vissza: a restaurálás nem volt konzerválás, sem a műemlék létének meghosszabbítása, sem eredetiségének megőrzése tekintetében, hanem csak pillanatnyi ragyogó effektus. Nem nyertünk vele semmit; a műemlék nem az, ami volt és amivé lett, az is tovább pusztul. Ezen a téren sok a kuruzsló, kevés a tudós és tapintatos orvos. Épp azért különös örömmel kell üdvözlönnünk az olyan restaurálást, ahol a tudás és ügyesség egyesült a tartózkodó szerénységgel és az emlék iránt való tisztelettel. Ilyennek látom a pécsi székesegyház falfestményeinek restaurálását, melyet *Veress Zoltán*, budapesti festőművész most fejezett be másfélévi munka után.

Az Árpád-kori magyar székesegyházak közül egyedül fennmaradt, négytornyú, háromhajós, al-

templomos, négykápolnás, kváder-építésű, 1882—1891. években restaurált pécsi dóm falfestési díszét 1885—1887. években nyerte. Minden helyisége ki van festve. A főhajó újszövetségi jelenetekkel ékes falfalagjait *Andreae Károly* rajnai festő, a három apsis jeleneteit, a mellékhajók Szent Péter apostol ciklusát és a főhajó mennyezetét ugyanő, a főhajó ószövetségi szalagját és a mellékhajók Szent Pál ciklusát *Beckerath Móric*, a Corpus Christi- és Jézus Szent Szíve-kápolnák falképeit *Lotz Károly*, a Mária- és Mór-kápolnákét *Székely Bertalan*, a sekrestyét *Bamberger Gusztáv*, az altemplomot *Lotz és Székely* festették. Az ornamentális festés Bamberger vezetése mellett készült. Hogy minő óriási tömege van itt együtt a falfestményeknek, népes jeleneteknek és egyes alakoknak, arról egy adatból is fogalmat alkothatunk. A fő- és mellékhajók képciklusainak hossza 280 méter, életnagyságnál nagyobb alakokkal. A német festők tájképi hátttereket nem adtak alakjuk mögé, hanem csak arany és kék alapokat, melyeken az alakok reliefszerűleg sorakoznak, ellenben a magyar művészek realiztikusan dolgoztak anélkül, hogy a falfestés monumentalitását mellőzték volna. *Lotz és Székely* művészetük javát adták itt és minden tekintetben fölötte állnak a német festőknek. Nincs egyházi épület Magyarországon és nem is volt, mely ilyen gyönyörű falfestési díszszel dicsekedhetnék.

A falfestmények körülbelül két évtizedig teljesen sértetleneknek látszottak. Csak a por lepte be azokat, különösen a déli mellékhajó 42 cm-re kihajló falán. Porszívógéppel végzett leporolás visszaállította a régi ragyogását a színeknek. Ekkor kiderült, hogy több helyen meglazultak a festékrétegek. A kékszínű sávok az ornamentikában felperdültek és hullani kezdtek. A főhajó északi falán, amelyet már a festés korában is újra kellett vakolni a salétromos

kivirágzások miatt, nagyméretű hámlások mutatkoztak a falra csapódó nedvesség és a belső páralecsapódások miatt, pedig ezt a falat még a restaurálásakor vízüveggel vonták be kívülről. A főhajó mennyezetéről is lehullott egy-egy réteg. Az apsisokban a kváderok hézagain behatoló nedvesség kellemetlen foltokban ütközött ki a festmények felületén. A déli mellékhajó falán végigcsorduló esővíz csatornákat vajt a képekbe. A Mór-kápolnába befolyt az eső, éppen Székely egyik remek festményére. A kápolnák ablakbelleitein az ornamentikát tette tönkre a heves mecseki széllel bevert hó és eső. A Corpus Christi-kápolnában Lotz képein fehér foltok jelentkeztek, a mész és salétrom kivirágzásai. A sekrestyékben a boltozaton keresztül áztak be a festmények. De legnagyobb volt a romlás az altemplomban. Itt a páralecsapódásokhoz járult a falakba felhatoló talajvíz. A festmények pasztelles porrá változtak, mely a legesekélyebb érintésre lehullott. Egyszóval minden romlás-típus megvolt: a réteges lehámlás, a kötőanyag elpusztulása következtében beálló festékpórlás, a mész- és salétromkivirágzás, a vakolat meglazulása, a talajnedvesség és a páralecsapódás-okozta hámlás és végül a becsurgó nedvesség mechanikai pusztítása. Egy évtized múlva bizonyára úgy előhaladt volna a romlás, hogy nem lehetett volna többé helyrehozni.

A székesegyház vezetősége, gróf *Zichy Gyula*, majd *Virág Ferenc* püspökök, és dr. *Wurster József* kanonok, a dóm gazdasági kormányzója páratlan eréllyel és áldozatkészséggel láttak hozzá a baj orvoslásához. A Műemlékek Országos Bizottságának e sorok írója útján gyakorolt közreműködésével előzetesen megállapított logikus program alapján indult meg a restaurálás. Először a bajok okozóit kellett kiküszöbölni. Ezt *Möller István* műegytemi tanár hajtotta végre az őt jellemző leleményességgel és gondnal. Víztmentesíté-

tette a székesegyházat, az arra rázúduló vizeket elvezette, a talajnedvességet elszigetelte, kitűnő szellőzésről gondoskodott a falakba vágott csatornák, a mennyezetek áttörése és szellőző kürtők beépítése útján. A dóm falait kívülről benzinben oldott paraffinnal fecskendezte be. Ekkor fogott hozzá *Veress Zoltán* a figurális falfestmények restaurálásához. Az ornamentikát pedig *Vadász Béla*, pécsi festőmester vette munkába. 1927 nyarán kezdődött el a nagy munka a Mór-kápolnán. Ebben a ciklusban elvégezték az altemplomot, a Corpus Christi-kápolna oltár feletti Lotz-festményét és a sekrestyéket. Késő ősszel folytatták a restaurálást és az egész télen át dolgozva, az idén szeptember végén fejezték be. Csak a Mária-kápolna ablakbelleitei volnának még hátra.

Amit a dóm falfestményein végeztek, helyesen konzerválásnak nevezendő, mert újrifestés csak az ornamentika egyes elpusztult részein történt, a többi megmaradt eredeti mi voltában. De most oda vannak kötve a vakolathoz a festékrétegek és porok, erősítő emulziókkal borítva. *Veress Zoltánt* hatalmasan támogatták munkájában úgy a középkori falfestéseken (Almakerék) szerzett tapasztalatai, a pécsi dómban dolgozott művészek technikájának tanulmányozása és kémiai ismeretei. A német festők a dómban a mészvizet használták kötőszereül, a magyarok a kazeint. Tehát al secco festettek. Igazi freskót csak a nyugati nagy ablakok bétletében alkalmaztak. Itt nem is volt baj. Veress e technikai eljárásokhoz alkalmazkodott fixáló szereinek megválogatásában. S ezért remélhető, hogy tartós lesz, amit csinált. Külön ki kell emelnem Veress kézügyességét, amellyel Lotz leválni készülő festési rétegeit odatapasztotta a falhoz. A pasztellporrá vált festékeket pedig, amelyeknek fixálását a restaurálók nagy része lehetetlennek tartja, bravúros ügyességgel tudja megrögzíteni.

KÜLFÖLDI KAPCSOLATOK

Nincs nemzete Európának, melynek fiai a magyar történelemben, vagy megfordítva, melynek történelmében a magyar nemzet fiai ne játszottak volna jelentős szerepet. Ezekkel kívánunk és fogunk e rovatunkban nemzetenként felváltva, de állandóan foglalkozni.

Angol-magyar kapcsolatok.

Brinsley Richárd angol író mondja azt, hogy „Angol- és Magyarország népei között sok a rokon vonás. Mindkettő egyforma szeretettel van eltelve uralkodója és szabadsága iránt; mindkettőben közös a ragaszkodás a nemzeti intézményekhez és mindkettő megegyezik abban is, hogy állandóan tör előre a haladás útján“.

E sorokhoz hozzátehetjük, hogy sok azonosság található e két nemzet történelmében is.

Európa e két legrégebbi alkotmányos országa — igen természetesen — 1000 év folyamán gyakran jutott egymással kapcsolatba.

Az 1000 esztendő hozta ezen történelmi kapcsolatokat kívánjuk feleleveníteni, felújítani s ezzel egyben reámutatni arra is, hogy a magyar nemzet nemcsak hálával gondol a nemes angol nemzetre, de bizalommal eltelve várja tőle a jövőben is a támogatást és segítséget.

Angol hercegek Szent István udvarában.

1016. novemberében meghalt Eadmund Ironside (a vasoldalú) angol-szász király. Utóda Knut (I. Nagy Kanut) dán király volt (sz. 995, megh. 1035. nov. 12.), ki elődjének két csecsemő fiát: Eadmund és Eadward-ot a svéd uralkodóhoz, Olafhoz küldte azzal, hogy a két csecsemő-királyfit ölesse meg. Olaf jó keresztény létére irtózott e gyilkosságtól, viszont félt hatalmas (anyáról) testvére haragjától s ezért a két királyfit, akik állítólag ikrek voltak,¹ titokban a magyar király udvarába küldte.²

Messenius János ehhez még hozzá-

fűzi, hogy a svéd király és Szent István rokonok voltak.³

A királyfiak felnevelődtek s az idősebb Eadmund elvette Szent István második leányát,⁴ Hedviget (?), de nemsokára utódok nélkül halt meg.

A fiatalabb Eadward ugyancsak a magyar udvarban nősült, elvéve Ágotát, mely házasságból három gyermek született: Eadgar, Margit és Krisztina.⁵

Sok vita folyt már a körül, ki volt ezen Ágota? Többen mondják Szent István leányának, mások Gizella királyné nővérének vagy II. Henrik német császár leányának. Egyik sem valószínű. Mert:

1. ha Szent István leánya, akkor a szent király fiának, Imrének, 1031-ben bekövetkezett halálakor nem Orseolo Pétert, *nővérének* fiát jelöli trónutódlul;

2. Gizella nővére sem lehet, mert atyja, bajor II. Henrik 995. augusztus 28-án halt meg s így 1018-ban, mikor a még csecsemő Eadward a

England by Edw. A. Freeman, Oxford, 1867. — I. 455.

² A vonatkozó adatok az angol krónikákban találhatóak. Ezek legtöbbje az ú. n. Master of Rolls Seriesben megjelent. Kritikai ismertetésük megtalálható: Geschichte von England, von Lappenberg u. Pauli (Gotha, 1834—1858.) 5 kötet és angolul: Lappenberg, History of England under the Anglo-Saxon Kings (London, 1845.) bevezetésében.

³ Scanda illustrata, Tom. I. 79. az 1017. évhez.

⁴ „Eadmundo (rex Hungariorum) filiam suam dedit uxorem.“ Ailz. Abb. Rieval, és Lappenberg i. m. II. 198.

⁵ „To him scho (Agatha) buir... ane sone, also Margaret and Cristiane, and na barnis mo.“ Metrical Chronicle of Scotland. (Ed. London, 1858.) II. 668.

¹ The History of Norman Conquest of

magyar udvarhoz kerül, már legalább 23 éves kellett, hogy legyen; 3. II. Henrik német császár házassága pedig gyermektelen volt.

Biztos adatok hiányában csak következtésekre vagyunk utalva. Így tudjuk azt, hogy Eadward 1057-ig élt Hazánkban és gyermekei is itt születtek. Mindenesetre igen valószínű, hogy nem Hazánkban élt volna, ha neje — s így rokonsága is — nem kötik ide. Következésképpen valószínű, hogy neje vagy Szent Istvánhoz, vagy nejehez, Gizella királynéhoz állott igen közeli rokonságban.

Közben Angliában Kanut után már a harmadik uralkodó viselte a koronát Aetheling Eadward személyében, aki 1054-ben, a rendek beleegyezésével,⁶ követséget menesztett mostoha bátyja gyermekei után. E követség, melynek Worcester püspöke és a Ramsey-kolostor apátja⁷ voltak a tagjai, csak Kölnig jutott s így a magyar udvarban élő Eadward csak 1057-ben térhetett vissza családotul — négy évtized után — hazájába.

A „vasoldalú“ király fiát örömmel várta nemzete. A sors azonban más-ként határozott: mielőtt még királyi nagybátyját viszonlatta volna, hirtelen meghalt Londonban.⁸

Három árva maradt utána. Az első kiskorú fia Eadgar, ki idegen földön, idegen anyától született, talán alig értve ősei nyelvét és szokásait. Midőn tehát királyi nagybátyja, Eadward 1066. január 5-én bekövetkezett halálával a trón megürült, a witan (nemzetgyűlés) sógorát, II. Haroldot választá utódjául, ki azonban a Hódító Vilmos normann seregeivel vívott hastingsi (senlaci) csatában 1066. okt. 14-én életét veszté s ekkor az újból megürült trónra a witan immár Eadgart választotta meg. Vele az angol uralkodóház, a Cerdic-nemzetség utolsó férfisarja került a trónra.

Uralkodása azonban csak pünkösdi királyság volt, mert Berkhamsteadben meghódolt kardesapás nélkül Hódító Vilmosnak, aki békecsókot adott arcára,⁹ udvarába fogadta és uradalmakkal ajándékozta meg, önmagát pedig karácsony napján Londonban angol királlyá koronáztatta.

A béke azonban már 1068-ban Northumbriában kitört Vilmos elleni és Eadgar érdekébeni lázadással megtört s ezért Eadgar kénytelen volt anyjával és nővéreivel III. Malcolm skót királyhoz menekülni. A skót krónika szerint Magyarországra akart visszatérni, de hajója a Themze torkolatánál nyílt tengeren viharba került, mely őket északra terelte a Firth of Forth-ba és Dunfermline-nél (Edinburgh-gal szemben) partraszállni kényszerült.¹⁰ Így kerültek a skót király, III. Malcolm udvarába, aki ezidőben jutott özvegyeségre s ekkor (kb. 1069—1070-ben) nőül vette a hozzá menekült magyar földön született Margit hercegnőt.

E házasság nevezetes esemény Nagy-Britannia történetében, mert az első lépés volt a skót és angol királyságok későbbi uniójához.

A közben többször megisméltódott felkelések végre 1072-ben Skócia elleni hadjáratra kényszerítették Hódító Vilmost, ki előtt — bár ezt a skót történetírók tagadják¹¹ — III. Malcolm meghódolt, Eadgar pedig elhagyta a skót udvart és két évig földönfutó. Csak 1074-ben tűnik fel újra Flandriában, Róbert grófnál, aki I. Fülöp francia király szövetségese és Hódító Vilmos halálal ellensége. Ez év július 8-án nővérét látogatni újra Skóciában van s itt éri őt a francia király levele, mellyel Montreuil határvárat (Flandria és Normandia között) ajánlja fel részére, honnan „ellenségei ellen expedíciókat is tervez-

⁶ Norm. Con. of Engl. II. 37.

⁷ Norm. Con. of Engl. II. 621.

⁸ Flor. Wigorn.

⁹ Norm. Conqu. of Engl. III. 548.

¹⁰ Metr. Chron. of Scotland, II. 673.

¹¹ Lásd: *History of Scotland* by I. H. Burton (Edinburgh és London, 1867.) I. 409.

het". Tényleg hajóra száll, de ez zátonyra jut, csapatait Vilmos elfogja s ő maga csak nehezen tud visszamenekülni III. Malcolm skót udvarába.

E sikertelen vállalkozás után sógora tanácsára újból kibékült Vilmossal, ki napi egy font ezüst kegydíjjal ajándékozza meg. 1086-ban azonban már megúnja a nyugodt életet és Vilmos király engedélyével az Apuliába indult normann sereghez csatlakozik. (Apuliában [Dél-Itália] ezidőben Guiskard Róbert, Hautevillei Tankred normandiai lovag hatodik fia uralkodott, ki ezidőben vezet hadjáratot a görög birodalom ellen. Öccsének, I. Róbertnek egyik leánya, Buzilla, 1097-ben Könyves Kálmán magyar királyhoz megy nőül.)

1087-ben meghalt Vilmos király s fia, Rőt II. Vilmos angol király, elkoboztatja Eadgar birtokait s őt száműzeti, mire Eadgar ismét a skót udvarba menekül. Az ezt követő háború után Eadgar 1091-ben visszatér jó barátjához, Rőt Vilmos öccséhez, Róberthez, Normandiába. 1093-ban azonban újból háborúba keveredik III. Malcolm és Rőt Vilmos s az Alnwick melletti ütközetben úgy Malcolm, mint ennek Eadward nevű fia elesik. A megürült trónra III. Malcolm Eadgar nevű fia (tehát a magyar földön született Eadgar unokaöccse) kerül, kit nagybátyja, Eadgar vezette angol-normann sereg segít a trónra.

Hosszabb ideig nincs ezután adat életéről. 1097-ben tűnik fel újra, amikor követi jó barátját, Normandia urát, Róbertet, az I. kereszties hadjáratba, a Szentföldre.¹² Sorsa tovább is összefügg barátja sorsával, mivel 1101-ben együtt jön vissza a Szentföldről. Résztvesz barátjának I. Henrik angol király (e Róbert öccse) elleni hadjáratában s

¹² Róbert hercegről tudjuk, hogy különösen kitűnt a dorylaeumi csatában, nemkülönben Antiochia és Jerusálem ostrománál. Feltételezhetjük, hogy e harcokban ott volt Eadgar is.

vele együtt 1106-ban a Tinchebray melletti ütközetben az angol király fogságába kerül. Azonban kegyelmet kap s ezután visszavonultan éli napjait Normandiában.

Nevével többet nem találkozunk.¹³ Valószínűleg nem volt nős s nem is voltak utódai, mert 1154-ben, mikor I. István (a Blois grófok családjából, kinek anyja, Adél, Hódító Vilmos leánya volt) angol király meghalt, az angol korona Anjou Henrikre szállt, ki ezzel a Plantagenet-dinasztia megalapítójává lett.

*

Nézzük most már Eadgar nővéreinek sorsát.

Az első, Margit hercegnő, aki állítólag 1046-ban a baranyamegyei Nádasdon született.¹⁴

Már láttuk, hogy szüleivel és testvéreivel 1057-ben tért vissza Angliába s 1068-ban került Skóciába, III. Malcolm udvarába, ki őt nőül veszi és Skócia királynéjává koronáztatja.

E házasság emlékére Margit királyné Dunfermline-ben, ott, hol a vihartól hánytatott hajójuk partot ért, nagyszerű templomot építtetett.

Margit királyné kiváló működést fejtett ki új hazájában. Adatunk van arra, hogy egyik egyházi szinaton beszédet is mondott, melyet — mivel ő nem tudta a nyelvet — királyi férje tolmácsolt.

1093-ban súlyos csapás éri a nemes szívű királynét: az Alnwick melletti ütközetben egyszerre veszti el urát, III. Malcolm királyt és fiát, Eadwardot. E csapás sírba viszi őt is s 1093. november 13-án befejezi áldásos életét.

Fiai közül Eadgar a skót trónra

¹³ Villiam of Malmesbury írja róla (III. 251.) „nunc remotus et tacitus canos suos in agro consumit“, életben volt tehát e III. könyv írásakor, 1120 körül. — Dr. Sayers is, de a Spelman-féle kéziratok alapján, azt állítja, hogy mint öreg ember 1120-ban halt meg Skóciában. (Lásd: Disquisitions. (1808.) 296. old.)

¹⁴ Nádasdot magyar oklevelek még 1235-ben is a britannok földjének nevezik.

(1093—1107.) kerül, ugyanígy I. Sándor (1107—1124.) és legifjabb fia, Dávid is, aki 1124—53-ig viselte Skócia koronáját.

Margit királynét IV. Ince pápa 1251-ben a szentek közé iktatta, XII. Ince pápa pedig 1693-ban június 10.-ét rendelte neve ünnepül.¹⁵

Margit királyné földi maradványai Dunfermline-ben, az általa emelt templomban lettek elhelyezve. 1250-ben III. Sándor skót király arannyal és drágakövekkel gazdagon díszített ereklyetartóban helyeztette el nagy ünnepek között csontjait. Ez alkalommal történt,¹⁶ hogy midőn az ereklyét az új sír felé szállították, egy helyen a szekrényt valamely titkos erő úgy a földhöz szegezte, hogy a legnagyobb erővel sem tudták tovább vinni. A megrettent jelenlévők térdre borulva kezdtek imádkozni, mikor egy égi szózat tudtúi adta, hogy azon helyen pihennek Margit néhai urának, Malcolmnak maradványai. Ezért e csontokat is fölszedték és Margit mellé helyezték az új sírba.

Egy más író — Papebroch — szerint koponyáját I. Mária angol királynő (később II. Fülöp spanyol király neje) kívánságára Edinburgh várába helyezték el. A királynő menekülése után előbb magánkézbe, majd a jezsuiták birtokába, végül Dorray-ba került a skót kollégiumba, hol hosszú éveken át búcsújárást vonzott. Innen a XVIII. század végén nyomtalanul eltűnt.

Margit királyné egyéb csontjait a skót katolikusok a reformáció idejében (1560 körül) II. Fülöp spanyol királynak ajándékozták, férje, Malcolm csontjaival együtt, ki is azokat Escorialban (Madrid mellett) az általa alapított San Lorenzo-templomban, az ő (Szent Margit)

¹⁵ Eméket azelőtt más napon ülték meg, de 1688-ban, a forradalom alkalmával, II. Jakab angol király fiának, a „trónkövetelőnek“ (the old Pretender) születése emlékére kívánta az ünnepnap áthelyezését.

¹⁶ Az aberdeeni breviárium szerint.

tiszteletére építtetett kápolnában helyeztette el.

A mult század vége felé a skótok vissza óhajtották az ereklyéket. Gillies skót püspök közbenjárására maga a pápa fordult ez ügyben a spanyol kormányhoz, de azok már nem voltak megtalálhatók.¹⁷

Margit királyné életét gyóntatója, Turgot durhami szerzetes írta meg. E mű azonban inkább rapszódia, mint életrajz.¹⁸

Végül még a harmadik testvéréről, Krisztina hercegnőről kell megemlékeznünk. Órála maradt fenn a legkevesebb történelmi adat. Szüleivel és testvéreivel tért vissza hazájába s 1086 körül anyjával, Ágotával együtt zárdába vonult Ramsey-ba, melynek később apátnője is lett.¹⁹ Itt elmélkedéssel és imádkozással töltötték napjaikat, megvetve a világi pompát és földi javakat.

A Leslie-család.

E kiváló angol családban élő hagyomány szerint a család magyar eredetű.

Amikor ugyanis a magyar királyi udvarban élő Eadward herceg királyi mostoha bátyja hívására 1057-ben visszatért Angliába, kíséretében volt többek között Bertholdus (Bartholomeus) de Leslyn magyar nemes is, aki később követte a herceg Margit leányát, III. Malcolm skót király nejét, Skóciába s Aberdeenshire-ben, gariochi kerület, megtelepedve, a Leslie-család megalapítójává lett.¹

¹⁷ V. ö. Burton's: History of Scotland. I. 414—418.

¹⁸ Lásd még: Rézbányai Józseftől, Katolikus Szemle. 1896., és L. Felbermann: The house of Teck. (London, 1911.)

¹⁹ Metr. Cron. of Scotland. II. 682.

¹ Lásd: Burke's Peerage, Baronetage and Knightage. London, 1883. „Rothés“ cím alatt. A Leslie-család története: *Laurus Leslaeana explicata, sive clarior Enumeratio Personarum utriusque sexus cognominis Leslie etc.* (per Patres Societatis Jesu Missionis Scotiae) a család nemzetségfájával és gróf Leslie Jakab (Lipót császár tábornokának) areképével és neki is ajánlva. Gráz,

A skót krónika nem említi a magyar nemest a hazatérő herceg kíséretében,² sőt azt állítja, hogy a Leslie-család már azelőtt is létezett Skóciában. De viszont elismeri, hogy III. Malcolm skót király, a magyar földön született Margit (Eadward herceg leányának) férje, magasabb rangra emelte³ e családot.

Mária magyar királyné.

VII. Lajos francia király és neje, Kasztíliai Konstantia leánya 1158 körül született s már féléves korában eljegyezték II. Henrik angol király 3 éves fiával, Henrik herceggel, kivel 1172. augusztus 21-én megesküdött s 27-én meg is koronázták. 1183. június 11-én meghalt Henrik herceg s a fiatal özvegy bátyja, II. Fülöp Ágost francia király udvarába visszatért.

1185-ben nőül kérte őt III. Béla magyar király, de kezét csak a második kérés után, 1186-ban nyerte el. Mária 1186. augusztus 25-én Renold és Kökényes magyar főurakkal és nagy kísérettel indult Magyarországra.

1196. április 23-án, alig tízévi házasság után, meghalt III. Béla. Özvegye 1197-ben nagy kísérettel Palesztinába zarándokolt, ahol Ptole-

1692. — Burke szerint e mű szerzője gr. Leslie Jakob testvére, Rev. William Leslie.

E. műre még: Sir Egerton Brydges: *Censura Litteraria*. Vol. V. 74.

² „Lindesay, Wallace, Touris and Lowell, Ramsay, Prestoun, Sandelandis, Bisset,

[Soullis, Maxwell],
Wardlaw, Giffurd, Maule, Borthuik also,
Fethikran, Creichtoun, all thir and

[no mo,
Fyve of thir last, alls far as I can spy,
Come with this Edgar out of Ungary;“

Metrical Chronicle of Scotland
(London, 1858.) II. 675.

³ „The Lennox, Ros, without ony gane-call
In that counsall tha war maid erlis all;
And mony surname also les and moir,
Wes maid that tyme guhik was nocht
[of befoir;

As Calder
Myretoun, Menzeis, and also Leslie.“
U. o. II. 664.

mais-ban 1197. szeptemberének elején elhunyt.

Mária királyné nevéhez fűződik a cisztercita-rend tulajdonképeni betelepítése Franciaországból hazánkba.

Budai Parmenius István.

A XVI. század közepe táján született Budán, török uralom alatt, keresztyén protestáns szülőktől. Itthon kezdte tanulmányait, s ezeket Londonban és Oxfordban folytatta, hol sok irodalmi és tudós barátja is volt a fiatal magyarnak. Ezek egyike, Hakluyt Richárd, a híres földrajzi író, aki bemutatta őt Gilbert Humphrey lovagnak. E lovag 1578-ban kapott engedélyt Erzsébet angol királynőtől arra, hogy elfoglalhasson Amerikában olyan területeket, amelyekben még más keresztény fejedelmek alattvalói nem telepedtek meg. Ilyen terület volt Newfoundland, melyet Cabot és fiai még 1497-ben fedeztek fel.

Humphrey lovag négy hajóból álló expedíciója 1583. június 11-én, egy keddi napon indult el a Plymouth melletti Cawsand Bay-ból útjára és augusztus 3-án ért Newfoundlandbe. Ezen expedíciónak volt felkért historikusa a fiatal magyar tudós, aki már augusztus 6-án latinnyelvű — első és utolsó — tudósítást is küldött barátjának, Hakluyt Richárdnak.

E tudósításban — mely St. John's Port-ból kelt — leírja, hogy a sziget kopár, bennszülőttek ninesenek, ellenben sok a fehérszörű medve. Valószínűleg Parmenius volt az első magyar, aki jegesmedvét látott.

Alig kétheti tartózkodás után, augusztus 20-án már indult vissza Humphrey lovag. Egy hajót visszahagyva, maga a „Squirrel“ nevű fregattera szállt, míg Parmenius a „Delight“ nevű vezérhajón utazott. Augusztus 29-én óriási viharba került, melyben a Delight hajó Cape Sable közelében, Nova Skocia déli sarkánál zátonyra futott és elsüllyedt. Egész személyzete — közte a

magyar tudós is — a hullámokban lelte halálát.

Hasonló sorsra jutott a Squirrel fregatte is, mely szeptember 9-én az Azori-szigetek mellett süllyedt el, magával ragadva Humphrey lovagot is a hullámsírba.

Egyedül a harmadik hajó, a „Golden Hind“ ért révbe 1583. szeptember 22-én Falmouth kikötőbe s ennek kapitánya, Haies Ede jelentéséből ismerjük meg Parmenius tragédiáját:

„Súlyos és gyászos eset vala nagy fáradsággal, munkával és gondnal felszerelt és megrakott vezérhajónknak egy csapásra való elvesztése. De ennél nagyobb vala embereink elveszte, akik közül csaknem 100 lélek pusztula el. Akik között a vízbe fúla egy nagy tudós is, egy magyar, aki Buda városában születvén, Budainak nevezteték. Ő kegyességből és jó tettek iránt való hajlandóságából vón részt a vállalkozásban, szándékában lévén, hogy latin nyelven megörökítse az ezen fölfedezésben arra érdemes cselekedeteket és dolgokat, nemzetünk dicsőségére, amelynek díszére vala ezen szónok és ritka tehetségű költő ékes stílusa.“

Parmeniusról megemlékeznek Winsor Justin és Bancroft George* amerikai történétírók is. Ezenkívül „Mémor of Parmenius“ címmel a Collections of the Massachusetts Historical Society életrajzot és méltatást közöl róla (Boston, 1804.) a IX. kötetben (49—75.). De az eredeti forrás Hakluyt Richárd nagy munkája: The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation. (Első kiadás: London, 1598—1600., 3 köt., e kiadásban a III. köt. 137—143. oldalon, II. kiad. u. o. 1809., 5 köt.), melynek 1904. évi glasgowi kiadásában (12 kötet) a VIII. kötet 23—33.,

65. és 78—84. lapjain találunk reávonatkozó adatokat. Ugyane műben találjuk Haies kapitány fentidézett jelentését, nemkülönben Parmeniusnak augusztus 6-i, Hakluythoz intézett tudósítását, illetőleg költeményét.

Magyarul Kropf Lajos írt róla 1889-ben: Századok XXIII. köt. 150—154.

Angolok Buda ostrománál 1686-ban.

A British Múzeumban Simonyi Ernő 1858-ban a Harley-féle,¹ 1885. őszén pedig Kropf Lajos² a Stow-féle kéziratok között egy naplót talált, melyet Richards Jakab angol mérnök-tiszt vezetett Buda várának 1686. évi ostroma alkalmával. E napló az angol király rendeletéből még 1687-ben jelent meg Londonban nyomtatásban is. Úgy e nyomtatvány, mint a két kézirat között lényeges szövegbeli különbségek vannak. Kropf véleménye szerint³ a Stow-féle kézirat Richards eredeti fogalmazványa, míg a Harley-féle csupán átjavított másolat.

Maga a szerző, Richards Jakab a hivatalos iratok címzése szerint mérnöktiszt — One of His Majesty's Engineers — egyébként öccse Richards János tábornoknak, ki Alicante (spanyol) várat oly hősiessen védte 1709-ben V. Fülöp spanyol király ostromló serege ellen.

Richardsot az angol királyi tüzérségi hivatal — Ordnance Office — tulajdonkép tanulmányútra küldte 1685. október 17-én a török háború színhelyére. Hágában Oránia hercegétől ajánlólevelet kapott a császári hadak fővezéréhez, Lotharingiai Károly herceghez. A császári csapatokkal érkezik 1686. június 15-én Buda alá s e nappal kezdődik naplója is, mely 1686. szeptember 9.-éig — tehát Buda bevétele utáni

¹ Magyar fordítása: Magyar Történelmi Emlékek. V. köt. Londoni Magyar Okmánytár. Pest, 1859. 221—273. old.

² Az előbbi fordítás szövegének helyesbítése: Tört. Tár. 1894. 142—146.

³ Tört. Tár. 1894. 135. old.

* History of the United States. Boston, 1834—74. 10 kötet. II. kiad. 1883—85. 6 kötet. Német fordítása: Geschichte der Vereinigten Staaten von Nordamerika. Lipsze, 1847—75. 10 kötet.

időig — tart, mikor is hajón visszautazott Wienbe.

E naplóból tudjuk meg, kik voltak azon angol önkéntesek, akik életüket és vérüket áldozták a kereszténység és magyarság ügyéért. Ez alkalommal főként e nemes hősökkel kívánunk foglalkozni.

Négy olyan hősi halott nevét ismerjük, akik valamennyien a július 13.-i rohamban estek el, melyet Károly herceg a felső város (vár) ellen rendelt, a mai Nádor-laktanya helyén, a mai Széna-tér irányából.

Az első¹ *Capt. Rupert*, Rupert Cumberlandi herceg és rajnai palatinus gróf fia Bellamont irlandi viscount Franciska nevű leányától.⁵ Unokája volt tehát V. Frigyes bajor herceg és cseh királynak, kinek neje, Erzsébet hercegnő, I. Jakab angol király egyetlen leánya.

A többi hősi halott *Capt. Talbot* (Talbert?), *Mr. Wisemann*. (Visse-mann?) és *Mr. Moor* (More?), mindannyian neves angol családok tagjai, de további adatokat róluk még nem ismerünk.

Itteni sebesülése folytán később halt el *Hon. George Savile*, az Earl of Halifax († 1695.) fia,⁶ aki maga azonban az earli (grófi) méltóságot sohasem viselte.

Július 18.-án a várból lőtt kőtől az ostromárookban esik el a skót *Mr. Kerr* (Carre baronet?).⁷

¹ „Siegreich geendigte Türkenkrieg etc.“ Hamburg, 1699. szerint a császári csapatok soraiban esett el. Gr. Taaffe július 13-iki levele (Berlini áll. lt. Schmitteau mell.) szerint halálosan megsebesül és még halála előtt áttér a katolikus hitre.

⁵ „A Genealogical History of the Dormant, Abeyant, Forfeited and Extinct Peerages of the British Empire“ by Sir Bernard Burke. London, 1883. — 461—462. o.

⁶ Burke's „Extinct Peerage“. 475. o.

⁷ Feltűnő, hogy Deák Farkas az általa kiadott „Historical Description“-ban „Mr. Kerry“-t említ, aki Onberry skót lord öccse (a névmutatóban „Orberry“. 48. old.). Ily nevű lord vagy család nincs és nem is volt. Az Egyetértés 1885. április 24.-i számában „Lord Kerry-Moore“ névvel találkoztunk (Burke nem említ ily nevű családod), fen-
tebbi soraimban pedig „Mr. Moore“ halottat

A sebesültek — akiből hatan a július 13-iki rohamban véreztek — a következők:

Forbes Artúr ezredes, a 18. királyi irlandi ezred parancsnoka. Fogságot szenvedett a Towerben III. Vilmos angol király idejében. Később Turenne francia tábornagy alatt is szolgált s igen vitézül harcolt 1675-ben a Sassbach melletti ütközetben.⁸ Családja később Earl (gróf) of Granard, melynek ma is élő igen előkelő tagjai büszkeséggel emlékeznek ősük budai harcaira. (Sze-mélyes értesülésem.)

Belasise és *St. George* kapitányok, akikről további adat eddig még ugyancsak nem ismeretes.

Viscount Mountjoy, aki kétszer is mebbebesült: június 26-án (a mai Vérmező és Várfok-utcák sarkain állottak őrsnél) és augusztus 3-án. Budáról visszatért hazájába, Irlandba. 1688-ban meglátogatta Párizsban az ott élő, trónjavesztett II. Jakab angol királyt, amikor is elfogták s 1692-ig a Bastilleben szenvedett fogságot. Kiszabadulása után nemsokára, 1692. augusztus 24-én hősi halált halt a steinkirki ütközetben.⁹

Fitz-James James, Berwick hercege, francia tábornagy, aki 1670. augusztus 21.-én született, mint a Yorki herceg (a későbbi II. Jakab angol király) és Churchill Arabella (Marlborough herceg nővére) természetes fia. A budai vár ostroma alatt — párisi tanulmányait atya parancsára azért szakította meg, hogy ide jöjjön — ülte 16. születésnapját s többször tűnt ki vitézségével az ostrom alatti harcokban. Ezért kapta atyjától a Berwick hercege címet és neveztetett ki az oxfordi lovasezred tulajdonosává.*

említettem. (Valószínűnek tartom, hogy e három név egy és ugyanazon személy.) Budavár visszavétele. Írta egy szemtanú. Angolból fordította Deák Farkas, 1886.

⁸ Genealogical and Heraldic Dictionary of the Peerage and Baronetage by Sir Bernard Burke. London, 1883. 592. old.

⁹ Burke's: Extinct Peerage. 475.

*) Hoffmann londoni csász. ügyvivő je-

Az 1686/87-i telet Angliában tölti, majd tavasszal visszatér hazánkba s továbbra is résztvesz a törökök elleni harcokban. I. Lipót őt ezredessé és a Taaffe-verteszred parancsnokává nevezi ki. E minőségben vesz részt és tűnik ki a II. mohácsi csatában, 1687. augusztus 12-én, amiért Lipót császár vezérőrnaggyá lépteti elő.

Később — atyjának a Boyne-folyó melletti leveretése (1690.) után — XIV. Lajos alatt francia szolgálatba lépett s résztvett az összes harcokban. 1706-ban lesz francia tábornagy, a következő évben pedig V. Fülöp spanyol granddá nevezí ki. 1734-ben a lengyel örökösödési háborúban vesz részt, amikor is Philippsburg ostrománál ágyúgolyó oltja ki életét 1734. június 12-én.

Naplójában — melyet csak 1702-től kezdve vezet — röviden, de érdekes részletekkel írja meg magyar hadakozásait. Ezek több ízben jelentek meg nyomtatásban.¹⁰

Mr. *Vaudrey* július 13-án követtől sebesül meg.¹¹

Mr. *Neguss* július 24-én — valószínűleg a Borgsdorff-féle rosszul sikerült akna felrobbantásakor — sebesül meg, amikor még összes podgyászát is elveszti.¹²

A várnál megsebesülteként nevezi

lentése 1686. szeptember 31. (Bécsi áll. lt. Anglica.)

¹⁰ Mémoires du maréchal de Berwick. (Amsterdam, 1739.) — Mémoires du maréchal de Berwick par lui-même. (Paris, 1778. 2 köt.) — Ugyanez a Mémoires pour servir à l'histoire de France-ban. III-éme série, 8. köt. 317—466. lap. Angolul: Memoirs of the Marshal Duke of Berwick. (London, 1779.) Továbbá: *Wilson*: James II. and the duke of Berwick. (London) és Duke of Berwick, marshal of France (London, 1883.), végül: *Clarke*: Life of James II. (London, 1816. 2 köt.)

¹¹ Ily nevű gárdahadnagy elesett 1690-ben a Boyne melletti (II. Jakab veresége) ütközetben, Írlandban. A család ma is él.

Burke's Landed Gentry. (London, 1879.) és General Armory. (London, 1883.) Utóbbi a családi címekről.

¹² Több ily nevű család él ma is. L. Burke's General Armory.

az Egyetértés már idézett száma a skót *Hay* Györgyöt és *Howard*-ot. Mindkét család létezik.

Meg kell emlékezni még ez alkalommal gr. *Taaffe* Ferencről, aki egyrészt az elől említett naplóíró Richards Jakabnak volt pártfogója, másrészt pedig igen jelentős szerepet töltött be Buda ezen ostrománál, különösen augusztus 14-én, a Szulejman nagyvezír ellen fellépő jobbszárnyon. Ezen ütközetben résztvettek és különösen kitűntek az angol önkéntesek is.

Taaffe gróf régi írlandi családból származik s maga is a „zöld sziget” szülőtte. Tanulmányait Olmützben végezte s I. Lipót alatt került a hadsereghez, hol a legmagasabb rangig emelkedett. Bátyja elesett a már említett Boyne melletti ütközetben s így reá szállott az Earl of Carlingford méltósága és címe.¹³

*

Buda elfoglalásának híre már szeptember 12-ére megérkezett Londonba, mire úgy Whitehall-ban, mint Windsor-ban ünnepélyes Te Deumok¹⁴ tartattak. Megünnepelte e győzeget a londoni spanyol követség is, aki este fényes tűzijátékot is rendeztetett s a nép között bort osztott szét.

Hálából — bevették a követségi palota ablakait s csak a Whitehall fegyveres őrségének beavatkozása tudta szétosztatni a zavargókat.¹⁵

*

Méltó volna, hogy a magyar nemzet — hálája jeléül — megfelelő és maradandó emléket állítson azoknak, akik életüket és vérüket áldozták közel ¼ évezreddel ezelőtt a magyar felszabadulás ügyéért.

Horváth Károly.

¹³ Burke's „Extant Peerage” 1272. és Extinct Peerage 465. old.

¹⁴ John Evelyn's Diary.

¹⁵ Theatrum Europaeum (Theatri Europaei, Franckfurt am Mayn, 1691.), XII. köt. (Zwölffter Theil), 1051. old.

Az Országos Magyar Hadimúzeum-Egyesület és az Országos Kanizsay Dorottya-Bizottság tulajdona és kiadása. Felelős kiadó: GÖRGEY ALADÁR szerkesztő.

HADIMÚZEUMI LAPOK

SZERKESZTI:

AGGHÁZY KAMIL

NY. EZREDES,
A HADTÖRTÉNELMI MÚZEUM IGAZGATÓJA.

I. KÖTET // BUDAPEST, 1928. NOVEMBER HÓ // 2. FÜZET

M E G J E L E N I K É V E N T E K É T S Z E R

A H I S T O R I A M E L L É K L E T E

FELELŐS SZERKESZTŐ HORVÁTH KÁROLY

TARTALOM:

	Oldal
<i>Aggházy Kamil</i> : A Hadtörténelmi Múzeum munkaterve 1928—1938.	51
<i>Thurner Géza</i> : A Hadtörténelmi Múzeum multja 1918—1928.	54
<i>Szendrei János dr.</i> : (Szellemi hagyatékából.) A Rákóczy-kardok.	56
<i>Bevilaqua-Borsody Béla dr.</i> : Görgői messzelátói	65
<i>Fejes György dr.</i> : A pécsi múzeum hadtörténelmi anyaga	78
<i>Bevilaqua-Borsody Béla dr.</i> : A Mária Terézia-laktanya stílusa	84
<i>A hadtörténelmi múzeum közleményei</i> : I. Szemelvények a múzeum anyagából	87
<i>Th. G.</i> : Személyi ereklyéink. (Folytatás.)	87
<i>Ifj. Kalmár János</i> : Szélpuskáink	88
<i>Karny Rezső dr.</i> : Éremtárunk. (Folytatás.)	92
II. Intézeti hírek: † mindszenti Szendrey János. In Memoriam! — † Francis John Collinson Esquire. In Memoriam! — A múzeum gyarapodása	93
III. Szemle. Múzeumok. — Leletek. — Ásatások. — Emlékművek. — Hősi emlékművek. — Könyvek és folyóiratok. — Bajtársi összejövetelek. — Halálozások	94
Hadimúzeum egyesületi hírek. — Hirdetés	96

KÉPEK JEGYZÉKE.

Görgői Arthur „Fraunhofer und Utzschneider“ rendszerű messzelátója. (73). — Pécsi lovassági zászló 1746-ból (80). — A pécsi polgárság zászlója 1757-ből (80). — A pécsi német vadászgyalogság zászlója 1827-ből (80). — Az 52. gyalogezred dízzászlószalagja 1852-ből (81). — A magyar ifjúsági véderő pécsi légiójának zászlója 1872-ből (82). — II. Lajos halála. Holló Barnabás szobra (83). — Zrinyi Anna, Szigetvár hősnője. Kiss György szobra (83). — Lucich Károly ny. altengernagy kardja és kitüntetései (88). — Szélpuska. „Arquebuse à vent“. (89). — Girardoni rendszerű szélpuskák (91).

A Hadtörténelmi Múzeum munkaterve,

1928—1938.

1928 novemberében a második évtized küszöbére ért a Hadtörténelmi Múzeum.

10 év fáradságos munkájával ma ott áll az intézet, hogy végleges otthona van, melybe az átköltözést már megkezdte.

A végleges otthon azonban nem a „jól megérdemelt“ pihenőt, hanem az új munkakorszak kezdetét jelenti. Ez a munkakorszak eddig tapasztalatunk szerint, az előttünk álló és megoldásra váró feladatok súlyosságából és jelentőségéből ítélve, be fogja tölteni az egész második évtizedet. Reméljük azonban, hogy minden tervünket valóra válthatjuk és hogy a Hadtörténelmi Múzeum minden ízében azzá fog válni, aminek első pillanattól fogva szántam: a nemzet büszkén emlegetett hadi kincses tárházává.

Most, a 10 éves évfordulón szükségét érzem annak, hogy intézetünknek a második évtizedre szóló munkatervét lapunk hű olvasóival is megismertessem. Íme a program:

I. Az intézet új otthonában.

1. Az új épület építészeti, művészeti és múzeumtechnikai tekintetben való átalakításának teljes befejezése.

2. A kiállítási anyag rendezése, elhelyezése és fokozatos közszemlére állítása.

3. Az anyag leltári és tudományos feldolgozása.

4. Az épületet övező sétányokon (Nándor-tér és Bástya-sétány) a tűzvédelmi és műszaki anyag felállítása, kapcsolatban az 1686. évi közelharc helyek felásatásával s a leleteknek a helyszínen való elhelyezése.

5. Az épület tetőzetének és padlásterének átépítése, a hősi emlékművek mintagyűjteményének elhelyezésére.

6. Az épület északi tetősarkán kilátóhely és hozzávezető felvonó létesítése, az 1686-i és 1849-i ostrom domborműveinek felállítása, kapcsolatban az ostromban szerepelt külső tereppontok (Nagysvábhegy, Kissvábhegy, Rókushegy stb.) feltűnő megjelölésével.

7. Az épület folyosóin emléktáblák elhelyezése, a háború alatt rögtönzött, vagy egyéb megszűnt csapatok tisztikarai részéről.

II. Az intézet tözsomszédságában.

1. Az épület déli szárnya alatt kezdődő régi barlanghálózat (folyosó, alagút, pince) feltárása és kiépítése katakombaszerű temet-

kezési helyé, a kiürítésre kerülő tabáni (49-i honvédsír) és vízivárosi (katonai) temető és lipótmezei főreáliskolai 49-i osztrák sír halottai számára, valamint a régi korok és háborúk és a világháború hősi és neves halottainak a bel- és külföldi harcukról, hadifogolytáborokból, vagy temetőkből összegyűjtött halottai számára az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesülettel és az Országos Kanizsay Dorottya Bizottsággal karöltve.

2. Az épület nyugati homlokzata alatt, az ország központi hősi emlékművének (Pantheon) felállítása, hátterében csarnokkal, mely az 1. pontban leírt katakombába torkollik, a Lovas-út áthidalásával és a Lógodi-utcáig elterülő beépítetlen hegyoldal megszerzésével és parkirozásával, végül egyfelől a múzeum kilátását, másfelől a múzeum látképét rontó Attila-utcai hatemeletes ház részleges átalakításával, majd az Attila-utca aláhidalása révén összekapcsolva a díszelgésre szolgáló Vérmezővel, — főleg a székesfőváros segítségével.

Mindkét terv a hősi emlékünnepeknek a Hadimúzeummal való szorosabb kapcsolatát mozdítaná elő (díszterem, helyőrségi templom, ág. ev. templom, várszínház).

3. A Hadimúzeum tisztviselőinek az intézet közelében való társasházszerű elhelyezése, a szolgálati tevékenység és a szolgálaton kívüli önképzés és szakmunkálkodás előmozdítása, a személyzet jólétének emelése, valamint vidéki és külföldi szakkutatók elszállásolása céljából.

III. Az intézet környékén.

1. Az 1929 tavaszán létesülő Lánchíd—Hunyadi János-út—Díszter—Tárnok-utca—Fortuna-utca—Bécsikapu-tér—Várfoke-utca—Vérmező-út—Régi Szt. János-kórház és ellentétes irányú autbuszjáraton kívül még egy autbuszviszonylat kieszközlése.

2. Az Attila-utca és Korlát-utca sarkától, a Korlát-utca hosszában a várba, a Bástya-sétányra felvezető földalatti sikló, illetve felvonó létesítésének kieszközlése.

3. A Szent János-tértől az Attila-utcán a Vérmező-útig végigvezető autbusz vagy villamos szárnyvonal létesítése, a korlát-utcai felvonó érintésével, valamint a budai vár alatti barlanghálózat felhasználása földalatti közlekedésre, a székesfőváros közlekedési vállalatának segítségével.

IV. Budapesten.

1. A budai várnak történelmi stílusában való megtartása, illetve az elrontott részeknek megfelelő visszaállítása, a lerombolt várkapuk felépítése, a történelmi hangulatot rontó visszasságok megszüntetése, a vár nyugati és északi bástyasétányának a vár keleti (dunai) oldalára való átvezetése a királyi palotáig, a helyőrségi templom és a Várszínház helyreállítása.

2. A várbeli alagútak és pincék feltárása és hálózattá való kifejlesztése katakombaszerű látványossággá, e célból a Műemlékek Országos Bizottságának, a Székesfővárosi Közmunkák Tanácsának és a Székesfőváros Tanácsának programmszerű támogatása, az Orszá-

gos Magyar Hadimúzeum Egyesület, az Országos Kanizsai Dorottya Bizottság és a Budapesti József Nádor Céh közreműködésével.

3. Budapest és környéke hadtörténelmi emlékhelyeinek megállapítása, feltárása, helyreállítása és megjelölése, így harcterek, csomóvonalak, erődítések, táborhelyek, eseményhelyek, szülőházak, lakóházak, sírok, temetők kultusza, részint az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület, részint az Országos Kanizsai Dorottya Bizottság, a Budapesti József Nádor céh és a székesfőváros tanácsa segítségével.

V. A vidéken.

1. Mint IV./3. alatt és előadások, kiállítások, stb. tartása, valamennyi az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület, ennek fiókjai, továbbá a helyenként létesítendő műemlék és helykegyeletvédő céhek, valamint a Műemlékek Országos Bizottsága támogatásával.

2. A vidéki múzeumokkal és ezredemlékgyűjteményekkel való kapcsolat ápolása.

3. Hősi stb. sírok és temetők kultusza.

VI. Külföldön.

A külföldi társintézetek és szakkörökkel való kapcsolat további kiépítése, kölcsönös utazás, látogatás, előadás, kiállítás stb. segítségével, csereviszony létesítésével, sírok és hadtörténelmi emlékhelyek kultusza.

VII. Általában.

1. A Katonai Mária Terézia Rend magyar lovagjainak megörökítése arcképek, ereklyetárgyak gyűjtése, síremlékek gondozása, illetve az elhunytaknak külföldről vagy vidékről a Pantheonban való összegyűjtése által.

2. A Vitézi rend tagjainak megörökítése, mint az 1. pontban.

3. A szorosan vett katonai ismeretek körén kívül nevéssé lett magyar katonák emlékének megörökítése (pl.: Széchenyi, mint reformátor; Görgei, mint vegyész és író; Bolyai János, mint matematikus; Fejérváry, mint államférfi; Fráter Lóránd, mint dalköltő; Gvadányi, mint költő stb.).

4. A Hadimúzeum szakirodalmi kiadványsorozatának folytatása.

5. A magyar ónkatonámozgalom megszervezése és a német és francia szervezetekkel való kapcsolat létesítése.

VIII. Folyó munka.

1. A közvetlen anyaggyűjtés folytatása. A társintézetek és neves gyűjtők részéről kilátásba helyezett hadtörténelmi vonatkozású duplumanyag megszerzése.

2. A hadtörténelemmel kapcsolatos és régészeti vonatkozású szervezési és művészeti kérdésekben a közhatóságok, testületek, intézetek és magánosok támogatása.

3. Intézeteken kívüli munkásságunk folytatása; előadások, történelmi séták tartása, kiállítások rendezése, helytörténelmi emléktáblák

létesítése, irodalmi tevékenység és a múzeum érdekeit szolgáló társadalmi akciók irányítása.

4. Intézeti bevételek fokozása, adományozók, pártfogók szerzése.

Meg kell jegyezni, hogy intézetünk munkája a szervei határványaiában megszabott határok között, főleg az 1848-tól napjainkig terjedő korszakra s elsősorban Magyarországra és a vele szövetséges vagy ellenséges viszonyban volt államokra irányul, míg a magyar hadtörténelem előző korszakainak, valamint a távolabbról érdeklő államok hadügyének bemutatásában kizárólag az általános fejlődéstörténet főbb mozzanatainak bevezetésszerű, jellegző és összehasonlító tárgyalására szorítkozik.

*

Ennek a munkatervnek a megvalósítása természetesen megfelelő szervezetet és anyagi eszközöket feltételez, melyek az intézetet arra képesítik, hogy működését eredményesen folytathassa.

Csakis így válhatik a Magyar Hadimúzeum azzá, aminek lennie kell: hadimultunk tudós ismertetőjévé, hőseinknek és tetteiknek kegyeletes dicsőítőjévé s a jövő nemzedékek lelkesítő tanítójává!

Nemzetünk életbevágó érdekei s a belőlük folyó erkölcsi és értelmi nevelési feladatok nyomtatékosan sürgetik azt, hogy a Magyar Hadimúzeum sorsa iránt nemcsak minden arra hivatott tényező, hanem a megújulásra szomjúhozó egész magyar társadalom a legnagyobb érdeklődést és áldozatkészséget tanúsítsa. Kötelességünk ez, de egyben kivételes szerencsénk is, — ezé a kihaló nemzedéké, mely talán kárpótlásul a sok kiállott szenvedésért: maga hagyhat magáról méltó emléket, minden idők minden magyarjára!

Aggházy Kamil.

A Hadtörténelmi Múzeum multja, 1918—1928.

1918 előtt jó pár évtizeddel kell visszamennünk, ha a magyar hadtörténelmi múzeum nyomait kutatjuk. Már rég, a honvédség megalakulásával egyidőben, nemzeti óhaj volt a magyar hadimúzeum felállítása.

Azóta kisebb-nagyobb szünetekkel állandóan felszínen tartották az ügyet. Különösen az 1896-i milleniumi kiállítás idején, mikor is igen gazdag hadtörténelmi anyag gyűlt egybe, valamint az 1900-i párizsi világkiállítás huszárkiállítása alkalmával, amely alkalmakkor könnyű lett volna a kívánt hadimúzeum megteremtése.

A nemes törekvések nem sikerültek.

*

A világháború alatt az ország közvéleménye már első évben követelte a magyar hadimúzeumot. A magyar csapatok győzelmeinek trofeáit itt akarta látni mindenki.

A közös hadsereg vezetősége azonban csak „Központi hadsereg-múzeumról” gondoskodott s rendeleteiben mindent a bécsi Heeresmuseumba irányított azzal, hogy majd a háború után a „koronatartományok nagyobb váro-

saiban“, így Budapesten is, fiókmúzeumok lesznek felállítva. Báró Szurmay Sándor honvédelmi miniszter azonban mégis elérte azt, hogy 1918-ban a magyar minisztertanács megtárgyalta és elfogadta a honvédelmi miniszter azon tervezetét, melyben a levéltárat is magában foglaló önálló magyar hadimúzeum ügyét, szentesítés végett, Ő Felsége elé terjesztették volna. Ennek az intézménynek magva egyelőre a honvédelmi minisztérium 1/a. osztályának levéltári alosportja, előkészítője pedig báró Láng Boldizsár vezérkari alezredes, az 1/a. osztály vezetője volt.

Sajnos, a szép terv nem valósult meg. Az utolsó tollvonás előtt a forradalom pusztította el.

*

A magyar nemzet soha ki nem alvó életösztonét jelenti az, hogy a forradalom dúlásai közepette is megteremtették a mai M. Kir. Hadtörténelmi Levéltárat és M. Kir. Hadtörténelmi Múzeumot, akkor még, mint kettősirányú közös intézetet.

A két intézet megszervezése a legsúlyosabb viszonyok között történt.

Az 1/a. osztály levéltárából az önálló hadtörténelmi levéltárat Gabányi János akkori alezredes, a múzeumot, mint egészen új szervet, az intézet mai igazgatója állította fel.

A forradalom napjait leírni ismétlés volna. Hogy a kettős intézet mégis eredménnyel dolgozott, az vezetőinek érdeme volt.

A múzeum főtörekvése természetesen a forradalom és megszállás folytán pusztulásnak indult katonai tárgyak, emlékek stb. összegyűjtése volt és sikerült is több ezred, laktanya stb. tárgyaiból jelentős gyűjteményt megmentenie.

A nemzeti hadsereg bevonulása után a múzeum munkáját zavartalanul folytathatta volna, ha viszont az országra zúduló gazdasági viszonyok, majd a külügyi helyzet, minden téren nem állítottak volna áthághatatlan gátakat.

*

Az intézet 1918 novemberétől kezdve évenkénti rendszeres munkával gyűjtötte a világháború és a világháború előtti évek magyar katonai emlékeit.

Résztvett a volt cs. és kir. hadsereg múzeum likvidálási munkájában, melynek eredményeként jelentős magyar anyagot sikerült megszereznie.

Résztvett, mint történelmi tanácsadó, a honvédség több ünnepélyében, egyenruhatervezésében, hősi emléktervezetek bírálatában s egyéb szakkérdések eldöntésében. Kezdeményezte a helytörténeti, helykegyeleti kultuszt.

Megteremtette a saját támogatására az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesületet. Megszervezte külső munkatársainak körét az ország egész területén.

Érintkezést keresett az összes külföldi hadimúzeumokkal s hadtörténelmi gyűjteményekkel.

Belső szervezetét a viszonyokhoz képest építette ki. Ma az igazgatóság szervein kívül két nagy kiállítási szakcsoportja (világháború előtti és világháborús), restauráló műhelyei és könyvtára van.

*

A múzeum 1918-tól 1922-ig volt az együttes levéltár és múzeum kötelekében, ez idő alatt 1921-ig az új Országos Levéltár II. emeletének 23 szobáját foglalta el. 1921-ben a Mária Terézia-laktanya első emeletének felét kapta meg ideiglenes helyiségül.

1922 novemberében a múzeum fejlődése már megkövetelte, hogy az eltérő jellegű és igényű kettős intézet különválassztassék. Ez megtörtént, s azóta az intézet mint önálló M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum működik.

Az intézet megalakulása óta szorgalmazta a végleges hajlék kérdésének megoldását s ezt a budavári Nándor-laktanya átengedésében látta. E kérése 1926 júniusában teljesedett, mikor is gróf Csáky Károly honvédelmi miniszter úr az átalakítás költségeit kiutalta s az építkezés megkezdődhetett.

1926 szeptember óta a laktanya vérmezei homlokzatát átalakították, most folynak a belső munkálatok és a múzeum rövidesen elfoglalhatja végleges hajlékát.

*

Az intézet kiadványai:

1. a Hadimúzeumi Lapok (megjelenik a Hadimúzeum-Egyesület által kiadott Históriaival együtt),
2. a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum Kiadványai,
3. Évkönyv.

Thurner Géza.

A Rákóczy-kardok.

Írta dr. Szendrei János.*

A Rákóczyak a függetlenség, a magyar nemzeti és vallásszabadság hősei és vértanúi. Természetes tehát, hogy nevüket és emlékeiket századok óta a nemzet kegyelelte övezi.

A nemzetek élete akkor is, mint ma, a fegyverek élén fordult meg. A jó és szép kard épp úgy, mint a tépett lobogó, az önfeláldozó vitézség hősi jelvénye volt.

Innen van, hogy a Rákóczyaknak, különösen fegyver-ereklyéit, mindig rendkívül nagyra becsülte a magyarság.

Az emberi nyereszkedési vágy ezt kihasználva, mint azt más nemzetek hőseinek emlékeivel is oly gyakran tette, *nem egyszer meghamisította az ilyen emlékeket.*

Másrészt *kellő szakértelem híján* a hazafias lelkesedés és túlbuzgóság egyes tárgyakat indokolatlanul szintén a nagy Rákóczyaknak tulajdonított.

Csak növelte a történelmi emlékek hitelessége körüli bizonytalanságot az a körülmény, hogy úgy az *1896-i millenniumi*, mint az *1903. évi kassai Rákóczy-ereklyekiállításra* beküldött számos, a Rákóczyaknak tulajdonított fegyver valóságát, a tulajdonosok bemondásán kívül semmi hiteles adat, okmány, vagy felirat nem támogatta; de gyakran a kiállítók személyénél fogva is és nem ritkán *egyenes felsőbb utasításra* azokat kiállításra el kellett fogadni.

Már 1903-ban a Kassán rendezett Rákóczy-ereklyekiállítás alkalmából figyelmeztettem gyűjtőinket a *Századokban* kiadott tanulmányomban, hogy óvatosaknak kell lennünk, mert pl. *Nagy Frigyes* hadseregének kardjain, zászlóin és egyéb hadi felszerelési tárgyain szintén *F. R. (Fridericus Rex)* monogrammot használt, éppúgy, mint *II. Rákóczi Ferenc* fejedelem.

* Az elhunyt szerzőnek lapunk számára írt utolsó cikke.

Miután a Rákóczyak meglevő hadilobogóinak összefoglaló leírását már más helyen nemrég közzétettem,¹ mintegy kiegészítésül ezúttal a *Rákóczyaknak tulajdonított kardokkal kívánok foglalkozni.*

1. A történelmi sorrendben először *II. Rákóczy György* erdélyi fejedelem kardjairól kell szólanunk.

György fejedelem 1621 január 30-án Sárospatakon született. 1640-ben már váradí főkapitány és bihari főispán. 1642 febr. 19-én Gyulafehérvárott még atyja életében fejedelemmé választatott. 1643 febr. 3-án vette nőül Báthory Zsófiát, ki az ő kedvéért tért át a protestáns hitre. 1648 okt. 11-én trónra lépve, állandóan a lengyel korona megszerzésére törekedett. E célból szövetségre lépett Moldva-Oláhországgal és Chmielnicki Bogdán kozák-fejedelemmel, majd Károly Gusztáv svéd király biztatására meg is indította a háborút János Kázmér lengyel király ellen. De a hadi szerenese s ezzel szövetségesei is elfordulván tőle, kénytelen volt békét kötni és visszavonulni Erdélybe, hol azalatt a török szultán az engedélye nélkül kezdett háború miatt őt a fejedelemségről letette s 200.000 emberével elárasztotta Erdélyt. Miután közben az erdélyi főurak is elpártoltak tőle, a török túlerővel szemben nem tudta magát fenntartani, mindinkább visszavonult, mígnem Fenesnél csatának állt, hol 1660 május 22-én halálosan megsebesülvén, június 7-én Váradon meghalt.

Tragikus sorsa és hősi halála nemcsak saját felekezeténél, de egész nemzeténél századokon át élő részvétet keltett iránta, amely emlékeinek különös megbecsülésében is megnyilatkozott.

A legrégebb évszámmal ellátott s Rákóczy Györgynek tulajdonított első kard a *Magyar Királyi Hadtörténelmi Múzeum* birtokában van, hová ajándékképpen jutott s csupán magából a magyaros szablyapengéből áll, melynek markolata hiányzik. A penge egyik oldalán felül növényi ornamentika, alatta Rákóczy Györgynek kucsmás, páncélos képe, kezében a fejedelmi buzogánnyal, ez alatt GEORGIUS' | RAKOCI DO | PRINCEPS | TRANSVLY], ismét ez alatt négy nyolcágú csillag között emberarcos, sugárzó nap van bevésve.

A penge másik oldalán fent ugyanolyan növényi dísz, alatta barokk keretben Erdély címere, ez alatt SOLI | DEO | GLORIA | s ismét lejjebb ANNO | DOM | 1634 s végül emberarcú félhold, három csillag között van bevésve.

A penge hossza 79·05 cm. Szélessége 3·05 cm. Súlya: 400 g.

A penge maga legújabbkori gyártmány, a vésetek és feliratok pedig elég ügyes kéztől erednek, de az összes ábrázolásokkal együtt nyilvánvaló kezdetleges hamisítványok. 1634-ben, mely évből a penge felirata szól. Rákóczy György csak 13 éves tanulóifjú volt, aki ezt a teljes hosszúságú harci szablyát fel nem köthette. Ugyanakkor bevésett arcképe a fejedelem 1650-ben veretett ezüst nagy tallérjáról van másolva, amikor 29 éves és két év óta fejedelem volt, 1648-ban lépvén a trónra. A rendes fejedelmi címerhasználat szerint a fejedelem az erdélyi címer szív pajzsában saját családi címerét használta, tehát ez esetben a hármashalomból kiemelkedő, félkeréken álló s jobbában kivont szablyát villogtató sasos Rákóczy-címert, amelyet a vésnök nem ismervén, a *kereket sugárzó napnak véste*, amely felett sas lebeg, a hét vár helyett lilomokat vésetett s végül az erdélyi sas alakját teljesen elhagyta.

A fölíratokban hasonló hibákkal árulta el magát; nevezetesen a Rákóczy nevet Rakócinak véste s utána DO, holott D. G. (Dei Gratia). Isten kegyelméből szavakat kellett volna vésnie s végül a Transylvaniae szóban az Y-t felcserélte a V betűvel. Jelölül, hogy ezt sem értette meg.

¹ *Hadimúzeumi Lapok*. 1926. 8—10. sz. 15. sk. 1.

2. Történt, hogy az 1848—49-i szabadságharcban, midőn a betörő oroszok ellen *Bem tábornok* Erdélyt oly hősileg védelmezte, a kolozsvári nők díszkarddal akarták őt kitüntetni. Nagyon megörültek tehát neki, midőn e célra, — eddig biztosan meg nem állapítható, hogy valamelyik ottani nemes család, mások szerint egy örmény kereskedő, — egy történelmi ereklyét, *II. Rákóczy György fejedelem kardját ajánlotta fel*, amelynek hitelessége ellen semmi kétely nem merült fel, hiszen rajta volt a fejedelem neve és az évszám is.

Az orosz túlerő elől Erdélyből kivonuló Bemnek tábori podgyásza s köztük a Rákóczy-kard is az oroszok zsákmánya lett, akik azt magukkal vitték Oroszországba, hol előbb a *Tsarskoé-Seló-i* udvari fegyvergyűjteménybe, majd a *szentpétervári* császári múzeumba került.

Mikor a kormány megbízásából Európa hadimúzeumaiban a magyar vonatkozású hadtörténelmi emlékeket összeírtam, a tsarskoé-selói udvari fegyvergyűjteménybe nem juthattam, mert a cárról ott nyaralt s a gyűjtemény zárva volt.

Magát a kardot tehát nem láthattam, de még 1869-ben megjelent egy folió alakú, rendkívül díszes kiállítású, s színnyomatokkal készült munka Szentpétervárott, a következő címmel: „Arsenal de Tsarskoésélo ou collection d'armes de sa' majesté L'empereur de toutes les Russies. Sect. Petersbourgh.“

Ebben a munkában művészi kivitelű színes képben a *II. Rákóczy György kardja* is benne van. A ritka és drága könyv, úgy tudom, az akkori cári kormány ajándékából a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtári szakkönyvtárában is megvan.

Ezen az alapon tehát, mint az *1896-i ezredéves országos kiállítás* hadtörténelmi csoportjának előadója és rendezője, felvettem ezt a kardot is, a külföldi múzeumokból a kiállításra elkérendő magyar hadtörténelmi emlékek közé. Ami diplomáciai úton megtörténvén, a kard a kiállításra meg is érkezett.

A kard azonban, úgy reám, mint régész szaktársaimra nézve *nagy meglepetést hozott*. Kezembe véve ugyanis, az első pillanatra láttam, hogy *újabb munkával van dolgunk*, amint pedig hüvelyéből kihúztam, pengefelirata írásmódjából s modern betűiből, de meg a beverés technikájából következtetve, kétségtelenné vált előttem, hogy egészen *újkori és félrevezetés céljából készült munka*, — szóval *hamisítvány*.

Mindezek folytán a kardot én kiállítani nem akartam s ezt a történelmi főcsoport vezető-igazgatójának, *Szalay Imrének* és a hadtörténelmi csoport elnökének, *Gromon Dezső* honvédelmi államtitkárnak jelentettem.

Hosszas tárgyalások indultak meg, aminek az lett az eredménye, hogy — bár a kard *hamis voltáról mindenki meggyőződött*, — tekintettel a cárra magas személyére, elrendeltetett, hogy a kardot állítsam ki, de a katalógusban annak hamis voltát megemlíteni nem szabad.

Ez így is történt. „*Magyar Hadtörténelmi Emlékek az Ezredéves Orsz. Kiállításon*“ című s 1896-ban megjelent könyvem 759—762. lapjain pontosan leírom a kardot, közlöm a reá vonatkozó diplomáciai okmányokat, sőt nagyobb méretű fényképi felvétel után készült pontos képét is mellékelem.

Időközben azután még bonyolultabbá vált a helyzet. Ugyanis még a kiállítás tartama alatt meglátogatta *Miklós* cárra Bécsben *I. Ferenc József* öfelségét s bár az 1848—49-i szabadságharc eseményeire emlékezve, nem tartotta ildomosnak az ezeréves fennállását ünneplő magyar nemzetet meglátogatni, mindamellett a magyar nemzet iránti jóindulatát egy a nemzet kiváló és vitáz fejedelmére vonatkozó történelmi emlék ajándékozásával óhajtotta kifejezni.

Erre vonatkozólag *gróf Kapnist* bécsi orosz nagykövet *augusztus hó 7-éről* a következőket írja külügyminiszterünknek: „Értesülve az élénk érdeklődésről, mellyel ezen történelmi emlék iránt Magyarország viseltetik. Császári Felséges Uram megbízott, hogy nevében ezt a kardot a *pesti nemzeti múzeumnak felajánljam.*“

Ezen adományozás által Ő császári Felsége azt akarja nyilvánítani, hogy mily magas fokra becsüli azon szívéllyességet, mely az orosz császárság és az osztrák-magyar monarchia közötti viszonyokat jellemzi.“

Báró Bánffy Dezső, akkori miniszterelnökünk *augusztus 27-én* jelent meg Bécsben az orosz cár előtt és tolmácsolta a magyar nemzet halás köszönetét. Mire a cár azt válaszolta: „*Boldognak érzem magamat, hogy a magyar nemzet helyesen fogta fel és értelmelte jó szándékomat.*“

Mindezek folytán a kiállítás bezárta után a kard a Magyar Nemzeti Múzeumnak adatott át, ahol a Régiségtárban a negyedik terem 16. szekrényében 24. szám alatt állíttatott ki.

A kard rövid leírása különben a következő: Keleti forma szablya, hegyefelé erősen görbülő pengével, amelynek egyik oldalán ezüsttel és arannyal bevært arab bélyeg, a másik oldalán pedig: *Georg : Rakotzi II. 1643* felirat *sárgaréz*zel és Rákóczynak, mint Erdély fejedelmének címere van arannyal beverve. Keresztvasa egyenes és makkalakú gombban végződik. A markolat vésett keleti ornamentikájú, aranyozott ezüsttel borított. A hüvely zöld bársonnyal bevont s áttörtmívű, aranyozott ezüstművelvényekkel díszített. Az alsó hordkarika foglalmánypántján áttört mezőben Erdély címere van kivésve, szív-pajzsában a Rákóczy-család címerével. Az egész kard fémrészein összesen 164 darab bordázott díszítésű, kisebb-nagyobb korall van befoglalva. A kard vörös bőrtokban van, rajta a felirat: „Emlék Bem hős vezérének a kolozsvári nőktől. 1849.“

A penge hossza 78 cm. Keresztvasa 15 cm. Súlya 1 kiló 400 g. A Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárának *1912-ben* megjelent *katalauza* már abban a helyzetben volt, hogy szakvéleményét e kardról megírhatta. Ugyanis a *194.* lapon e kard leírásáról azt mondja: *a pengén lévő aranybetétes felirat későbbi*“. Vagyis utólag hamisították reá. Miután pedig ez volna a hitelesítő adat, ha ez hamis, mi sem bizonyítja Rákóczy Györgytől való származását. Már magában a pengén a Rákóczy névnek „*Rakotzi*“ formában, ahogy azt sem a fejedelem maga, sem azon korban senki soha nem írta, — való beverése elégséges ok hitelességének megdöntésére.

3. *A harmadik Rákóczy-kard*, a fentebbinek mondhatnám a párja, csak a hüvelye egyszerűbb, préselt bőrral bevært és nincsenek rajta korállók. A penge fölirata ugyanaz, csak hogy magyarul, de sőt technikailag is ugyanazon kéznek ugyanazon célzattal készített munkája. Már az is feltűnő, hogy mind a két példányon ugyanaz az évszám *1643*, amely évnek Rákóczy György életében nincsen semmi különösebb jelentősége, minthogy 22 éves korában ekkor vette nőül Báthory Zsófiát. E kardot *gróf Zichy Jenő* állította ki a kassai Rákóczy-ereklyekiállításon.²

A kard maga erősen görbülő XVIII. századi szablya, melynek hüvelyveretei s markolatkupakja aranyozott és vésettmívű perzsa ornamentikával ékes és rajta a borító bőr is hasonló, préselt perzsa stílusú díszítményekkel van ellátva. A pengén feltűnő, hogy az arannyal bevært felirat magyarul szól: „*Rákóczy György 1643.*“ A mév előtt modern barokkstílusú pajzsba zárva, a Rákóczy-címer van beverve. A betűk típusa s egész technikája arra mutatnak, hogy az 1840-es években verettek ebbe a régibb, különben teljesen síma

² Mihalik József: A kassai Rákóczy-ereklye kiállítás lajstroma 1903. 174. l.

pengébe. XVII. századi valódi kardokon a feliratok rendszeren latin szövegűek.

A kard jelenleg a Budapest székesfővárosi gróf Zichy-múzeum tulajdona.

Ezt a kardtípust különben a keleten egészen a legújabb időkig gyártották. Kevéssel a világháború előtt a konstantinápolyi nagy bazár kardcsiszárainál még több példányt láttam, részint korálokkal, részint türkizekkel kirakva.

4. A Rákóczy-családhoz fűződő *negyedik* kardunk már *kétségtelen hitelességű*, a *Rákóczy László* volt, aki Sáros vármegye főispánja volt, a nyitrai megyei tapolesányi várkastélyt bírta s *1664 május 17-én* Várad ostrománál halt hősi halált.

A 4 cm széles, magyarosan görbülő szablya pengéjén, mindkét oldalt kettős vércsatorna fut végig s vésett alakok és feliratok díszítik. Egyik oldalon lovas hírnök és Hector alakja, a másik oldalon Achilles, majd ADEO VICTORIA felirat fölött a földön heverő törököt marcangoló sas, e fölött pedig a *Rákóczy-család* címere van bevésve, alatta DOMINE DIRIQE VIAS MEAS felirat látható. A címer felett pedig PRO DEO ET PATRIA és C·L·R·D·F·V·C·S. (Comes Ladislaus Rákóczy de Felső Vadász, Comes Sarosiensis.)

Hüvelye fekete chagrinbőrrel bevont és négy hordkarikával ellátott, A penge hossza 83 cm, a markolattal 1 méter. Súlya hüvelyestől 1 kiló 380 g. *Andrássy Géza gróf* tulajdona. Ki volt állítva a milleniumi kiállításon és rajzát is kiadtam, fentebb említett munkám 798. lapján.

5. Itt ismertetett *kardunk* már a nagy fejedelemmel, *II. Rákóczi Ferenc* áll összefüggésben.

A hagyomány szerint ez a XVII. századi szablya a nagy fejedelemé lett volna, amelyet ő 1720-ban *Berchényi Miklós* fővezérnek ajándékozott, az utolsó Berchényi pedig *gróf Forgáchnak*.

A kard formája szerint gyengén görbülő szablya, lengyel *karabella*, melynek markolata sasfej-formán van kiképezve. Egyélű damaszki pengével s nefrittel borított markolattal. Az aranyozott ezüst keresztvas s a markolat pántjai, valamint a fekete bőrrel borított hüvely aranyozott ezüst pántjai ékkövekkel kirakott boglárokkal díszítettek.

A pengébe a következő felirat van bevésve: *Utolsó Rákóczy Bercsényinek; utolsó Bercsényi Forgáchnak 1835-ben.*“

A kardnak Rákóczi fejedelemtől való s csupán a fenti hagyomány által támogatott leszármazását, sem hiteles okmány, sem történelmi adat nem bizonyítja.

Ki volt állítva a kassai Rákóczi-ereklyekiállításon és Rákóczi és bujdosó társai budapesti temetési ünnepségein Budapesten 1906-ban *gróf Forgách László* viselte.

Ez a kard különben ma is megvan özv. gróf Forgách Lászlónénál. Mándokon.

Fényképi felvétel után készült képét kiadta *Bártfai Szabó László dr.*, az Esztergomban 1910-ben megjelent „A Hunt-Pázmán nembeli Forgách-család története“ című műve 552. lapján.

E kard körül a különböző családi hagyományokban sok eltérés mutatkozik.

Így, míg egyrésztől az mondatik, hogy maga *II. Rákóczi Ferenc* fejedelem ajándékozta volna *Berchényi Miklósnak*, addig a pengéjébe vésett felirat szerint az *utolsó Rákóczy* adta *Berchényinek*, — már pedig az *utolsó Rákóczy* nem a nagyfejedelem, hanem annak fia *György* volt.

6. De újabb adatok azt bizonyítják, hogy *két ilyen kard* is volt.

Báró Forster Gyula: Gróf Berchényi László, Franciaország marsallja című s 1925-ben megjelent könyve 213. lapján említi, hogy az *utolsó Berchényi: László* volt, aki mint ny. huszáralezredes *Kassán 1835 nov. 28-án* halt meg. Hagyatékában egy kard volt, amelyen ez a felírás volt: „*Az utolsó Rákóczy, az utolsó Berchényinek.*“, amelyet a gróf Csáky-családban élő hagyomány szerint a *Csáky-család* egyik tagjának hagyományozott.

Ennek a második Rákóczi—Berchényi-féle kardnak az a története, hogy Berchényi László alezreddessel egyidejűleg élt ugyancsak Kassán benső barátja és volt ezredtisztársa, *gróf Csáky Rudolf* ismert fegyvergyűjtő, akire tehát szintén hagyott egy a fejedelemtől származó kardot, miután Rákóczy György is nemcsak egy, hanem atyja után maradt összes fegyvereit az utolsó Berchényire hagyta.

A tény az, hogy a Csáky-család hagyománya szerint ezen második kard felirata ezután kibővült, azzal a megtoldással: „*Az utolsó Berchényi Csákynek.*“

Csáky Rudolf halála után ezt a kardot fia, *Csáky György gróf* örökölte, aki azonban e század elején külföldön hirtelen elhunyt s ez alkalommal hagyatéka legnagyobbbrészt s köztük ez a kard is, elkallódott.

Csáky Albin gróf, azóta szintén elhalt nagynevű volt közoktatásügyi miniszterünk, akinek Rudolf gróf nagybátyja volt, *többször említette*, hogy noha nagy utánjárással mindent elkövetett, hogy e kardnak nyomára akadjon, a történelmi értékű ereklye azóta eltűnt, amit nagyon fájlalt. Ennek a kardnak a történetét a *gróf Csáky-család jelenleg élő tagjai* is így tudják.

7. Hetedik helyen emlékezünk meg a *II. Rákóczi Ferenc* fejedelem nevével legújabban kapcsolatba hozott kardról.

Történt ugyanis, mint egyik napilapunk *1926 nov. 23-i* száma írja, hogy „*Gyöngyösi Kiss Etelka* nyug. fővárosi tanítónő, kardokat vásárolt sógorának, *Pörge Gergely* festőművész műtermének a feldíszítésére s a kiválasztott kardok közt volt a fejedelem úr kardja is. Szép, különös és jellegzetes alakjánál fogva rögtön feltűnt s érdemes felfedezője bemutatta *egy kiváló történettudósunknak, ki minden kétséget kizáróan megállapította, hogy ez az a kard, amelyet XIV. Lajos ajándékozott II. Rákóczi Ferencnek!*“

„A tudós döntő bizonyítékai: *A markolat címerét egyetlen lilium, a Bourbonok címere alkotja.* A kard pengéjén a következő díszítések vannak: 1. *egy sugárzó nap*, XIV. Lajosnak, a „Napkirály“-nak ismert szignum; 2. *legyezőalakban álló francia diadalmi zászlók*, mellettük egy *L.* betű, mint a francia király nevének a kezdő betűje; 3. a markolat alatt egy *nagy R*-betű, *Rákóczi* nevének a kezdőbetűje; 4. a kardpenge oldalán egy-egy francianyelvű felirat: „*Ne me tire pas sans Raison. Ne me Remette point sans Honneur*“, vagyis: „*Ne húzz ki igazságtalanul*“ és „*Ne tégy vissza becstelenül*“. A kard a régi fegyverkovácsok első remeke.“

Ezt az ekként meghatározott kardot *1926 június 20-án* a vitézzéavatás ünnepélyén, Gyöngyösi Kiss Etelka a nemzetnek ajándékozta. Az ajándékozó ünnepeltetése alkalmából az említett lap tudósítója azt írta, hogy:

„Ez a kard nemcsak egy hideg acéldarab, hanem egy drága történelmi műemle, mely ott él minden magyar ember szívében. A fejedelem szent porait ismét idegen föld veszi körül, *de a kardja itt van* s nem is maradhatnak távol egymástól sokáig. *Az Isten kardja megkerült...*“

Ime tehát most már nemcsak a Rákóczi nagyfejedelem, de Isten regés-kardjának, Hadúr, Attila és Arpád honszerző kardjának megkerüléséről is szó van!

Miután magam hosszú évtizedek óta a történelmi fegyvertannal foglalkozom s mint ilyen rendeztem 1896-ban a milleniumi kiállítás, vala-

mint az 1900-i párizsi világkiállítás magyar hadtörténelmi csoportjait s ezen kiállítások szervezése alkalmából, a kormány megbízásából az egész országban s a külföldi múzeumokban elszórtan található magyar fegyver-és hadtörténelmi emlékeket is összeírtam; természetesen a Rákóczi-kor ilyenemű emlékeit is mindenütt tanulmányoztam.

A cikket olvasva s a szóbanlevő kardnak ott közölt képét látva, az a nézetem alakult ki, hogy ez a kard nagyfejedelmünkkel semmiféle vonatkozásban nem állhat.

A kérdés iránt teljes tájékozást kívánván szerezni, a kardot megőrzési helyén a leggcndosabban megvizsgáltam s egyúttal elolvastam az említett történettudósnak a kard mellett fekvő szakvéleményét is.

Mindezek után már fentebb kifejezett nézetem most már határozott vélemény alakult ki.

Megállapítottam, hogy ő óvatosabban nyilatkozott, semmint a cikk róla írja, mert ő csak azt mondja, hogy az általa felhozott okok és érveknél fogva ez a kard lehetett az, amelyet XIV. Lajos küldött II. Rákóczi Ferencnek.

Az általa felsorolt okok és érvekből azonban, fájdalom, *egyetlen egy sem felel meg sem a tényeknek, sem a szaktudomány mai állásának.*

A kard markolatát illetőleg az az állítás, hogy az Bourbon-liliomot ábrázolna, a valóságnak nem felel meg. Azon a lilium alakjának nyoma sincs. A markolat formája áttört kosarú s hajlott keresztvasú, amely azonban nem liliumformájú és nem is francia eredetű. Az a markolatforma, mellyel ez a kard el van látva, a XVI. század elején Spanyolországban a toledói pengéjű tőr kardokon lép föl, onnan átmegy Dániába, Németországba, Hollandiába és a XVII. század elején Franciaországba. Számos példánya van a híres *Kuppelmayr*-féle fegyvergyűjteményben, de vannak példányai az Eszterházyak fraknói és hg. Batthyányi—Strattmannék körmendi gyűjteményeiben is. Egy éppen ilyen markolaton, mint amilyen ez a Rákóczinak tulajdonított kardé, a körmendi kastély egy XVII. századi kardján áttört műben a *kétfejű sasos címer* látható. Mindannyi kiadva képekben is, fentebb említett „Magyar hadtörténelmi emlékek“ című munkáimban.

Az az alak, amit a kard pengéjén sugárzó napnak, a „Napkirály“ jelvényének néztek, a nagyítóüveg alatt egy hatszirmú virágnak bizonyul. A penge tövében fegyverekből és zászlókból összeállított csoportozatos trófea van bevésve, a zászlókon azonban sem lilium, sem betű nem látható, amely francia voltukat megállapítaná.

Továbbá sem a pengén, sem a markolaton sehol nem bírtuk felfedezni az *L* betűt, XIV. Lajos király nevének kezdőbetűjét, sem az *R* betűt, Rákóczi fejedelemnek névjelét. Ez utóbbi különben is egyetlen Rákóczi-féle emléken sem fordul elő ilyenformán, mert ő mindenütt a két betűt: *F. R.* használta.

Hanem igenis ismerünk egy ezen itt tárgyalt kardunkhoz *csaknem teljesen* hasonló s a XVI. század első feléből származó olasz lovassági altisztí spádét, vagyis tőr kardot, amelynek markolata alatt *R*, koronás *R* betűt látunk a penge tövébe beütve. Amely persze nem jelenti Rákóczi nevét, hanem csak a fegyverkovács bélyege. Ez esetben bizonyára a turini királyi (Reale) fegyvergyár bélyege.

Ez a kard ki van állítva a turini Armeria Reale olasz királyi fegyvermúzeum G. csoportjában 235. szám alatt s *hű rajza* is megjelent *Angelo Angelucci* 1890. évi hivatalos katalógusa turini kiadásának 282. lapján.

Az a tény, hogy az ismert „Ne húzz ki igazságtalanul és ne tégy vissza beestelenül“ értelmű francia jelmondat van a pengére vésve, nem bizonyít, mert ezt a feliratot találjuk a XVI. századtól kezdve csaknem minden

országban. Olyan általánosan elterjedt jelmondat az, mint a „Honi `soi qui mal y pense“, a „Dieu et mon Droit“, „Soli Deo Gloria“, „Si Deus pro nobis, quis contra nos“, „Pro patria“, „Gott hilf“, „Maria hilf“, „Pro gloria et Patria“ és annyi száz más jelmondat. A kérdéses francia jelmondatot egy egészen modern bot-tőr pengéjébe is láttam beéttetve.

Hogy pedig maga a kérdéses jelmondat nem francia eredetű s nem XIV. Lajos király eszméje, annak bizonyítéka két XVI. század elejéről való, tehát Lajos királyt mintegy 200 évvel megelőzőtt spanyol törkard, amelyek szintén a fentebb említett Armeria Reale turini olasz királyi fegyvermúzeumban láthatók, a G. csoport 137. és 152. számai alatt s amelyeknek pengéjén a következő felirat van bevésvé: „NO · ME · SAIVES · SIN · RASON · — NO · ME · ENBAINES · SIN · HONOR.

Ugyanezen felirattal ellátott spanyol pengéjű szablya van kiállítva a bécsi Heeresmuseum első fegyvertermének 433. száma alatt. (*Dr. W. Erben.* Katalog 188. lap és No. 300. a 152. lapon.) Ugyanígy feliratú kardok vannak a párizsi Musée de l'Armée-ban H. 72. és 88., valamint I. 198. és 270. szám alatt (*Robert.* Catalog le musée d'artillerie) és a berlini Zeughausban b. 2884. sz. a. (*Führer.* 6. Auflage 112. l.) stb.

Mindamellettt tényleg előfordul XIV. Lajos-korabeli tisztí kardokon is. Tudjuk, hogy Rákóczi hadseregében számos francia, különösen tüzértiszt szolgált, akik vártaít a francia erődítési rendszerek szerint átépítették. Ilyenek voltak: *Barzonville, De Bernard, Demoiseaux, De la Faux, De la Mothe, Le Maire, Le Brun* és *de Riviere*, ez utóbbi a híres *Vauban* marsall egykori segédtisztje stb.

Valamelyik ilyen francia tiszté lehetett s ennek hagyatékából maradtatott itten Magyarországon ez a most felszínre került kard, vagy mint hadizsákmány juthatott a Rákóczi-ügy bukása után valamelyik labanc tiszt és családja birtokába s ezek utódaitól az antikvárius kezébe.

Nem mondható erről a kadról az sem, hogy az „a régi fegyverkovácsok első remeke“ lenne. Igaz ugyan, hogy damaszokolt díszítésű pengéje van, de különösebb művészi munka nincsen rajta, markolata meg éppen minden díszítés nélküli, *síma sárgarézéből készült.* Az egész tömeg *gyári munka*, amilyen kardokat *altisztek* is viseltek.

XIV. Lajos, az akkori világ első gavallérja, hogy küldhetne egy ilyen kardot egy királyi hercegi rangú országos fejedelemnek, európai híru hős lovagnak s *ráadásul szövetségésének, II. Rákóczi Ferencnek.* Gondoljunk csak a párizsi Louvre múzeumban és a Musée de l'Armée XIV. Lajos-termében levő, ezen korbéli gyönyörű művészi vésetekkel, címerekkel s gyémántokkal borított aranymarkolatú fejedelmi és hercegi kardokra.

8. De ez a kard nem lehetett a Rákóczi Ferencé, annyival kevésbbé, mert történelmi adataink szerint XIV. Lajos *csak egy kardot* ajándékozott neki, amely pedig előttünk részint Rákóczi történetírójának, *Thaly Kálmán*nak buzgó kutatásai, történelmi adataink és százados családi hagyományok nyomán, mint a nemzet egyik féltve őrzött s kegyelettel övezett ereklýje ismeretes, mert hiszen arról *Thaly* már a Vasárnapi Ujság 1865. évfolyamában adott hírt, az 1896-i ezredéves országos kiállításon ki volt állítva, mely alkalommal „Magyar Hadtörténelmi Emlékek“ című könyvem 791—3. lapjain azt pontosan leírtam, sőt immár 30 év előtt annak hü képét is közzétettem.

Ez a *Béri Balogh Adám*-féle Rákóczi-kard, amelynek rövid leírását a következőkben adjuk:

Ez a díszkard gyengén görbülő keskeny magyaros pengével bír, amelyen széles homorú vájat, a gerince szélén pedig mély véresatorna fut végig. Mindkét oldalán poncolt alapon két csillag, arabeszk vonaldísz és aranyozott betűkkel: „*Ne me / tire / pas sant / raison / ne me / Remette /*

point sans [Honneur“ francia felirat van bevésve, amely felirat található a *Gyöngyösi Kiss Etelka* tanítónő által ajándékozott kardon is, amelynek helyes magyar fordítása: „*Ne vonj ki ok nélkül. Ne tégy vissza becsület nélkül.*“

Markolata s hüvelyborító pántjai tömören öntött és vésett, aranyozott ezüsből készültek, művészi francia barokkstilú virág- és lombdíszítványokkal ékítve. A hüvely fekete chagrinbőrrel bevont.

A penge hossza 79 cm, szélessége 2 cm, a markolat 11 cm. Súlya: 1 kiló 200 gramm.

Ezt a kardot XIV. Lajos francia király küldötte 1707-ben az ónodi országgyűlés alkalmára, szövetségesének, II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek, aki később *Béri Balogh Ádám*nak ajándékozta, 1708 szeptember 1-én Tolnában a Kölesdnél vívott győzelméért, ahol ötezer rácot vágott le s ezzel megmentette a dunántúli kurucság ügyét, amiért őt egyúttal a fejedelem dandártábornokká is kinevezte. E kard azóta nemcsak a családban, de általában egész Tolnavármegyében oly tiszteletben tartatik, hogy a megyének több főispánja, pl. gróf *Eszterházy Károly*, e pompás, emlékezetes karddal oldalán örökölteté meg magát olajfestésű arképen a szekszárdi vármegyeház terme számára, 1896-ban a millenniumi kiállításon *Forster Zsigmond* földbirtokos állította ki; örökség útján róla fiára, *Forster Istvánra* szállt, akinek — hozzám 1926. évi október 1-én intézett levele szerint — *szépanyja Béri Balogh Julianna* volt s akiről közvetlen vérszerinti leszármazó rokonság révén jutott le Forster Istvánig, aki jelenleg a Tolna vármegyében fekvő *Janyapusztán* nagybirtokos, ahol is századokon át öröklött hűséggel őrzi a drága ereklyét.³

Ez az igazi *Rákóczi-kard* története, amelyhez még csak azt fűzöm, hogy XIV. Lajos királytól bizonyára finomabb érzékre vallott, hogy Rákóczinak egy magyar formájú szablyát küldött ajándékba, semmint hogy egy francia tiszti spádét, amelyet a mindig magyar nemzeti öltözetet viselő Rákóczi amúgy sem köthetett volna fel.

Mind ezek után kétségtelen, hogy a 7. alatt tárgyalt kard nem Rákóczi-kard.

9. Végül a Rákóczy-féle kardok sorozatában fel kell említenünk a párizsi Hotel des Invalidesben elhelyezett Musée de l'Armée XIV. Lajos-termében, mint újabb szerzemény kiállított s II. Rákóczi Ferencnek tulajdonított, *nyilvánvaló hamisítványt* képező lovassági kardot.

Ennek a kardpengének oldalán az oly gyakori „*Fringia*“ fölirat van bevésve.

A másik lapján pedig, a „*Fringia*“ szó magyarázatául, minden betűnek egy szóval való megfejtéseként a következő föliratot olvassuk:

„*Franciscus Rákóczi In Nomine Gentis Insurgit Amen.*“

Hogy ez miért tudatlan hamisítás, annak a megértéséhez a *Fringia*-szó történetéből pár adatot ide kell iktatnunk: „*Fringiának*“ nevezték általában a gyengén görbülő magyaros forma, szélesebb pengéjű szablyákat, melyek különösen Magyar- és Lengyelországban terjedtek el.

A középkorban a keleten, ahol a legjobb pengék készültek, az idegent franknak, „*frenknek*“ nevezték; lehet, hogy ebből a szóból alakult ki a „*fringia*“.

A tény csak az, hogy a *fringiák* Rákóczi korában terjedtek el nálunk legjobban, amikor is minden magyar szablyát tulajdonképen *fringiának*, az egyenes kardot pedig *dragonnak* hívták.

³ E tanulmány megírása óta, éppúgy, mint a felejthetetlen szerző, Forster István is meghalt s a kard a szekszárdi múzeumba jutott.
A szerk.

Hogy azonban a *fringiák* maguk és a szó sem hozható Rákóczi nevével kapcsolatba, kitűnik abból, hogy előtte már másfélszáz évvel találunk a XVI. századból fringia feliratú kardokat, sőt a stockholmi svéd királyi udvari múzeum őrzi Báthory Istvánnak egy pallosát, melyen „Fringia“ szó van bevésve. A turini Armeria Reale, olasz királyi fegyvergyűjtemény egy XVII. század elejéről való spanyol tőr kardján pedig, mely a G. csoportban 108. szám alatt van kiállítva, a teljesen elferdített: FRENDIGA szót találjuk.

Mivel pedig egyes kardok pengéjén ez a szó úgy volt bevésve, hogy minden betű külön állott és utána . volt, így: *F.r.i.n.g.i.a.*, egyesek azt vallották, hogy minden betű egy külön szót jelent s igyekezvén Rákóczihoz vonatkoztatni, így olvasták: „F(ranciscus) R(ákóczi) I(n) N(omine) G(entis) I(nsurgit) A(rmis)”, vagyis: Rákóczi Ferenc nemzete nevében fog *fegyvert*, — ami összefügg híres kiáltványának szavaival.

A párizsi kard feliratának vésője erről hallott valamit, hogy azonban tudatlanul hamisított, kitűnik abból először, hogy nem tudta miszerint a fringia szó nem hozható összefüggésbe Rákóczi nevével, mert már előtte másfél századdal létezett és másodszor és főleg azért, mert a túloldali penge feliratában az utolsó *a* betűt *Amen*-nek írta *Armis* helyett, amivel elvesztette a felirat értelmét és ezzel Rákóczi vonatkozását is; elárulván azt is, hogy a vésnök az egész feliratot nem értette meg.

Mindezeket pedig azért adtam elő, hogy, mint azt jelen tanulmányom elején is tettem, újból hangsúlyozzam, mennyire óvatosnak kell lennünk régi emlékek vizsgálatánál, különösen akkor, amikor azok történelmünk valamely dicső eszményével, vagy nagy alakjának nevével hozatnak kapcsolatba, nehogy a nemzet kegyeletével méltatlan tárgyakat vegyünk körül.

Görgei Arthur messzelátói.

1. *A. M. Kir. Hadtörténelmi Múzeumban őrzött messzelátó.* Intézetünk külön üvegtárlóban őrzi a szabadságharc nagy katonájának „életével és működésével“ kapcsolatos tárgyait, közöttük egy messzelátóját¹ is.

A szóbanlevő messzelátó a régi úgynevezett „*tengerésztubusok*“ ismert típusát mutatja. Lelőtári száma: 16.059. Széthúzható-összetolható négytagú „cső“-sor, tubus, legrövidebb állapotában 0-265 m, leghosszabb állapotában 0-817 m. Tárgylencséje körüli foglalatának átmérője 0-051 m, szemlencséje körüli foglalatáé 0-035 m. Utóbbi alatt két sorban műhelyi mesterjelzés

¹ A „*látcső*“ szó a „*Sehrohr*“ nyelvérzék nélküli magyar fordítása, éppen úgy, mint a „*Fernrohr*“-é a „*távcső*“ szó. A műszer XVI—XVII. századi, tehát renaissance-kori keletkezésű, neve a korszak tudóskodó-görögösködő műszava: „*Téleszkopeion*“; ez szórul-szóra „messzelátót“ jelent. Régi magyar nyelvünk „messzelátó“ szava tehát keleties képszerűséggel adja vissza a szó görögösítő-graeczizáló eredetijét. A *telescopium* a szó egykorú latinizált változata. A *Rohr* a német *Büchse* továbbképzése (olasz: *buggio*, francia: *bougie*, vagy a XVI. századi: *buse*: a. m.: cső; v. ö.: olasz: *archibuggio*, francia: *archebuse*, spanyol: *arquabuz*: ez *csövet* jelent: lövéfegyver, vagyis a moschetta-muskéta csövet, éppen úgy, mint a *cannone*: vagyis ágyú is *csövet* jelent a görög-latin: kané, canna-ból. Ugyanígyen óromai-latin eredetű a messzelátó *tubus* neve, ez a latin *tuba*-ból ered, ami egyenes trombitát jelent. (Angol-francia leányszava a *tub* és *tube*: ezek átvitt értelemben *furolát* is jelentenek, de messzelátót is.) A XVIII—XIX. században „*Perspectiva*-*Perspective*-*Perspectiv*“ a messzelátó latin-francia-német katonai elnevezése. Így él a magyarországi tablábírók konyhalatinban is.

(assignatura, signe, sigmette): „*Utzschneider und Fraunhofer, Benedikt-beurn.*“ Utolsó, negyedik, legszélesebb csőrészén, fekete bőrbevonaton, felragasztott papírszelet, rajta Görgei Arthur jellegzetes, saját kezeírásával alábbi szövegű írás:

„*Kedves Barátom! Pöstyénben egyszer azt kérdezé tőlem, megvan-e még egyik-másik tárgyam, melynek egykoron mint hadvezér vevém hasznát? Azt válaszolám akkor: «két rongyos akasztótáskán kívül nincsen». Azóta mégis reá akadtam valamire, azon látsőre tudniillik, melylyel az ellenség mozdulatait, erejét vizsgáltam alkalmilag. Elfogadja, ugye, emlékül? Az emléktárgy valóságát ezennel konstatálván: magára a látsőre reá ragasztottam jelen levelemt, így adom kezéhez, ma 1891. október 5-ikén Visegrádon. Isten áldja! S ha még megérjük, szíves viszontlátásra! Hálás barátja, Görgei Arthur. Dr. Wragaschy Vilmos úrnak.*“²

A messzelátóhoz egy zsinórral összehúzzható szájú *szarvasbőrzsák* és egy *általvetős szíjjas bőrtok* tartozik, utóbbi a XVII—XVIII. századi tábori síposok (Heer-Pfeyffer), illetőleg hajdú-tárogatósíposok hangszerszámtokjaival azonos formájú.

A műszert, illetőleg típusát az egykori tudományos-optikai nyelvhasználat idején „*két és féllábás tubus*“-nak nevezték. Az optikai műszerek méretét ugyanis csak a XIX. század első harmadától kezdve lett szokás a tárgylencse (Objective) „*hüvelykben és vonalban*“ megadott átmérőjével kifejezni. Azelőtt *hosszúságát lábban* (egy angol láb 0,333 m, egy bajor láb 0,316 m) adták meg (piédes, Schuhe), illetőleg lábtörtben (féllábás, másfél-lábás). Ugyanilyen az ágyúk mértékegysége kifejezésének fejlődéstörténete is. A XVII. század végéig csak *neveik* jelölik meg az ágyútípusokat (pl. Colubrina, Coulevrine, Schlange, a kígyó — arquebuse à croc, Doppel-Hacken, kampós ágyú, szakállas ágyú stb.). A későbbi (XVIII. sz.) tudományos irodalma még csak a *golyó súlyának* megnevezésével írja körül a cső „*világosságát*“ (lumen) vagyis „*torkát*“ (bocca di fuoco boche à feu), amikor leírja (pl. Faesch: Kriegs-Ing. Lex. Nürnberg. 1726. 219. o. „Halbeschlange“), hogy a cső ennyi meg ennyi font vasat, ólmot, követ lő vagy hajít és ennyi meg ennyi „*calibre*“ hosszú. Ebből fejlődik ki a XIX. század folyamán a csőnek a *golyó súlyával* való körülírása: „*hatfontos, huszonnégyfontos*“, a „*világosság*“ (Calibre) a népies, közönséges nyelvhasználatban soha sincsen megadva, a *golyó súlya* azonban gyakorlat révén érzékeltette a súllyal megadott sphaerikus idom *átmérőjét*, ami lényegében a „*Calibre*“-t adta meg. Csak a XIX. század hatvanas éveitől kezdődik a „*Calibre*“ mértékével történő elnevezés, a hetvenes évektől a „*Bureau des Longitudes*“ által kiadott s mindenütt bevett „*mètre*“, vagyis méter-mértékben.

Alábbiakban a szóbanlevő műszer vázlatos historikumát: a szabadságharc alatti szerepét és a tábornok egyéb messzelátóira vonatkozó más adatokat adjuk, kapcsolatban a tragikus módon elpusztult gellérthegy-i Observatorium, a maga idején európai nevű „*Csillagda*“ idevágó történetének egyes részleteivel. Megemlékezünk továbbá a benediktbeurni világhírű optikai intézet idevágó magyar vonatkozásairól is, mindezzel némi magyar katonai optikatörténeti adalékokat is szolgáltatva. A tábornok szabadságharc kori műszerhasználatának teljes összeállítását későbbi alkalomra hagy-

² A tábornok pöstyéni kezelőorvosa, akitől a messzelátót az Intézet Csáky Károly gróf m. kir. honvédelmi miniszter áldozatkészsége révén vétel útján megszerezte.

jük, úgyszintén a „Csillagda“ pusztulásának magyar hadtörténelmi részleteit is.

2. *A tükrös és lencses messzelátók.* A XVII. században úgyszólván egyidejűleg jelentkeznek a *tükrös és lencses messzelátók*. Előbbiek a tárgyról eső fényt homorú tükreikkel elhajlítják, összefoglaló nevük tehát „*fényhajlító*“: *Telescopium reflectans*, röviden: *Reflectores*. Utóbiak a fényt gyűjtő és szóró lencsékkel, avagy csak gyűjtőlencsékkel törlik, nevük: „*fényttörő*“: „*Telescopium refrangens*“, röviden: *refractores*. A tükrös messzelátók elméleti és gyakorlati mesterművessége: technikája a *katoptrika*, a lencséseké: *dioptrika*.

Mindez lényeges dolog a messzelátók *technikai értékének*, vagyis katonai használhatóságának, katonai műveltségtörténeti szempontból való megérthetése céljából, főleg és elsősorban a szóbanlevő műszer sajátképeni, mondhatnánk: egyéni története nézőpontjából.

Nem kevesebről van szó ugyanis, és pedig éppen Görgei messzelátójával kapcsolatban, mint arról, hogy a tükrös és lencses messzelátók egymással szembenálló tudományos és gyakorlati versenye a XVIII. században folyt le. A század közepén kezdi az akkori technika a lencses messzelátó súlyos problémáját, a „színvetés“-t kiküszöbölni, és pedig angol műszerészek munkájának eredményeképen. Ugyanekkor: a XIX. század elején lép fel *von Fraunhofer*, aki mint a német optika: asztronómia, asztrofizika és asztrochimia világhírű alakja, a szó szoros értelmében kivieszi az angol műipar kezéből a lencses műszerek gyártását azáltal, hogy abszolút arányúan tökéletesebbet alkotott. Mindez pedig pontosan abban az időben történt, amikor a Görgei Arthur kezében igazolhatóan ott volt két műszer, egy „*Dollond*“-rendszerű angol és egy „*Utzschneider und Fraunhofer*“-rendszerű német messzelátó. A tábornok — fentiek szerint — állandóan és rendszeresen a *német csövet használta*. Ugyanakkor, amikor a világhírű benediktbeurni készítmények a budai „Csillagda“ műszereinek rendelésénél (mint egyedül és verseny nélkül számbajöhetőek) *von Fraunhofer legelső készítményei* voltak. Ugyanakkor, amikor a gellérthegyi Observatoriumot 1849 május 4—21 között Hentzi budavári ágyúi lötték rommá s a fosztogató tabáni csóceselék ellen Nagy-Sándor József tábornok őriztette a „Csillagdat“. Mindezek megértésére némi optikatörténeti bevezetőt kell adnunk.

3. *A reflektorok és refraktorok XVIII—XIX. századi versenye.* A tükrös reflectorok előállítása egyszerűbb volt: az üvegöntés problematikusan eredményeitől független. Acélból csiszolt tükreit azonban a széles-öblös nyitott csövön behatólag levegőpára megrozsdásította, a por befogta. A lencses refraktorok (noha zártak voltak), viszont az alább leírandó „*színes gyűrűket*“ vetették. A XVIII. század hatalmasan fejlődő holland-angol üvegtechnikája mégis hadat üzent a tükrösöknek. Ennek oka — véleményünk szerint — igen egyszerű: *a tengerészet szükségletei találkoztak a szárazföldi katonaság szükségleteivel*: a kereskedő és haditengerész, a hadimérnök és a tábornoki tiszt olyan műszert kívánt, mely esőtől, párától, portól független. A színes lobogók és a színes formaruhák viszont felismerhetetlenek voltak a lencses messzelátók „színvetései“ miatt. A „*réven*“ a rozsdásodó, porosodó tükrő, a „*vámon*“ a „színvető“ lencse vesztegette a hozzáfűzött bizalmat. A tengerészkatona-mérnök gyakorlata pedig leszállította az asztronómiai műszert elméleti, „égi“ magasságaiból a földre, illetőleg annak reális szintjére. *A tengerek jogbiztonságát* súlyosan veszélyeztető „*levantino*“: marokkói, algiri, tuniszi kalózhajók, — de a francia-angol érdekellentétek idején „*franc-tireur*“-módon működő, hamis lobogó alatt vitorlázó saint-malo-i francia tengerész-guerilla (*Scaramouche* törté-

nelmi személye) éppen úgy megkövetelte a jólműködő tengeri tubust, mint a mindig nagyobb lövőtávolságra dolgozó ágyúval szélesebb arcvonalakon operáló hadvezetés a katonai tubust. Hiszen a katonai formaruhák tarkaságára való törekvés nemcsak a katonai viselet színpompás, daliás, férfias esztétikumából, mint korszerű *artisztikumból* fakad, hanem abból a reális okból is, hogy például a majdnem egyforma árnyékképű (silhouette) francia, porosz, bajor, magyar gránátos és huszár *színei* által-révén legyen felismerhető, illetőleg elkülöníthető.

A lencses messzelátó már a XVII. század végén jelentkezik *tábori használatú* formáiban. Ezek általában rövid — féllábás, egylábás — tubusok, *Galileo-Galilei*-rendszerűek. Csövük rendszeren papír (charta, charte, carte, kártya) vagy borjúhártya (membrana), esetleg fa, ritkábban rézbádóg. Rendszeren a harci életből vett *figurális jelenetekkel díszített festést*, ritkábban tarka *papírkárpitragasztást* mutató borításúak: primitívek, üvegeik irizáló, szírványszerű színeket vetnek.

Ezek a tubusok igen hamar — a XVIII. század közepétől — a „*hadvezéri*“ és „*táborkari*“ mivolt jelképi kifejezői a korszak igen kedvelt könyvillusztrációin, illetőleg egyes rézmetszetű-rézkarcú lapjain és festményein. Míg a XVIII. század első feléig a hadvezér művészi ábrázolása a „*hófehér mén*“, a „*széles váll*“ és a „*geniális*“ haj feltüntetésével, kezében „*marsallbottal*“ történik, addig a XVIII. század közepétől utóbbi helyét egy polgáriasan ható „*perspective*“ foglalja el. *A messzelátó a ma groteszkül ható kőparóka-, kőváll- és bádógvért-kellékek szemben* azonban tényleges műszer: nem művészi fikció, mint a *mén* és a ló fehér színe, nem a római Belvedere-villában talált Apollon-szobor fürtjének korai barokk kócmása, nem jelvény, mint a „*bastone dei marescialli*“, hanem szerszám, eszköz, műszer. Ilyen papírtokú messzelátókat őriz a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum is. Ezek „*félszemre*“³ valók: „*monoculaire*“ (monocle) messzelátók. Ezeknek egész rövid formái a XIX. század közepéig éltek, mint „*színházi kukkantók*“ (Gucker). Borításuk elefántesont, békateknő és gyöngyház lett már a XIX. század elején.

A lencses műszerek hibája a lencse geometria középpontjával egy-közepű „*színes gyűrűvetés*“. Az angol dioptrica ezt „*the coloured Rings*“-t akarja kiküszöbölni. A német siker — mint látni fogjuk — a Dollond-féle kísérletek versenyét töri le. Rendkívül jellemző, amit *Brewster*⁴ erről 1824-ben ír: „*Egy angol sem olvashatja szűrő fájdalom nélkül a német siker hírét. Anglia a színtelenített műszerek készítése terén vezetőhelyét, az angol kincstárnok pedig jövedelmeit vesztette el*“, tudniillik von Fraunhofer műszerei által. Ezek után természetes, hogy mikor Görgeihez egy már 1824-ben így elparentált „*Dollond*“ s egy modern „*Fraunhofer*“ kerül, hogy akkor a modernet használja.

Sir Isaac *Newton* még csak észlelte és elméletileg írta le a „*színes tüneményeket*“, de a lencsék színtelenítését lehetetlennek tartva, azt meg sem kísérlette, ő még a tükrös reflektorokat részesíti figyelemben, sőt egy ilyet szerkesztett is.⁵ A két Dollond (apa és fiú) fellépése az ő óriási elmé-

³ A magyar nyelv nem ismer „*egy*“ szemet, csak „*félszem*“, sem „*egy*“ lábat és kart, csak „*féllábat*, *félfület*“.

⁴ Sir Samuel B. (1781—1868) angol fizikus, a stereoscop és kaleidoscop feltalálója. Művei: *Treatise on Optics*, London, 1832. *Treatise on Microscope*, u. o., 1837. *The Kaleidoscope*, Edinburgh, 1818. A „*Journal of science of Edinburgh*“ társszerkesztője, v. ö.: Mrs. B.: *Home life of Sir S. B.*, Edinb., 1880—81. Fenti idézet: *Journal of Sc. of E.*: Struwe: *Kastner's Archiv*. XI. 4. V. ö.: Merz i. értekezése, illetőleg szoborleleplezési ünnepi beszéde.

⁵ A színes gyűrűk: „*The coloured Rings*“ elméletét „*Optics or a treatise of the reflections, refractions, inflections and colours of light*“ c. 1720-ban megjelent művében írja le.

leti tekintélye ellen intézett gyakorlati forradalom. *Moore-Hall* már 1730-ban kísérletezik a fénytünetmények kiküszöbölésével. Leonhard *Euler* (1707—1783), az orosz földön dolgozó német matematikus, posthumus nagy művében szintén foglalkozik a kérdéssel.

4. *A lencsés messzelátók.* Két típusuk van: az asztronómiai, vagyis *Kepler*-rendszerű (ez kizárólag gyűjtőlencséből áll, tehát fordított képet ad) és a *Galilei*-rendszerű: ez gyűjtőtárgylencséből és szóró szemlencséből áll. A Kepler-rendszerű messzelátókat a XVII. századtól egész lencsesorozatokkal kezdik javítani, azért, hogy fordított, reális képet adjanak. Általában ezeket hívják *földi* (terrestris) csöveknek. A „*tengerészcső*“ szintén földi cső. Úgy a Dollond-, mint a Fraunhofer-Uttschneider-rendszerű tubusok a Kepler-típus egyszerű továbbképzései: ilyen a szóbanlevő, Görgei Arthur által használt is. A továbbképzett típust 1645-ben kezdi készíteni a holland *Rheita*. Az új fejlődés iránya a már előbb említett *szintelenítés* (achromatizálás), a színes tünemények kiküszöbölése céljából. *Ezt von Fraunhofer oldotta meg a XIX. század elején.*

5. *Josef von Fraunhofer és a budai „Csillagda“ műszerei.* Von Fraunhofer régi, XVI. századi polgári, később teljesen leszegényedett családból született 1787 március 6-án. Apja szegény bajor üveges volt *Straubingban*, anyja egy városi drabant lánya. Tizennégy éves korában teljesen árván marad, gyöngye fizikumá miatt *esztergályosinasi* pályáját is kénytelen abbahagyni, a straubingi városi közgyám egy lelketlen müncheni tükörcsiszolóhoz adja inasnak, hatévi fizetés nélküli tanulásra. Az írni-olvasni alig tudó fiú szárazdajka az üveges gyermekei mellett és a vasárnapi inasiskolába sem járhat, azonban már inaskorában izgatják az optika kérdései. Ebből a Dickens-regényre méltó sorsból egy valóban korszerűen regényes, valóban *Oliwier Twist* vagy *Dav Cooperfield*-szerű esemény emeli ki: 1801 július 21-én összedől az üveges háza, a romok feleségét agyonütik. A mentési munkákat I. Miksa bajor király — akkor még választófejedelem — vezeti és menti meg személyesen a fiú életét. A mentésnél részt vesz *von Uttschneider* udvari kamarai tanácsos is. A király 18 dukáttal ajándékozza meg a fiút, aki ebből az összegből megváltja hátralevő inasi éveit, házitanítót fogad, megtanul helyesen írni, felsőbb mathézist tanul, megcsináltatja egy gyerekinasi ötletének modelljét: *egy az esztergapaddal kombinált lencsecsizoló mechanizmust*, 86 vasárnapi iskolás inas között első lesz. Ő, akinek ablaktalan inasi hálókamarájában gyertyát sem volt szabad gyújtania. Sorsa nagyjában hasonlatos *William Herschel*-éhez (1738—1822), aki szegény kántor létére jutott a világhírbe: sajátkezüleg csiszolt tükrével, illetve reflectorával s lett katonazenekari muzsikus fiából a csillagászat korszakot jelző géniusza.⁶

Von Uttschneider erkölcsileg pártfogolta az inast, — a fiú pénzt nem fogadott el: az akkor divatbajvő díszes névjegyek stanzáinak véséséből élt — és bejuttatta a Lieberrel és Reichenbachhal együtt 1804-ben alapított optikai műintézetébe.⁷ A *Schiegg* professzor, udvari csillagász által is pártfogolt fiatalember *Niggel* optikusmester mellett működött. *Legelső*

⁶ Sir Frederic William H. (1738—1822) szegény, igen sokgyermekes, német származású angol katonazenekari muzsikus, majd bath-i angol kántor fia, eleinte maga is ugyanott kántor. Világhírű felfedezéseihez (Uranus-Neptunus-zavarok) vezetett, a maga idején óriási, ötlábás-tükrös tubusának tükrét Caroline nevű nővérével 1774-től évekig csiszolta. Ő és Fraunhofer az emberi akarat diadalának világtörténelmi jelképei, a tisztas nyomorból tisztas világhírbe emelkedő geniális „Self-made-man“ prototípusai.

⁷ Uttschneider, Josef, von (1763—1840) udvari kamarai tanácsos, nagyiparos, fayencegyáros, 1818—21-ben München főpolgármestere. Ő folytatja a Saar-vidéki régi Sarrequeuiminci (Saargemünde) fayencegyárat.

önálló munkája a Gellérthegyi Observatórium egy nagyobb méretű tubusának tárgylencséje volt: ezt ő méretezte, számította és köszörülte. Úgy ennek, mint a többi lencsének, tehát Görgei műszerének is, üveganyaga a svájci Guinand tervei szerint épült benedikt-beurini hutában készült. Ide helyezték át 1807-ben az eddig Münchenben működő optikai intézetet. A régi bencésklasztromban dolgozó műhely 1809 február 7-én alakul társasággá, ennek már a 22 éves Fraunhofer belső cégtársa. Az intézet „Optisches Institut” nevet viselt.⁸ Fraunhofer működését — 1809—1819 — az I. Lajos bajor király által odahelyezett emléktábla őrzi. Ez az az időszak, melyben működése a Newton-éval lett egyenlő rangú. Az új gyár elvben kizárta a tükrös messzelátókkal való foglalkozást. Fraunhofer precíziós csiszológymű birtokában az üvegmassza javításához fogott, feltalálta a hullámentes, akromatikus flintüveget, rájött a rácsok színképeire, a prizma által vetett színkép vonalaira. Ez adta a nevével elnevezett színképelemzés (spectralanalisis) világraszóló asztronómiai, fizikai és kémiai felfedezéseit. 1817-től hadat üzent a Herschel- és a Dollond-rendszerű⁹ tükrös katoptrikának, illetve lencsés dioptrikának. Fraunhofer 1817-ben tette közzé értekezéseit a fénytörés vizsgálata közben szerzett felfedezéseiről.¹⁰ Ez már teljesen tartalmazza világhírű felfedezését. Egyéb találmányaival is világhírű lett (a csaváros mikrométer, a heliométer, a csöveget forgató óramű, a vízüveg, rácsos osztómű, mikroszkóp számára). Elméleti felfedezései abszolút emberi értékek: a fényelhajítás, a színképelemzés, a rácsok színképeinek elmélete, a napudvar és holdudvar, a melléknapszakok, a csillagok anyagának és hőfokának meghatározása, kettős csillagok, a Nap forgásának meghatározása. Buda, Göttingen, Nápoly, Dorpat, München, Königsberg műszereit ő készíti, tagja lett a bajor és holland akadémiáknak, az erlangeni egyetem díszdoktorrá, München díszpolgárrá, a király nemessé és lovaggá teszi, megkapja a dán Danebrog lovagi rendjelet is.

Szülővárosa emléktáblát, München 1862-ben szobrot emelt emlékére. Harminckilenc éves korában halt meg tuberkulózisban 1826. június 7-én. Ez a dátum azt jelenti, hogy a Görgei-féle tubus 1824—1826 között készült: abban az időben, mikor a műhely cégtársa volt, illetve akromatikus gyártmányai korában. Eduard von Schenk 1831-ben rajongó ódát írt emlékére, ugyanaz a német szabadságlírikus, akinek „Belizár”-jával 1837-ben a pesti Nemzeti Színházat megnyitották. Az ódában a Nap, a Fény s a Csillag mint a korszerű Freiheitslyrik ideálja jelentkezik, éppen úgy, mint Petőfi-nél is.¹¹ 1831-ben Heranus János pesti ügyvéd és öt más magyar úr látogatják meg a müncheni műhelyt.¹²

⁸ Előbbi neve „Mathematisches Institut”. Az ilyen műhelyeket „Atelier” vagy „Salon” néven is hívták.

⁹ Dollond, John, angol optikus (1706—1761) előbb selyemszövőtakács, 1752-ben fiával, Peter-rel (1730—1820) optikai műhelyt alapít. 1758-ban crown- és flintüvegkombinációival nagymértékben sikerült az akkori lencsék színvetéseit megszüntetni! A „Dollondok” lettek az angol tengerészet kedvelt műszerei. Készítményeik legvégső dátuma 1820. Ezekre a család „Royal Patent”-et nyert még 1758-ban. Nagy távolságokra is igen jók voltak. Ecker Győrben (lásd alább) a Marsot figyelte vele.

¹⁰ Denkschr. d. Bayer. Akad. d. Wiss. Bd. V. Jg. 1817.

¹¹ Irodalom: F. Leben u. Wirken. Festschrift zur Enthüllung d. F.-Denkmals in d. Maximilianstrasse zu München von Sigmund Merz: Verhandl. d. hist. Vereins f. Niederbayern, Landshut, 1865. XI. III, 194. U. o. bő irodalom * Jörg. J. v. F. München, 1859. * Utzschneider: Umriss d. Leb. F.—s. u. o. 1826. * U. o.: Astron. Nachrichten, Altona, 1827. V. 127. * Belizár, a megvakított bizánci hős, két lánya saját keblével táplálta a börtönrácsnál: apját az éhenhalástól megmentendő. A kornak hangulatát kifejező dráma számtalan magyar „Belizár”-témájú festmény szülője lett, e korban kedvelt keresztnév.

¹² Kéziratok napló a Szilvay-család levelezésében.

A színes leírásból, melyet az ügyvéd naplója tartalmaz, nyilvánvaló, hogy Magyarországon — már csak a gellérthegyi Csillagda műszerei révén is — közsímet volt Frauenhofer neve.

6. *Görgei Arthur messzelátói.* Mivel a Csillagda története részletesen ismeretes, bizonyos, hogy a messzelátó nem a Csillagdából került a fővezérhez. Lehetséges, hogy a szabadságharc alatt szintén elpusztult bicskei csillagvizsgáló műszerei közül való volt, melyet Nagy Károly alapított a negyvenes években igen nagy költséggel.¹³ A Csillagdához Hentzi sem, de a honvédség sem nyúlt: onnan műszereket nem rekvirált egyik hadviselő fél sem. A fosztogatást Nagy-Sándor József és Aulich tábornokok keményen megtorolták.

A „Csillagdá“-nak az ostrom alatti történetével más alkalommal foglalkozunk. Itt csak röviden vázoljuk a pusztulást, egy ismeretlen nevű emlékiratíró ugyanis alábbiakban mondja el a Csillagdával kapcsolatos élményét.¹⁴

„A Gellért-hegy oldalán egy magas kőszikla mögött tüzekek tanyáztak és az ott felállított két nagy ágyúból egész szenvedéllyel célzógtak és lövöldöztek az alantabb fekvő Vár bástyáin mutatkozó ellenségre. Feljebb menve, majdnem a csillagvizsgáló-torony mellett — mely a mostani citadella helyett e hegy tetejét ékíté — találtam társaimat, kik már akkor a bombának talapzatot készítettek.¹⁵ Ellenséges golyók a Várból csak ritkán jűtyültek körülöttem. Megtekintém a Csillagdát, ott az ajtók nyitva valónak, az épületben ágyúgolyók nyomai tűntek elő, egy nagy messzelátó csövet is golyó által meggörbítve találtam.“

A szabadságharc után a Csillagda nem épült fel. A Citadella építését az 1850 április 23-i császári rendelet még úgy akarta megoldani, hogy a romokban heverő Csillagda restauráltassék. Ezek a tervek a „Közlekedési Miniszterium“ levéltárában Heller tanulmányának megjelenése idején (1878.) meg voltak, ma a kereskedelmi Minisztérium irattárában és a Kaszlik-alapítvány levéltárában (K. Ferenc volt a vállalkozó), esetleg megtalálhatók. Feldolgozásuk a Citadella erődítéstörténeti jelentőségének, illetve terveinek megállapítása céljából felette indokolt volna. 1852-ben elejtették e tervet, a romokat körülépítették a Citadellával.

Az a vöröstéglaeépítményű árkaos pince boltszerű épület, mely a három tagozott étageból álló, vizes-árokka, csapóhidakkal, oldalozó „capponiére“-ekkel és „coffre“-okkal elválasztott alsó étage udvarszerű részén még 1914-ben látható volt, alkalmasint a Csillagda épületének alapja volt. A kérdés — mivel az épületnek Reichenbach bajor tüzérkapitány által a Polláck Mihály tervei helyett készített alaprajza megvan, a tervekből tisztázható. A rendkívül mostohán és botránysosan kezelt műszereket („Sirius“ 1872. június 15., Term. Tud. Közl. IV. 311. „Jajkiáltás a Gellért-hegyi és bicskei csillagvizsgáló-eszközök érdekében“) a fenti cikk megjelenése után

¹³ Tass Antal: A magy. csill. tört. Term. Tud. Közl. 1920. 280. — Kelényi B. Ottó: A Pázmány Péter-Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei. História, I. 5. 51. — Heller Ágost: D. Gerhardsberger Sternwarte Lit. Ber. aus Ungarn. II. 498—500. Term. Tud. Közl. 1878. 249., 1871. 450., 1872. 311.

¹⁴ Egy honvéd-köztűzér élete 1848—49-ben. Bp., 1875. 187. A leírás megállapításunk szerint május 9—10. napjaira vonatkozhat, a nap dátumát a szöveg nem adja meg. A naplóíró a kassai Akadémián volt jogász, majd megyei patvarista, később a szabadságharc kitöréséig egy gömöri uradalom tisztje.

¹⁵ Bomba: régi olasz nyelven: zümmögő, Pummerin, Bummerin. később a mozsárból hajított üres öntöttvas-golyó közönséges neve. Tulajdonképpen robbanó, esetleg gyújtó keverékekkel (Sprengradung, Brandsatz) töltött gránát. A mozsár s a korszerűen gúlába rakott bomba fatalapzaton állott, ez a batteria (francia: Batterie): ütőhely. Innen származott a magyartalan üteg szó, ami eredetileg a deszkázott ágyú-mozsárhelyet jelenti.

az Egyetem pincéiből Eötvös Lóránd báró mentette át tisztos helyre. Ugyanő mentette meg a Csillagda könyvtárát is. E tárgyak jelenleg a történelmi érzékű gondossággal rendbehozva, a svábhegyi Observatórium tulajdonában vannak, és pedig egy „Utzschneider és Frauenhofer, Benediktbeuren“ jelzetű heliométer, egy nagyobb s egy kisebb repetitio-kör. Ezek az eredeti Reichenbach-féle szerződés (1805) által felsorolt nyolc tárgy közül az 1., 5., 6., 7. és 8. tételek valamelyikét alkotják, mindegyiken rajta van az ismert mesterjegyzés.¹⁶

7. *Görgei Arthur egy Dollond-rendszerű messzelátója. Almai nemes Ecker János győri főmester*¹⁷ naplóját az idén adta ki Lám Frigyes.¹⁸ A Győr életében oly kiváló szerepet vitt kitűnő férfiú 1788. október 8-án született. Rendkívül érdekes, közelebbi magyar hadtörténelmi feldolgozást a legnagyobb mértékben megérdemlő katonai szerepe volt az 1809-i utolsó nemesi felkelésben és Győr ostromában. Mint „aufklärista“, korának vérbeli fia, nagy passzionátus, természettudós: meteorológus és csillagász volt, amellett mechanikuskodó, fúró-faragó ember is. A korszaknak kiváló alakja: neve a magyar színészet történetétől elválaszthatatlannak mutatkozik a Lám Frigyes által eszközölt kiadás óta. Mechanikuskodó kedvtelése teljesen korszerű jelenséget mutatnak. Ilyenre vall az a mechanizmus, amit azért csinált, hogy munkájában senki se zavarja. Győri háza¹⁹ erkélyén tükörsorozatos apparátust szerkesztett, hogy láthassa, ki nyit be háza kapuján. Ha a belépő kedves vendég volt, megnyomott egy gombot s lakosztályának ajtaja kinyílt, ellenkező esetben nem. Ecker komoly meteorológiai és fizikai tanulmányokat is végzett. Sok nagyértékű könyve és műszere volt, jelesen *optikai készülékei*. Egy műszeréről Lám Frigyes alábbiakat írja: „*Nagyon finom*²⁰ és jó Dollond-rendszerű angol távcsöve is volt, melyet negyven forintért vett. Amikor a honvédek a szabadságharc alatt Győrbe bevonultak, elrekkvirálták a városban az összes távcsöveket. Eckeré volt a legjobb és ezért ez Görgey Arthur kezébe jutott. Görgey nagy

¹⁶ A volt bécsi K. u. K. Kriegsarchiv kitűnően indexelt irattára, Pest vármegye és a Székesfőváros Levéltára, valamint az Országos Levéltár helytartótanácsai osztálya bizonyos nyolc érdekes adattal szolgálhat a kutatóknak. * *Repsold*· Zur Gesch. d. astronomischen Messwerkzeuge. Leipzig. 96. és 109. közli Frauenhofernek egy Schumacher csillagászhoz intézett levelét, hogy 1808 tól tizennégy éven át minden műszer optikai részét ő készítette, vagyis ő dolgozott Görgei messzelátóján is. Ugyanitt van szó egy a Buda részére rendelt (für Ofen) háromlábú repetitio-körrel is. * A mai svábhegyi Observatórium őrzi a Gellért-hegyi könyvtárát. A rendkívül becses XVI—XIX. századi művek e bélyegzővel vannak ellátva: „Az 1813—15-ben létesült, Budavár ostromakor megsemmisült és 1852-ben az osztrák kormány által beszüntetett Gellért-hegyi csillagvizsgáló könyvtárából.“ * A kiskertali observatórium alapítói, Podmaniczky Géza báró és neje Degenfeld-Schomburg Berta grófnő 1889-ben megvették a könyvtár egy részét, ezt Degenfeld Pál gróf visszaajándékozta az intézetnek. * A régi műszerek és a könyvtár a régi intézet eszmei jogfolytonosságát mutatva, mély erkölcsi értéket reprezentálnak. Éppen ezért különösen dicsérik a kitűnő intézet vezetőségének történelmi érzékét. * Tass Antal igazgató úr szerint a műszerek használhatók, bár a velük való mérés ma már komplikált. * A könyvtár XVI—XIX. századi anyagának leíró bibliográfiáját az Observatórium igazgatóságának engedélye, illetve felkérése alapján e sorok írója készíti.

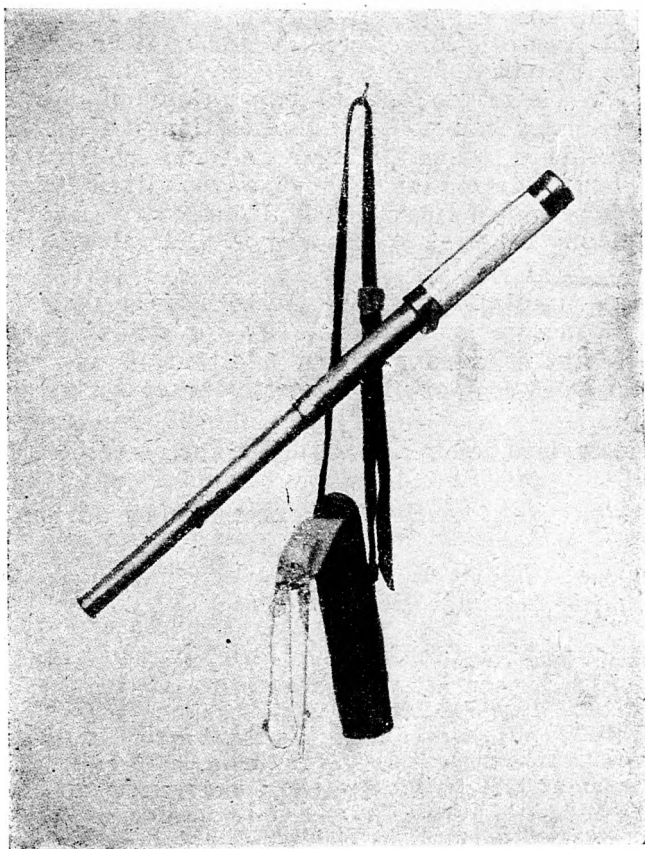
¹⁷ Formunder, Vormund, tribun, szónok: a belső tanács tagja. Ez az intézmény sok XVII—XIX. századi városi életben előfordul, így Kassán, Egerben és Győrött is.

¹⁸ Egy győri polgár a reformkorszakban. Győr, 1928. A kiadás újkori memoire-irodalomunk egyik legértékesebb műve.

¹⁹ Lám i. m. 35. A szokás meglehetősen elterjedt volt: a budai Toldy Ferenc-utca egyik régi háza a Reáliskolával szemben még a háború előtt látható volt egy ilyen tükros szerkezet. Karosszékükhöz kötött idős úri személyeknek ez adta meg az utca életével való kapcsolatot.

²⁰ Lám i. m. 35.

hasznát vette. A szellemes Riedl Frigyes mondja (*A magyar irodalom főirányai*), hogy Mátyás királynak köszönhető Amerika felfedezése, mert ő tette lehetővé a Johannes Regiomontanus csillagászati atlaszának²¹ megjelenését, Kolumbusz pedig ezzel az égi kalauzzal indult el felfedező útjára, amellyel az emberiség tömlöcét valamicskével kitágítva, az Újvilágot megtalálta. Talán nem mondunk éktelen hiperbolát, ha azt gondoljuk, hogy Görgey Arthur Ecker távesővének segítségével is vezette diadalra a honvé-

Görgei Arthur „Fraunhofer und Utzschneider“-rendszerű messzelátója.

deket. Hadvezéri éleslátását fokozta Ecker szerszáma, ezzel vette észre az osztrák hadsereg gyenge pontjait és így a győri Dollond-nak is köszönhető a győzelem néhány babérlevele.“

Bizonyos, hogy egy optikai műszer a szem látókörének fizikai kiterjesztője, s így egy jó műszer mindenestre eszköze a hadvezéri ténykedésnek, azonban — mint láttuk — Görgei nem az Ecker-féle Dollondot használta: az Intézetünk által őrzött és a Fővezér saját kezeírásával igazolt

²¹ *Regiomontanus*, családi nevén Johannes Mueller (1436—1476), Mátyás udvari fizikusa. V. ö. Ziegler, R.: *Ein geistiger Vorläufer des Columbus*. Dresden, 1874. A magyar ponyván *Királyhegyi János* néven szerepel.

darab — tehát az általa használt messzelátó — az Utzschneider und Fraunhofer cég műhelyének terméke.²²

A győri Dollond szabadságharekori szerepét alábbiakban foglaljuk össze:

Ecker 1848 október 3-án a győri polgármester kérésére a tüzlátó toronyból figyelte azt, hogy közeledik-e az ellenség, illetve Jellasics.²³ Jellasics másnap kivonult, harmadnap a pápai és veszprémi nemzetőrök vonultak be, másnapra ezek is elvonultak, utánok *Móga* János altábornagy vonult be a rendes magyar honvédsereggel. Ecker János a Tanács rendeletére aznap krumplit, hagymát, sót és paprikát rekvirált, más tanácsstagok más szükségleteket hordtak össze.²⁴ Görgei 1848 december 20-án érkezett be Győrbe és táborkarával a Püspökvárban szállott meg.²⁵ 26-án este hat órakor azonban megkezdette a visszavonulást, másnap hajnalban már 12.000 emberből álló egész serege mozgásban volt Bábolna és Gönyü felé. Másnap 11¼ órakor már Schwarzenberg, utána Ottinger és Windisch-Graetz vonultak be.²⁶ Nem lehetetlen, hogy Görgei már ekkor magával vitte Ecker egyik Dollondját. 1849 május 1-ére már teljesen kivonult az osztrák haderő, ugyanaznap honvédhuszár előörs érkezett, 2-án ½1-kor Pöltenberg előcsapata érkezett meg.

Május 4-én — mint Lám írja — „a honvédség fegyvert és municiót rekvirált. Ecker a magyar hadseregnek egy duplacsövű puskát, egy golyós puskát, egy pisztolyt és három kardot adott át. Drága angol távesővét, melyért hajdanán negyven forintot fizetett, Görgei Arthur vitte magával.“ (289. l.)

A napló szószerinti bejegyzése Lám Frigyes levélbeli közlése alapján ezt mondja:

„*Mai 5. (288. ol.) Mein englisches Perspectiv hat Görgei mitgenommen. Fl. 40.*“

(Ez mindenesetre előbb történhetett meg, talán már december 20-án, hiszen Görgei május 4-én már Budán volt.)

²² Ecker abszolút kortörténeti értékű naplója a magyar meteorológia tudománytörténetének is egyik érdekes fejezetét adja. Naponkint háromszor jegyezte fel hőmérőjének és légsúlymérőjének állását, a szél járását, az égbolt derültségi viszonyait és a csapadékat. (Lám i. m. 37.) A Bach-korszak alatt Dorner Ede Bezirkscommissär lefoglaltatta és elégettette a napló számos kötetét, Ecker leánya, Magdolna azonban az 1847., 1848., 1849-i teljes köteteket, valamint az 1850. évinek egy részét megmentette. Ezek eddig hadtörténelmileg rendszeresen feldolgozva nincsenek. 1848-ból 12 táblázaton állítja össze meteorológiai megfigyeléseit. Jegyzései a reggeli 7, délután 2 és esti 10 órákra vonatkoznak. (U. o. 86.) Az 1849-i naplókötet 5. sz. melléklete ugyancsak meteorológiai feljegyzéseket tartalmaz. (U. o. 104.) 1849 június 19-én leveszik a Tűztorony tetejéről a Kétféjú Sast és világtájjelző keresztet Székkakast akarnak felállítani, az irányok megállapításánál Ecker is résztvesz. (U. o. 111.) Meteorológiai feljegyzéseinek egy része 1849 június 3-án elégett. (U. o. 117. o.) A városnak egy földgömböt és egy planetariumot hagy. (U. o. 138.) Dollondjával kedvetlenséggel vizsgálta a Marsot (141), ménfői nyaralója erkélyéről a Sokoróalját. Kedves anekdota szól távesővéről: egy alkalommal másfél kilométerről észrevette, hogy Bezerédj Ignác alispán zabtábláján legel a ménes, hatalmas vörösréz szőcsővével a stentori hangú Noisser Richard lapszerkesztő félholtra rémítette az elandalgott csikókat. A szőcsőről alább szólunk. A sok műszer a ménfői nép körében ördögös híret költötte, „szellemét“ még a 80-as években is látta kísérteni a babonás nép (143).

²³ U. o. 94. A torony 1793—95 között épült a „Fejérvári kapu“ toldalakaképen. A Tanács 1848 december 19-én le akarta bontatni, de Ecker mentette meg, mint „díszes és hasznos dolgot“.

²⁴ U. o. 95.

²⁵ U. o. 99.

²⁶ U. o.

Június 28-áról ezt írja a napló: „*Délben alarmirozzák az egész hely-
őrséget. Én Dollond-ommal a tüztoronyba megyek fel.*“ Ez a Dollond nyilvánvalóan egy másik darab, hiszen az egyik már május 5-én Görgeinél volt. Vízont Ecker halála után, 1852 október 24-én, több hőmérővel és légsúlymérővel együtt *messzelátókat* is árvereztek el az ő gazdag hagyatékából.

Mindebből az a fontos, hogy annak megnevezetten semmi nyoma, hogy Görgei a győri Dollondot rendszeresen használta volna. A táborban több műszere is volt, lehet, hogy közvetlen környezete használta a győri műszert. A Dollondok a Fraunhoferekkel szemben azonban elavultak voltak. A Dollond-család legutolsó dátumú készítményeinél is a kromatikusabb, tehát jobb volt a Frauenhofer-rendszerű műszer. Nem lehetetlen, hogy a Svábhegyi főhadiszállás alább említett három darabja között ott volt a szóban levő győri Dollond is. Megható, hogy az öregedő Ecker hatvanéves korában még rajong észrevétlenül elrepült ifjúságának nagyszerű, — valójában azonban 1849-ben már ódon Dollondjáért, melyet az ifjú Görgei már elavultnak tekinthetett.

Eckernek volt egy hatalmas vörösrézbadogból készült szócsöve is, mellyel ménfői kúriája erkélyéről a kertben sétáló vendégeit és munkásait hívogatta össze. Ilyen szócsöveket telefon helyett használtak, nevük tényleg „*telephone*“, vagyis „*messzehangzó*“ volt. Ezeket nemcsak tengerészek, toronyőrök stb. használták, hanem igen nagy méretben — állvánnyal — a katonaság is, főleg a tüzérség.²⁷ Görgei egykori svábhegyi főhadiszállásán, mely 1849 május 10–21 között Heudrich Ferenc pesti eszokoládégyáros svábhegyi villájában (lásd alább) volt s mely ma a Bernáth-családé, e sorok írója egy szócsó nyomára akadt. A Heudrich-család ma élő rokonsága tud egy messzelátóról, melyet Görgei házigazdájánál hagyott, de tud a szócsóról is. Ez a Bernáth-család közlése szerint az 1900-as években még meg volt. Nem lehetetlen, hogy Ecker szóbanlevő „*telephon*“-járól van szó. Erre vonatkozik talán a ménfői anekdoton is.

9. *Görgei Arthur messzelátói.* A schwechati (1848 okt. 30.) ütközetben nem volt Görgeinek messzelátója. Erre nézve²⁸ ő maga alábbiakat írja: „...*Időközben az arcvonalunk... átellenében észlelt ellenséges tömegek már tetemesen közelebb jutottak. Az enyémnél élesebb szemek lovasságra ismertek azonban.*“ E rövid megjegyzés igazolja, hogy szemének ismert fogyatkozása *közelrőlátás* (myopia) volt.

Ez a rendesen gyermekkori fertőzőbetegségek nyomán jelentkező szemtökéletlenség a laikus nyelvben: *rövidlátás*. Szóró-lencse (kétszer-homorú, lapos-homorú, homorú-domború) alkalmazására korrigálható, fénytörési oka az, hogy a szemtengely a normálisnál hosszabb. A szemlencse által *gyűjtött* sugarak kúpmeteszben érik a retinát, tehát szórni kell azokat, hogy a retinára a sugárkúp hegyével essenek. A rövidlátó szemüveggel korrigált szem messzelátóval jól korrigálható. Az „*astigmatismus*“ súlyosabb szemtökéletlenség, katonai szolgálatra feltétlenül alkalmatlanná tesz. Tehát abszolúte bizonyos, hogy Görgei nem volt „*asztigmata*“. A fiatalkori közelrőlátás az öregedés (senium) előrevetett tünetei (praesenium) idején önmagától javul, míg ugyanakkor a normális szem gyűjtőlencse „*correctio*“-jára szorul. Görgei tehát — anélkül, hogy erre bármi adatunk lenne — bizonyosan egy ideig „*rövidlátó*“ volt és homorú üveget hordott. késő öregségében szeme folyton javult, s ekkor lett *túllátó* (öregkori „*presbyops*“), vagyis csak öreg korától szorult gyűjtőlencsés korrekcióra. Ez olyan szabvány, mely alól kivétel nincs. Közelrőlátása (myopia) hadvezéri

²⁷ Niemann: Mil. Handlexikon, II. Ausg. Stuttgart, 1881. 886.

²⁸ Életem és működésem. (I. 69.)

ténykedéseiben — az akkori már igen fejlett optika idején — abszolúte nem befolyásolta, messzelátóra nem myopiája miatt volt szüksége, mert a legnormálisabb szemű hadvezér sem nélkülözhetette azt. Ezt a lévai—nagysarlói ütközettel kapcsolatban alábbiak miatt hangsúlyozzuk.

A lévai, illetve nagysarlói csatában (1849. április 19.) már volt messzelátója. Ezzel figyelte a lévai várdombról a csatát. Erre nézve Kacziány Géza,²⁹ ki Görgeit hanyag indolenciával vádolja meg, az alábbi, a történetírásnak csak paszkvillusokban szokásos „tárgyilagosságú“ formájában ír: „... Tehát három óra járásnyiról jobban lehet megfigyelni a csata lefolyását, mint a tűzvonala mögül és 23 km-nyi távolságban jobban és... közvetlenebbül kéznél van a fővezér, mintha a csatavonal mögött tartózkodik. Igaz, hogy az 1849-iki legkitűnőbb távcsövek sem érték el a 23 km-nyi látótávot, de Görgei maga írja könyvében, tehát el kell hinnünk, hogy onnan nézte a csatát, melynek megnyerése szintén az ő, a távollevő diadalát növelte. Biztosra vehetjük, hogy a lévai templom és várom aljában is akadt egy terített asztal, mely mellett Görgei és kedves Bayerje (vezérkari főnöke. Szerk.) dús kárpótlást vett a huszártisztkorban fogyasztott hideg krumpliért.“

Id. Görgey István („1848. és 1849-ből. Élmények és benyomások.“ Budapest, 1888. II. k., 165. l.) ezt írja: „Görgei Arthur maradt pedig Léván több okból. Ez emléklapok korábbi helyén fejtegettem Arthur bátyámnak azt a gyakorlati elvét, miszerint egyfelől tért szeretett engedni az alvezéreknek, szabad kezet tehetségeik, önállóságuk gyakorlati kifejtésére, nemes ambíciójuk kielégítésére; másfelől a maga személyes megjelenése momentumát, felsőbb beavatkozását a válság, a veszély percére tartogatta, minthogy ily pillanatokban tapasztalta legnagyobb hatását. Április 19-ének súlypontját a Garam gyarló hídjainál, egy lehető vereség esetén bekövetkező koncentrikus hátrálás és e közben a hidakon támadható megtorlódás, zavar és rémült tolongás veszélyében látta. Léván maradt tehát, a hidakat inspicálni, szilárdabb karba helyeztetni. (V. ö. Ludwigh jelentését Papp Dénes „Parlament Debrecenben“ II. r. 142. l. Lipcse, 1866. Köhler.)

„Itt várta a harcterről érkezendő jelentéseket. A lévai várom ormáról távcsővel vizsgálta a csatavonal általános képét, figyelte az ágyúzaj távolodását... A távcső a csata változásait kedvezőknek mutatá...“

Görgei Arthur („Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években.“ ford. id. Görgey István. Budapest, 1911. II. k., 26. l.) erre vonatkozólag ezt írja: „Most az ágyúdörgésben jelentkező összeütközés az egész előnyomulást függőben tartotta, miután az ellenség számereje felől semmiféle jelentést sem vettünk és így a következményeket előre nem láthattuk. Ily körülmények közt célszerűbbnek látszott, hogy a főhadiszállás várja be Léván a megindult ütközet hovadóltét.“

Magam is Léván maradtam, jöllehet az első ágyulövés hallatára éppen Zsemlelre akartam lovagolni, hogy ott a hídverés befejezését s a VII. hadtest kétharmadának átkelését előmozdítsam, midőn az első ágyulövés fordítást tettek e szándékomon.

Én ugyanis személyesen részt akartam venni az ütközet vezetésében, de csak akkor, ha az határozottan rossz fordulatot talál venni s éppen azért, hogy ez esetben kéznél legyek, nem volt szabad a főhadiszállást elhagynom, mivelhogy a lévai régi vár romjáról jobban lehetett a csata folyamát közvetlenül szemmel kíséreni, mint hozzá közelebb eső akármely más pontról.“

Kacziány véleménye — nem kritikai munka, hanem érzelmileg

²⁹ Görgei. Bp., 1915. 66. o.

elfogult pamflet részlete — itt csak abban a leglényegesebb dologban téved, hogy egy jó „Dollond“ vagy egy még jobb „Fraunhofer“ 23 kilométerről megmutat olyan hadmozdulatokat, amelyenek felismerése fontos volt Görgei számára. Közismert tény, hogy a jó messzelátók *nagyobb* távolságra viszonylagosan jobbak, mint kisebb távolságra. Ez oly tengerész-tapasztalat, amit az is igazol, hogy tengerészesóvel kisebb asztronómiai megfigyelés is végezhető. Görgei csövei — így a szóbanlevő Dollond és Fraunhofer — tengerésztubusok voltak. Ecker Dollondjával Mars-figyeléseket végezett (l. o.). Nagysarló (Nagysalló) a lévai Vártól szabadszemmel látható. E sorok írója 1906-ban — apai emlékek keresése közben — külön azért ment fel a lévai romhoz, hogy onnan a nagysallói esata színhelyét megnézhesse, melyben nagyatyja részt vett. A csatatér — tiszta időben — a Várromtól kitűnően látszik, főleg szeles áprilisi napon a Felvidék jellegzetesen tiszta. Katona Nándor és Mednyánszky László báró festményeinek levegőjéről is ismert fényviszonyai révén is. Ezt e sorok írója közvetlen „terepismeret“ címén igazolja. Végül a távolság mindössze tizennégy kilométer s nem huszonhárom.

Görgei Budavár ostrománál használt messzelátóit illetően a szabadságharc hivatalos lapja, a „Közlöny“, idősebb Ábrányi Emil „report“-jában, illetően „haretéri tudósítói“ jelentésében alábbiakat közli.³⁰ Ábrányi bejárta az ostrom utolsó napjának, május 21-nek hajnalán az egész ostromvonalat. A hivatalos lap 1849 május 25-i (péntek, 114. oldal) számában Hentzi és Görgei messzelátóiról (a durva sajtóhibák általunk történt javításával) ezt írja:

Május 19. Nyolcadfél órakor maga Henczi tartta szemlét a takarékpénztári intézet előtt felállított horvát őrségi század fölött... távcsövön néze a gellérthegyi telepeket s nemsokára ismét eltávozott.

Nagy-Svábhegy. Május 20-án. Mintegy 10 óra tájban értem a fővezér hadiszállására, melly is a nagysvábhegyen Heuterich pesti csokoládégyárnok szőlőkerti lakában van. Budapestet egész kiességében a Dunán inneni résznek s Pestnek majd elláthatatlan rónasíkjával e pontról mint egy nyílt képet áttekinthetni. Előszínen az ezüst szalagként átkígyózó Duna hajjai rengedeznek, míg ennek árjain innen két oldalt hegyek veszik körbe az egészet, mellyek kellő közepén. szemiránnyal a képet épen kettévágólag emelkedik a Svábhegy orma... A főhadiszállás Pest felé néző tornácán felállított három nagy távcső tisztán kivehetőleg láttat minden tárgyat a várfalakon s azokon innen.“

A messzelátók között ott lehetett a győri Dollond is. A szóbanlevő „tornác“ a Pollák Mihály által 1844-ben épített „Óravilla“ graecisáló oszlop-sorú porticusa. A tubusok — Aggházy Kamil véleménye szerint — esetleg más „stativus“ hiányában — alkalmasint röppentyűállványba — voltak beleszerelve. Ezek magassága — úgynevezett „háromlábak“ — teljesen megfelel a normális embermagasságnak, tizedhüvelyk pontosságra voltak beállíthatók úgy horizontális, mint vertikális, méretezett „Alhidada“-ik révén. Az intézet egykorú, Sir William Congreve, illetve a magyar származású (szül. 1780 március 27-én Budán, 1814 óta a „Raquetteur-Corps“ újjászervezője, meghalt 1859 március 6-án Bécsben,³¹ közemberből tábornaggyá emelkedett) Augustin Vince báró-típusú röppentyűállványai

³⁰ Bevilaqua: Nemzeti Ujság. 1927. május 22. A szóbanlevő „report“-ot ebben az írásunkban az európai haretéri tudósítás első kiforrott jelenségéül tekintjük, mivel újságíró (hozzá belügyi titkár) írja a főhadiszállásról, annak engedélyével. Ábrányi Emil (1820. XI. 20—1850. IV. 7.) 1848-tól belügyi titkár, előbb író és újságíró, tehetséges, ifjan elhunyt ember volt.

³¹ Niemann i. m. 56. * Wurzbach, Allg. Biogr. * Von Alten, Handbuch.

e célra teljesen alkalmasaknak mutatják az egykorú rakétaállványokat. A tornác — korszerű nevén „ámbitus“ a latin „ambitusból“, ami körüljárót jelent — pompás megfigyelő helyet adhatott a rövid távolságra.

*

A tábornok egész szabadságharci fővezéri működése alatti optikai műszerhasználatának összeállítása túlságosan megnövelné jelen tanulmányunkat, melyben csak összefoglalni akartuk azokat a szempontokat, melyek egy múzeumian tárolt tárgy katonai műveltségtörténetének összeállításánál mértékadók lehetnek.

Befejezésül még megjegyezzük, hogy a Görgei Arthur természettudományos hajlamait kutatóknak okvetlenül figyelembe kell venniök a négyévszázados késmárki Lyceumnak a század huszas-harmincas éveiben rendkívül fejlett természettudományos kultúráját. A Lyceumnak igen érdekes XVII—XVIII. századi műszergyűjteménye volt, köztük telescopiumok is, melyeken a Lyceum professzorai az optikát előadták, így tehát a késmárki nagy természettudományos hagyományok inspirálhatták az ott tanuló ifjút, aki tehetséges természettudósnak indult, hiszen egyetlen szervezschémiai dolgozatát két akadémiai Értesítő is közölte 1848-ban.³²

Mindenesetre jóleső tény látni, hogy a szabadságharc nagy alakja Európa egyik legkiválóbb géniuszának kezeművét hordta kezében „marsallbot“ helyett.³³

Bevilaqua-Borsody Béla dr.

A pécsi múzeum hadtörténelmi anyaga.

A pécsi múzeum hadtörténelmi anyaga számban és minőségben az átlaggyűjteményeken felül emelkedik. Az őskortól a legújabb időkig összegyűjtött gazdag anyag felsorolása nem célunk, csak egy-két érdekesebb tárgy közlésére szorul ez az ismertetés. Múzeumunk anyagának legnagyobb része ajándékozás útján jutott a gyűjteménybe, így a hadtörténelmi anyag legnagyobb része is ajándék. Ásatás útján a bronzkori, La Tène és népvándorlási fegyverek jutottak a múzeumba.

Az Árpádok korából több kardunk van, melyek a XI. században beván-

dorolt német és frank lovagok kardjainak formajellegét viselik magukon. Vasból, egyenes, kétélű pengével és egyenes keresztvassal. A markolatvas a vége felé keskenyedik s gömbben végződik. Mindegyik kissé rongált állapotban van, de észrevehető még a végig lefutó vércsatorna vájata. Szablya gyengén görbülő, egy élű pengével, pallosok, nyílhegyek, fokosok a XV—XIX. századból, kardok és puskák sokasága, ágyúgolyók stb. múzeumunk hadtörténelmi gyűjteményének szép darabjai. Török pisztolyok; török jatagán és tokja, a pengéje damasz-

³² Szily Kálmán: Adalékok a magyar természetbúvárok életrajzához. Term. Tud. Közl. III. 448. Görgey A.: Über die fetten Säuren des Cocosnussöls. Lieb. Annales, LXVI. 1848., Abhandl. d. Kön. Böhm. Ges. 1848., Sitzungsber. d. Wiener Academie. 1848.

³³ Graeza (III. 401.) azt írja, hogy mikor Görgeit Buda bevétele után ünnepelték, „idegesen“ háritotta el ezt magáról, mondván: „Eh, hagyjanak békén... nincs nekem semmi érdemem Budavár bevétele körül. Mert az csak nem érdem, hogy tárcsörön nézegettem, mikép másszák meg honvédeink a várjalat.“ Egyelőre nem volt módunkban megállapítani, hogy fenti hivatkozás nélküli közlés tényszerű-e vagy anekdoton. Stílusa azonban egészen Görgeié. Viszont tény, hogy Budavár ostromát éppen úgy „hibájául“ rótták fel, mint a Csillagda ezzel kapcsolatos pusztulását s így esetleg lehetséges, hogy a közlés a lévai „vád“ fentközlött csoportjának hajtása, ahol ugyancsak messzelátó szerepel.

kuszi acél, ezüstbetétes csillagcsoporttal, a nyél elefántcsont, állítólag Mehemed basa, volt nagyvezér fegyvereiből; török löportartók; török gyűrűk kettős lófarok dísszel; janicsár-gyűrű ezüsből; gyűrűk a korán jelmondataival; sátorszegek; lópatkók; török kardok damaszkuszi acélból, a nyél korálgönggyel stb. a török emlékek. Pécssett 1543 július 20-tól 1686 október 14-ig tartott a török uralom.

Ezeket kívül a hadtörténelmi vonatkozású acél- és rézmetszet, valamint fénykép- és festménygyűjteményünk is figyelemre méltó. Az 1686. évi nagyharsányi csatáról, a töröktől bírt Pécs város XVII. századi képe és Siklós, Dárda képei szépszámban vannak képviselve. Említésre méltó a Zrínyi Miklós a költő és hadvezérnek 1664 január 28 és február 7 közt a török védte Pécs ellen intézett ostromát ábrázoló szép metszete.

Az alábbiakban részletesebben ismertettek néhány hadtörténelmi tárgyat:

Pécsi lovassági zászló 1746-ból. Vö-

rös selyem, erősen rongált, sok ütközetben vett részt. Nagysága $100 \times 110 \times 110$ cm. A zászló egyik oldalán kis címer, korona nélkül, felette a következő felírás:

VEXILLVM · EQVESTRE · NATI·ONIS ·
HVNGARICÆ · HONORI · DEI ·
& · PATRONÆ · AVGVSTÆ

= A magyar nemzetnek lovas zászlója az Isten és a felséges Szűz tiszteletére. Ez alatt hiányosan, alig olvashatóan: CRES·CAT · REX · AV·X · PA·X · MMARS · ABIGAT·VR · EDAX ; azaz „Viruljon fel a segítő béke. üzessék el a pusztító háború.“ Mind a két cronostikon az 1746. évet bizonyítja. A zászló másik oldalán, barokkos keretben a Madonna képe, alatta a négytornyú pécsi székesegyház, mely pécsi volta mellett bizonyít. A rúd lándzsáján dísz nincs, de az alatta lévő gömbtartó rézszalagon Jakob Szenkovich neve van kezdetleges bevéséssel, húsvéti báránnyal és 1746. évszámmal a közepén:

IAKOB * SZENKOVICH * 1746 *

A pécsi polgárság lovassági zászlója 1757-ből. Nagy fehérvirágos brokátselyemszövetből, rongált állapotban. Nagysága $120 \times 160 \times 180$ cm. A zászló egyik felén nagy fekete kétfejű sas, testében a magyar kis címer, osztrák koronával. A másik felén fekete kétfejű sasban a Madonna képe s alatta a négytornyú pécsi székesegyház. A felírás kopott, szakadt, teljesen olvashatatlan. A rúdlándzsán „I. H. S. átlyuggatva

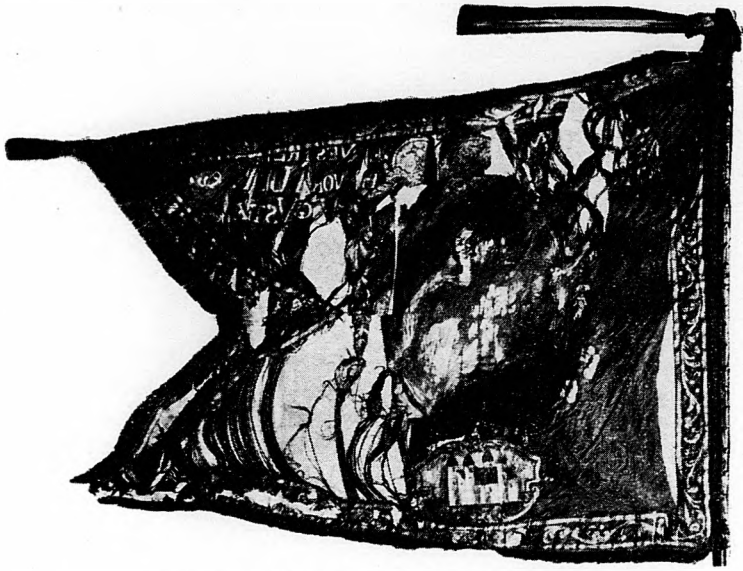
Gyalogsági zászló. Fehér damaszt-selyem, 100×100 cm nagyságban; a pécsi német vadászgyalogság zászlója 1827. évből. A zászló mindkét oldalán kétfejű sas. Egyik oldalon, a sas gyomrában Pécs szab. kir. város 1780-ból való címere, arany keretben. A címer alatt felírás arany be-

tűkkel: „Vexillum · civilis · cohortis · pedestris · germanicae · venatorum · L. R. Q. Urbis V. ecclesiensis · A. C. MDCCCXXVII. curatum., azaz „Pécs szab. kir. város gyalogos német vadász századának zászlaja, 1827-ben készült.“ A széleken egyszerű levéldísz, a sarkokon ágak, levelekkel. A másik felén: a kétfejű sas testében Madonna dicsfényben, alatta „Fide et lege, pro regno et rege“, azaz „Hűséggel és törvénnyel az országért és királyért“.

A zászlót aranyrojt szegélyzi. A zászlórúd lándzsájának egyik oldalán kétfejű sas koronával, a másik oldalon Szent István alakja bevésve, alatta St. Stephanus = R = H =. Zöld kettős selyem szalagján, ezüst szálakkal domborúan hímezve „Ba-

ronie Josephi Prandau Vidua 1827". A másik szalagot „Comitissa Maria Anna Pejachevich“ (3. kép).

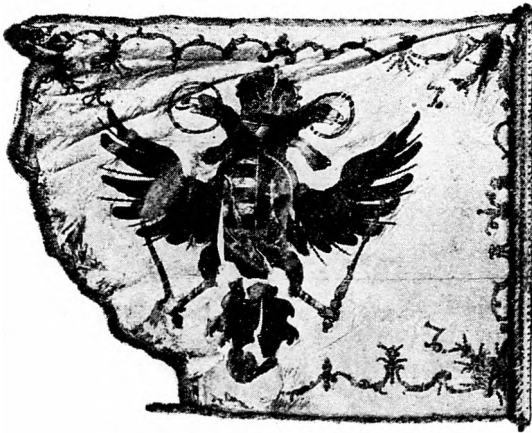
szült, gazdag cserfalevéldísszel van ellátva, végén pedig főhercegi címer az egyikén és a sárkányt ölő

1. kép. Pécsi lovassági zászló 1746-ból

Zászló díszszalaggal. A volt pécsi csász. és kir. 52. gy.-ezred piros nehéz

lovas Szent György alakja a másikon. Felírás az egyikén „Treue führt

2. kép. A pécsi polgárság zászlója 1757-ből.

3. kép. A pécsi német vadászgyalogság zászlója 1827-ből.

selyem dísz-zászlószalagja 1852. év-ből. Mindkét szalag egyik fele ezüst szalakkal, tömör kivarrással ké-

zum Siege“, a másikon „Carolina Augusta Francisci Imp. Vidua 1852“, apró ezüst lemezekkel kivarrva.

(A csász. és kir. 52. gyalogezredet Mária Teréziának 1741 október 27-én Pozsonyban kelt elhatározásával Bethlen Farkas gróf szervezte még 1741-ben. Az ezred csak 1764 augusztus közepén kapta az 52-ös számot. Bethlen Farkas grófnak, mint az ezred első tulajdonosának [1741—1763] olajfestésű arcképe is megvan a múzeum hadtörténelmi gyűjteménye között. Az ezred első egyenruhájának színe világoskék dolmány és piros nadrág, de 1743-ban már fehér

4. kép. Az 52. gyalogezred díszzászlószalagja 1852-ből.

szalagot a katonai pályára előkészíteni, vele a foglalkozást megkedveltetni. Az egész országra volt tervezve s századokból álló légiókra lett volna osztva. 1872-ben csak Budapesten, Pozsonyban és Pécsen alakult meg. Állománya négy tiszt, kürtös és 64 ifjú volt. 17 altiszt, 16 örvezető, két dobos, egy

kabát piros hajtókával, 1767-ben pedig Pompadour-piros lett, mely az ezred megszűnéséig megmaradt. Baranyába 1780-ban került a törzs és az ezred, még pedig úgy, hogy a törzs Pécsváradra, az ezredesi és Khuen gróf-osztály Pécsre jutott. Mária Terézia halála után, 1781-ben, az egész ezredet Pécsre összpontosították s más városba történt áthelyezések után, az ezred megszűnéséig Pécsen maradt.)

Zászló 1872-ből. Fehér selyemből készült, hossza 130 cm, szélessége 95 cm. A magyar ifjúsági véderő III. (pécsi) légiójának zászlója. Az ifjúsági véderőnek célja volt az ifjú-

ságot a katonai pályára előkészíteni, vele a foglalkozást megkedveltetni. Az egész országra volt tervezve s századokból álló légiókra lett volna osztva. 1872-ben csak Budapesten, Pozsonyban és Pécsen alakult meg. Állománya négy tiszt, kürtös és 64 ifjú volt.

17 altiszt, 16 örvezető, két dobos, egy

A pécsi III. légiónak zászlóját 1872 nyarán nagy ünnepek közt avatták föl. A zászlóhoz tartozó fehér-kék szalag felirata szerint a zászlóanya Majláth Györgyné, báró Prandau Stefánia, az országbíró neje volt. A szalag másik oldalán „Szorgalom és fegyelem“ áll. A zászló egyik oldalán, ovális arany keretben a magyar kis címer, alatta „Magyar ifjúsági véderő“ felírás van. A másik oldalán, szintén álló ovális arany sávkeretben Pécs szab. kir. város címere III. Legió aláírással. A szép zászlót 12 cm hosszú, egyenszerű háromszögű nemzeti színű rávarrások szegélyezik. A zászlószögek Majláth, Percel Miklós Baranya vármegye főispánja, Ramberg tábornok, Kováts Zsigmond pécsi püspök, Kühn-westburgi Hellner ezredes, Jeszenszky Ferenc Baranya vármegye alispánja, bánhegyesi Zuber József Pécs város első főispánja nevét tartalmazzák. Utánuk 18 pécsi polgár nevét viselő szögek következnek.

A pécsi ifjúsági véderő parancsnoka Schneider Ottó cs. és kir. tart. hadnagy, okleveles vívó- és tornatanár volt. Egyenruházatuk télen sötétkék zubbony, vörös táborig sapka ernyővel, a sapkarózsán I. V. betűk és sötétszürke köppen. Nyáron zubbony és vászonnadrág. Fegyverzet a tiszteknél könnyű lovassági kard, ezüst köteléssel és piros-fehér-zöld színű bojtjal. Lőfegyver Anders-féle könnyebbített fegyver és szurony, a többi felszerelés a honvédekéhez hasonló. Egy évi működés után megszűnt a jó célt szolgáló védőszervezet.

Tollas buzogány. Vasból, hét egyenlőtlen oldalú háromszögű szárnyal,

20 cm hosszú tokkal, amelybe alul kiszélesedő keményfa volt berősítve. A szárnyak alapja 10 cm, 5 és 6 cm oldalakkal. Hasonló alakú buzogányok a magyar tornajátékoknál voltak használatban. XVI. század vége. Súlya 600 gramm.

Tollas buzogány a XVI. századból, vasból, hat egyenlőtlen szárú háromszögű szárnnyal. A hengerded vasnyél síma, 46 cm hosszú s a végén fagombban végződött. A fej hossza 10 cm, a háromszögek szárai 5 és 6 cm. Súlya 1 kg. Van ezenkívül egy díszbuzogány, két tollas buzogány, egy láncos buzogány és a XVII. és XVIII. századból több darab.

Sisak a Hunyadiak korából. Kovácsolt vasból, félgömbalakú sisaksapkával, melynek tetején 5 cm magas forgótok van egy vaslemezzel odaszegve. A négy lemezből álló rákfarkas nyakvért hátul kifelé hajlik, nagyfejű vasszegekkel szegve, a halántékvért elől kifelé hajló egy vaslemezről áll, mely egyszer félkörben hajlított. A sisaksapka egy lemezből van kovácsolva, magassága 20 cm. Fülvédők hiányoznak. A rákfarkas vérték elől 10, hátul 15 centiméteres kihajlással vannak. Belül béleletlen. (6. kép.) Még négy sisakunk van: A XVI. század elejéről egy éresisak láncszövettel, egy keleti alakú, kovácsolt vasból kifelé domborodó, kúpban végződő sisak a XVI. század közepéről (az ellenzője, orrvédő, fül-és nyakvért hiányzik, a helyük a sisak peremén megvan. Pécsi lelet. Valószínű török.) Egy vértés rohamsisak a XVII. század közepéről és egy XVIII. századból származó német zsoldos sisak.

Mellvért a Hunyadiak korából. Kovácsolt vasból, 14 rákfarkas lemezből. Középen szögbe domborodik ki. A rákfarkas lemezek közepütt és két szélén vasszegekkel vannak összeszegve. A mellvért a nyak táján keskeny, 15 cm szélességű, a kiszélesedés lejjebb már 60 cm. Súlya 3 kiló 650 g.

Alabárd. a) Vörösrézből, melynek bárdlapja egy előre és egy lefelé szegzett csúcsban végződik, foka pedig lefelé kanyarított. A nyárs tompa élben végződik, hossza 35 cm, két oldalán két kivágás.

b) Vasból, bárdlapja félköríves kifelé domborodás; foka hosszúkás liliomforma. A nyárs egyszerű hosszú hegyben végződik. Hossza 42 cm.

c) Rézből, a bárdlap befelé félköríves, két csúcsban végződik, pontban végződő ferde kereszt kivágással. A foka lefelé hajló, kereszt kivágással. A nyárs egyszerű hegyben vég-

5. kép. A magyar ifjúsági véderő pécsi légiójának zászlója 1872-ből.

ződik. Hossza 25 cm. Az alabárd kétoldalt 50 cm hosszú pántja szeggekkel van a nyélre erősítve. Mind a három német zsoldos csapatoké lehetett a XVII. században.

Honvéd mente 1848-ból. A szabadságharc egyenruházatából csak ez a mente és egy csákó van meg múzeumunkban. A fegyverek közül sok van. A mente Nendtvich Gyula 48-as honvéd ereklyetárgyai közül való. Barna szövet, piros sujtással. A gombok és a sujtás végén lévő rózsák vörössel tarkált aranyszálakból. Bélese vörös posztó, az egész jó állapotban van.

A szabadságharc idejéből való emléktárgyak még a múzeumunkban: nemzeti színű karszalag, kokárda, szolgálati öv, nemzetőri kardok, tisztai kardbojtok, rövid nyelű balta,

6. kép. II. Lajos halála.
(Holló Barnabás szobra.)

7. kép. Zrinyi Anna,
Szigetvár hősnője.
(Kiss György szobra.)

Noszlopy Gáspár „Ne bántsod a magyart“ című felírással ellátott fókosa, ágyúgolyó a schwechati csatából és sok más ágyúgolyó, kiegyenesített kasza, sok irat, nyomtatvány, fegyver és kép.

II. Lajos halála. Bronzszobor, Holló Barnabás készítette. Az 1526. augusztus 29-én lefolyt mohácsi csatának azt a jelenetét ábrázolja, amikor II. Lajos királyt a Csele-patakban lova maga alá temeti. A múzeum

képzőművészeti termében van kiállítva.

Zrínyi Anna. Hatalmas szobor gipszből, Kiss György készítette. A művész azt a jelenetet örököltette meg, mikor Zrínyi Anna, élete feláldozásával, a szigetvári puskafelrobbantja fel. A remekül megkonstruált szobor a múzeum képzőművészeti termében áll.

Dr. Fejes György.

A Mária Terézia-laktanya stílusa.

(A Mária Terézia-laktanyát Budapest székesfőváros védett műemlékké nyilvánította.)

1. A Székesfőváros az idén tatarozás alá fogta a régi, históriás emlékü kaszárnyát, mely immár három emberöltőn át adja meg a környező városrész — a régi külváros, vagyis Hóstát (Vorstadt, Faux-Bourg, Fausse-Bourg; Faubourg) — jellegét és szerves odatartozója a negyvenes évekbeli s modern városképnek. A tatarozás — mint művészi mesterszokás mondani, „kihozta“ a régi épület formáit, homlokzatának tagozott kiképzését érvényesítette s így — talán nem esalódunk — a kevésbé avatott szem előtt is nyilvánvalóvá tette, hogy ha *nem is abszolút értékű, műtörténeti értékű műalkotás, de mindenesetre kort jellező és karakteres épület*, mely összehasonlíthatatlanul jobb formakincset mutat, mint a nyolevanas évek sivár, avagy a kilencvenes évek szegényes, történelmieskedő vakolatstílusképiakkal — a félreértett renaissance-tól a kispolgári pallérizlés „empire“-jáig minden lehető és lehetetlen stílus brie-a-brac-ot egybekavaró — „pompázó“ kontárságai: a valóban sivár „kaszárnyastílus“.

A kaszárnyával kapcsolatosan szóba jöhető „stílus“ kérdésein kívül azonban olyan katonai műveltség-történeti — mondjuk katonai — ka-

tonás építéstörténeti elemeket is őriz a kaszárnya, melyek behatóbb figyelmet érdemelnek. Tulajdonképpen ezeknek a történelmi *modorcsökevényeknek* stílusa az, amiről alábbiakban szó lehet. A „kaszárnyastílus“-nak van műveltségtörténete, ha a köznyelv a „bérkaszárnya“ szó lammal ennek értékét le is szállította. E kaszárnya tehát inkább *katonai építéstörténeti reminiscenciák hordozója, mint stílusosan nemesművű alkotás*. Azonban rómaiaskodó-görögösködő — napoleonutáni klaszszikuskodó¹ — köntöse alatt többet hord magában, mint homlokzata jellegzetesen pesties „Palatinus-stílusát“. Ez a rómaiaskodó, késői, jó pol-

¹ A „classzicizáló“ szót kakofóniája miatt is szívesebben „klasszikuskodónak“, a graecizáló és az idétlen képzésű franciás „neogrecq“, avagy „neogrecque“ helyett bizonyára jobb szó a „görögösködő“, vagy a „hellenizáló“ szó. Görög a dór, ión vagy korinthoszi, görögös az ezek „barocos“ túlbujánzását mutató „római“: amit „hellenisztikus“nak, „hellénszerűsködőnek“ lehet nevezni. Amde ugyanilyen „rómaizáló“ maga a renaissance is, nemkevésbé a XVIII. századvég „Louis quinze“-je és „Louis seize“-e, főleg a rómaiaskodó pose-u francia empire „à la Etrusque“ és asszír, babilon, római és egyiptomi „múmiastílus“-elemeivel.

gárias „empire“ ugyanis magán viseli a rhodosi Johannita-lovagok kaszárnya-stílusának XV. századi folyosóárkádjait, a XIII—XIV. század lombardiai castello-elemeit, crenelle-jeit és középkori szuroköntő-padmalyai csökevényeit, a Vauban és a XVIII. századvég „spanyol-francia“ kaszárnya-stílusának elemeit is, tehát határpont a régi „corridore“-rendszer s a „Système“ Pavillons“ között. Emellett tisztas emléke a szabadságharcnak s a volt cs. és kir. 32. gyalogezrednek, Budapest „Háziezredének“ s így százerek világháborús és békebeli katonaelményeinek is.

Mindezek megértésére alábbi rövid megemlékezés szolgáljon, mintegy búcsúzóul: a m. kir. Hadtörténelmi Múzeum az idén hagyja el hét éven át volt tisztas tanyáját, új helyiségeibe költözvén.

2. *A kaszárnyastílus kialakulása.* Kétségtelen nyomok vannak arra nézve, hogy a klasszikus görög-római kor városfalainak helyiségeiben helyezte el miliciaszerű hadinépét. A középkor — melynek a mai értelemben vett katonasága nem volt — ostrom esetén szintén a városfalak erősboltú termeibe tömörítette a városi polgárságból, zsoldos íjjászaiából, számszerűjjaiból, később árkolájaiból álló hadinépét. Külön „katonai“ lakóhelyről szó nem lehetett. A várnép várban lakott, ez viszont nem kaszárnya, mert ez városi jelenség. Talán a római állandó táborok — „castra stativá“-k — volnának kaszárnyának tekinthetők. A szó maga „kaszárnya“ nem a német „Kaserne“-ből lett, hanem olasz eredetű, mint a francia katonai műnyelv fele és a német kilenc-tizednél több része. „Casa armata“ helyesebben többes számban „case armate“ annyi, mint „case fermate“, tudniillik régi olaszszággal: fegyverzett, megerősített, fegyveresekkel rakott szobák. Casa ugyanis éppen úgy szobát jelent átvitt értelemben, mint a magyar paraszt nyelvén a „ház“ szobát. Ezek össze-

vonásából lett a „caserma“ s innen a Kaserne, magyarosan: *kaszárnya*. A szó tehát rokon a „casa matta“-val, ami fejlődésileg is, nyelvileg is ugyanez: városfal tövéen lévő erős boltozatú szobasor. Lényegében ez a várak „casamattáinak“ szerepe. Tudjuk, hogy Aythóssy-Dürer Albert az első,* aki óriási méretűnek tervezett „Bastey“-jaiban helyez el gyalogságot, lovasságot és tüzérséget.

Viszont tény, hogy Rhodosi Johannita-lovagok számára épült XV. századi „caserma“-t: nagy, árkádos folyosós homlokzattal. A folyosó már itt is azt a célt szolgálja, hogy az egyes szobákból kiözlő hadinépnek azonnali tömörülő helye legyen. Tény, hogy az állandó hadseregek kialakulása (ami Európában a XVI. századtól kezdődik) adja meg a lökést a mai értelemben vett kaszárnyák kialakulásához. A folyosó és az árkád (arcade: az *arcus*-ból (arco, arche), ami ívet boltívet jelent) azonban végig megmaradt. Ilyenek még a Sebastien Prêtre de Vauban francia maréchal (1633—1707) által 1680 táján épített francia kaszárnyák is: zárt sokszögek több udvarral és hosszú árkádos folyosókkal. Vauban-nal alakul ki a kaszárnyaépítés *corridore-rendszere*, mely lényegében azonos a folyosós „spanyol“ kaszárnyarendszerrel. Ezek mély és homlokzatukon egy-két ablakkal ellátott hálótermet mutatnak, melyeknek ajtóit az árkádos folyosó kapcsolja össze. Vauban „csillagrendszere“ sok kaszárnyaépítésén is érvényesül, a középponti rendszerű modernebb börtönök („Szegedi Csillagbörtön) is ezt az „Etoile“-rendszert mutatják.

Ez az a rendszer, melyet csak a legújabb időkben váltott le a pavillon-rendszer. Az olasz renaissance városi palotáinak udvari árkádjai

* Aythóssy-Dürer Albert „bástyája“ tehát ebből a szempontból a modern értelemben vett kaszárnyának is őse. V. ö. Hadimúzeumi Lapok 1928. évről írott tanulmányunkat.

(cortile) ugyanazt a modort mutatják, az ebben az elgondolásban épült városi castellaccio-k — melyek gyakran valamely bástyákkal oldalozott falfüggöny (cortina) fölé épültek — mint a budavári Ferdinánd-kaszárnya —, mivel lényegében szintén kaszárnyacélt szolgáltak, ennek az építési modusnak további stílusbeli összefűzői lettek. A „bérkaszárnya“ szó is az *udvari folyosókra* vonatkozik, ez azonban már a XVI. századból általános a polgári lakóházakon.

Így a Mária-Terézia-kaszárnya valóban modorhordozója az olasz eredetű caserma XV. századi, a Vauban-elgondolású udvaros corridore és az ugyanilyen spanyol rendszernek, de az olasz renaissance árkádos udvarú castellaccio-inak is. Mindenesetre katonás multú modorformahordozója, míg a régi monarchia területén lévő kolostorokból átalakított kaszárnyákon (a budai „Három Nyulak“-ról elnevezett későbbi Gróf Forgách-laktanya) mindennek nyoma sincs.

A Martinelli (firenzei származású, magyar nemességet nyert) építész-től 1728-ban remekbe épített régi *Invalidusok* háza, a későbbi gránátosok kaszárnyája, majd Károly-kaszárnya, ma Városháza, inkább architektonikus kiképzésével hat, mint e stíluscsökevények jellegzetes fenntartásával. A II. József által építtetett Új Épület négyszögével és saroktoronyszerű épületrészeivel egészen Vauban francia kaszárnyáira emlékeztetett, mert a négy ferdén álló saroképület az alaprajzot nyolcszögüvé tette.

3. *A kaszárnya homlokzata.* Egy homlokzatra és két oldalszárnya épült alaprajza az udvari szárny mögötti nyitott udvarral vét a zárt sokszög gondolata ellen, noha belső udvarai a zártságot részben megadják. A homlokzat két sarok- és két keskenyebb belső s egy középső *kapurizalitot*, összesen tehát ötöt ad. Ezek vonalai csekéllyel lépnek a homlokvonalakból. A két sarokriza-

lit hatalmas sarokbástya-tornyot utánoz, a két belső rizalit pedig a függönynek (cortina) felfogható homlokkal egy-egy bástya-tornyát kívánja utánozni. Mindez lombardiai castelloelemeket mutat, főleg mivel e rizalitek orompárkányai (crenellure) rómaiásan négyszög-vonalúak. (Az igazi lombardovene-toi orompárkány vagy Π vagy M-alakú és pedig a várúr „guelfo“ vagy „ghibellino“ voltát jelzendő. A guelfo-velff-Welsch az „ultramontano“, vagyis a Hegyentúli [tudniillik a császár oldaláról, németföldről nézve], a pápai, az olasz. Ebből lett [uels: olasz] a magyar „olasz“ szó. A *ghibellino* császárpártit, németet jelent.) Alattuk párkányos padmaly: rómaiás szurok-öntőerkély-motívum architektonikus tagozással kifejezett ornamensül. A kapurizaliton egyes és páros áloszlopok futnak az első emelet szegésétől az oromig, oszlopfetek helyett horonyos rovátkadisszal, a két középső rizalit szélein vakolatos rusticás quaderolt-szegély. A kapurizalit felett *vízszintes* timpanon a régi Pest empire-jában, kissé banális gyakoriságú háromszögű timpanon helyett, ami bizonyos megkülönböztetett előkelőséget ad a homlokzatnak.

A kapurizalit árkádjai a régi Pest empire-jein oly gyakori ívelést mutatják, mértműves rusticát mímelő vakolatművel. A kapualj a rendes kaszárnyaszabványt mutatja balról az őrség — egykorú bakanyelven: a „várta“ — tornácával, jobbról az ügyeletes tiszt fülkékével. A kapu s a kilincsek nem egykorúak. A jól megoldott restaurálást teljessé tehetné egy korszerű empire-os rézkilincs és egy rómaiás V alakú kulcscímer rézkeretű „Wassistas“-szal.

4. *A környezet.* A kaszárnya 1842-ben az „Üllői-országút“ vonalába épült. A mai út mindkét oldalán álló kispolgári empire-os házak, főleg a Liliom-utca sarkán levő régi, az „Arabs Szürké“-hez címzett be-

térő fogadók igazolják, hogy a kecskeméti kapuból sugárzó nagy alföldi országút a maival azonos szélességű. Bizonyos, hogy a kaszárnya adta meg a belső várfalöv (Vámház-körút, Múzeum-körút, Deák Ferenc-utca) bástyasoros (Bollwerk, Boulevardes) vonalát követő körút² vonalát. Nem lehetetlen, hogy a Budavár 1849-i ostroma idején vert hajóhíd helyének elgondoláskor is hatott az akkor „tábori ispotának“ használt kaszárnya. Egykorú emlékirat szerint az akkor úgyszólván beépítetlen Dunaparton a hídon át botorkáló beteg³ már Budáról látta a magában álló épülettömböt. A beteg honvédek a mai Tűzoltó-utca felőli alacsony kerítésen szökdöstek ki és be egy-egy pohár borra a közeli ivókba. A mai szemközti épülettömb helyén a hatvanas években épült és 1910-ben lebontott Gschwindt-féle szeszfőző és élesztőgyár és fürdő állott. A körutat a hetvenes években Wohl-

fahrtsburgi Wohlfahrt Henrik tervezte, ugyanaz, aki a budavári várfalakat s az Ellypse³ nevű sétahelyet hozta rendbe az ostrom után. Bizonyos, hogy a Pestet a XVIII. század elejéig körülfutó Dunaág-meder pontosan a kaszárnya előtt fordult a Rákos-utca felé, mivel a Práter-utca s az Üllői-út is innen kezd Kőbánya felé felfelé emelkedni, a Práter-utca elején levő 1839-i árviztábla pedig itt jelez mélypontot. Az építésnél szempont lehetett az is, hogy a környéki bukákon gvakorlótér, a Dunaparton pedig lóúsztató is volt közel, viszont zendülés esetén a város is elég közel volt.

*

A „kaszárnya tetejét“ megzsindelyezték, a „legények eleje“ valóban elment a világháború alatt. A marcona, daliás legények bakancsa „nyomat“ már „felstokkolta“ a kőfaragó kurta szöges kalapácsa.

Bevilaqua-Borsody Béla dr.

I. A HADTÖRTÉNELMI MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI.

Szemelvények a múzeum anyagából.

Személyi ereklyéink.

(Folytatás.)

Lapunk II. évf. 8—10. számában kezdtük meg személyi ereklyéink ismertetését.

Mostani számunkban a következők kerülnek sorra:

1. *Miákich Alajos* százados (most ny. ezredes) világháborús albán szabadsapatbeli tisztí egyenruhája és felszerelése. Ez áll: nyári vászon fehér zubbonyból, térdnadrágból, szurony, derékszív, rajsíp, lovagló pálca, térképtáska, fezből.

Miákich százados a velünk harcolt albán csapatok szervezője és

parancsnoka volt. Az albán csapat az osztrák-magyar hadsereg egyenruháját viselte, azzal a különbséggel, hogy a piros-fekete albán színeket a fezen egy kokárdában, a galléron kétoldalt piros-fekete csikban tüntették fel.

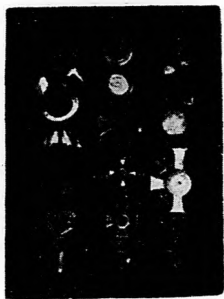
2. Néhai *Nyékhegyi Ferenc* tábornok ereklyéi: kard, zubbony, Boes-kay-sapka, egy fekete, egy zöld tisztí sapka, cs. és kir. huszárezredesi díszcsákó tokkal, 2 drb toll szárral, mellyel a páduai fegyverszünetet írták alá, 1 drb kézirat ceruzával, a páduai fegyverszünetre szóló vonatkozással, 11 drb kitüntetés.

³ Die ellyptische Terracen: a régi hadtestparancsnokság alatti sétahelyé alakult sánc „terrazzo“-ja: földműve.

² Egy honvédköztüzér élete 1848—49-ben. Budapest, 1875.

Nyékhegyi Ferenc tábornok, mint vezérkari ezredes, Páduában a Diaz-féle fegyverszüneti tárgyaláson részt vett.

3. *Lucich Károly ellentengernagy* (most ny. altengernagy) tengerész-tiszti kardja és kitüntetései. E tárgyak a dunai flottilla vezérhajóján, az Inn monitoron bekövetkezett robbanás alkalmával a parancsnoki fülkében megsérültek, részben tönkrementek.

Lucich Károly ny. altengernagy kardja és kitüntetései.

Lucich Károly ellentengernagy a világháborúban tengeri haderőnk egyik vezére és dunai flottillánk parancsnoka volt.

4. Néhai *Lemberkovits Alajos* százados tiszti kardja, továbbá polgári öltönye, kalapja, alsóruhája, melyben 1919 június 24-én mártírhalt. Lemberkovits százados volt az ellenforradalom szervezője, akit a kommunisták, kihallgatása alkalmával orvul agyonlőttek. *Th. G.*

Szélpuskáink.

A szélpuskákról általában az a téves vélemény van elterjedve, hogy

azok feltalálója *Girardoni** tiroli születésű, olasz származású, ampezzói osztrák órásmester volt a XVIII. század végén. Ez tévedés. A szélpuskák használata sokkal régebbi: *Girardoni órásmester — nem puska-műves — csak azok technikai tökéletesítését végezte.*¹

Az az adat, hogy *Gester*, más néven *Guter* Nürnbergben 1430-ban szélpuskát talált volna fel, nem állja meg a helyét.²

Egy szélpuska 1474-ből állítólag egy *Von Schmettau* nevű német nemesember fegyvereskamrájában volt.³ 1550-ben egy *Hans Lobsinger* nevű nürnbergi puska-műves írásban ajánlotta fel a város Tanácsának szélpuskája találmányát.⁴

1589-ben *Gian-Battista della Porta* „*Magia naturalis*“-ában (19. könyv, 5. fej. 2.) leír egy szélpuskát, melynek sárgaréz hengere van a levegő

* (A bécsi Heeres-múzeum Katalógusában több helyen *Girardoni* helyett *Girandoni* van írva. — A szerk.)

¹ Bevilacqua-Borsody Béla dr. véleménye szerint az *Otto von Guericke* német fizikus (szül. Magdeburg, 1602. nov. 20., meghalt Hamburg, 1686 május 11., lipcei és jénai diák, leydeni diákkorában matematikát, fizikát és várerődítművészetet tanult) által tökéletesített levegőmechanikaelmélet (levegőritkítás, barométer) adott nagy lökést a szélpuskák gyakorlatának. Szerinte ez a gyermekjáték „*bodzafapuskája*” a XVII—XVIII. század mechanikus kedvtelése és vadászfegyverei során fejlődik harctéri fegyverré. E fejlődéssor más fegyverek ismert „*parasztfegyver — mesterségbeli szerzősám — katonai fegyver*” fejlődéssorának felel meg és azzal analóg folyamat. Irodalom: *Antoni Roiti: A fizika elemei*. Bp., 1894. *Slavy: Otto von Guericke*, Berlin, 1907. A „*légpuska*” rossz fordítású és magyartalan szó, a játékszer, vadászfegyver, katonai fegyver olasz, francia, spanyol, német, sőt régi magyar és népi neve: szélpuska: *archebugio a vento* stb. V. ö. az alább felsorolt idegen neveket, ahol nem „*levegő*”, hanem „*szél*” az összetett szó értelmezője.

² Vollbeding, *Archiv d. Erfindungen*, 1792, 518. l.

³ *Musschenbroek: Introd. ad philos. nat. Leyden*, 1762. B. D. 2. § 2. III.

⁴ *Kleine Chronik. Nürnberg*, 1790. 68.

összenyomására. A nürnbergi Peter *Dümbler* lakatosmester 1607-ben szerkesztett egy puskát, amellyel, „anélkül, hogy az durranna, mégis keresztül lehet lőni egy hüvelykvas-tagságú deszkát.“ A Tanács mégis megtiltotta gyártását, „mert olyan gyilkos fegyver ez, amellyel az embert meg lehet ölni, anélkül, hogy észrevenné, honnan jön a lövés.“⁵

1644-ben a szélpuskát Caramuel említi könyvében, a „Mathesis Audax“-ban. („A bátor matematika“).

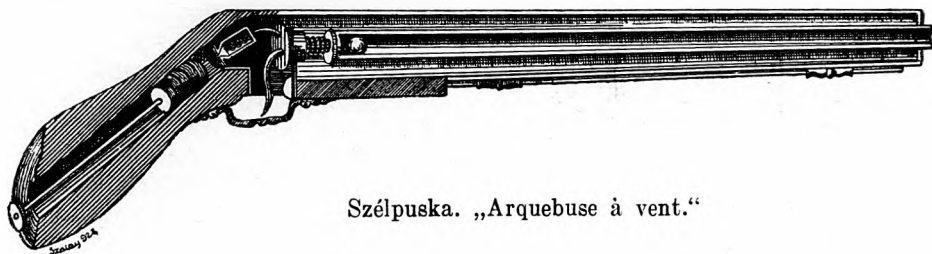
Németországban a szélpuska Harzdörffer leírás alapján lett ismeretes.⁶ Ausztriában Paul Weber készítette a legszebb és legtartósabb szélpus-

esőbe verni, puskavessző segítségével.

Ez a szélpuskatípus feltétlenül Girardoni előtti.

Ami a szélpuska *nevét* illeti, ez németül „Windbüchse“, franciául „Fusil à vent“, angolul „air gun“, spanyolul „arquabuse de viento“, olaszul „archibugio a venti“, vagy „fucile a vento“.

1780-ban Girardoni a tiroli Ampez-zoból való órásmester szerkesztett egy ismétlő szélpuskát, mellyel egy perc alatt negyven lövést lehetett tenni. A puská négyszáz lépésre hordott, azonban biztos lövést csak százötven lépésre és pedig az első tíz golyóval lehetett elérni, minden

Szélpuska. „Arquebuse à vent.“

kát, sárgaréz szelepekkel.⁷ 1714-től szélpuskák rajzait ismerjük.⁸

A Diderot és D’Alembert-féle világhírű lexikon livornoi, 33 kötetes kiadású (*Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* Paris 1751–1772. egyik illusztrációs kötetében: *Livraison IV. Volume V. Livorno (Livourne) 1774.* „Planche: 100, Pneumatique: fig. 14“ jelzet alatt) illusztrációs részében egy szélpuska rajza látható, melynél a széltartó egy a cső körül futó cső, a sűrítőhenger a tusába fűrt esatorna, ebben mozog a dugattyú. A golyót előlről kell a

ezentüli lövés arányosan fogyó kisebb és kisebb távolságra hordott.

A Girardoni-féle szélpuska az osztrák hadseregben hivatalosan 1780-tól 1815-ig volt használatban. Kezdetben minden század négy embere volt vele ellátva. 1790-ben az összes szélpuskásokat 1313 főből álló ezredbe vonták össze, Mack báró vezérkari százados képezte ki őket.⁹

Ütközet közben kis csapatokat alkottak belőlük, többnyire bámulatos eredményeket értek el.

Girardoni halála után ahhoz kevés volt az ügyes és kitanult fegyvermester a hadseregben, hogy a szélpuskák kényes zár- és szelepalkatrészeit a javításokat végezzék. Használata mindinkább gyérült, a fran-

⁵ Anzeiger F. P. Kunde deutsche Vorzeit. 1870. 14.

⁶ Deliciae Math. 1651. 473.

⁷ I. I. Becher: Märische Weisheit. 1632. 71.

⁸ Valentini Mus. Museorum, Frankfurt a. Main, 1614. III. 13. T. 20.

⁹ Hauptmann des General-Quartiermeisterstabes: a mai vezérkari százados megfelelője.

cia háborúk után, 1815-ben az ol-
mützi Zeughausba vándoroltak.¹⁰

Az osztrák füstnélküli és zajtalan
ismétlőfegyverek első képviselői ezek
a szélpuskák. Közülök a leghasznál-
tabbak még egyszer (szórványosan)
használatba kerültek az 1848/49. évek
szabadságharcaiban.¹¹

A M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum
gyűjteményében több példány Gi-
rardoni-rendszerű szélpuska van és
pedig vadászó, céllövő és katona-
fegyverek. Ezek leírását a követke-
zőkben adjuk:¹²

1. Teljes hossza 1115 mm., csöve
830 mm. kovácsolt nyolcoldalú ha-
sábalakú, vontesövű. Belső világos-
sága 15 mm. (A „calibre“ francia, a
„Kaliber“ rosszul németesített fran-
cia szó. „Ürméret“ teljesen magyar-
talan, régi latin neve „lumen“, régi
magyar neve „a cső világossága.“)
A csőre közvetlenül (a különben szo-
kásos puskagyat helyettesítve) egy
bőrrel bevont kovácsolt vasból való
palackalakú levegőtartó van rácsa-
varva, melynek nyílásában van az
elzárószelep. A cső végén egy csap-
szerű hasáb van keresztüldugva, kö-
zepén egy, a golyó felvételére szol-
gáló kamrácska. A cső oldalán hűsz
golyó felvételére szolgáló másik 250
mm. hosszú rézcső, az előbb leírt
záródarab kamrácskájával közleke-
dik. A záródarab *eltolásával* a kamra
a golyót tartó cső aljára kerül, bele-
esik egy golyó, visszatolásával a
golyó a cső végéhez jut, honnan a
sűrített levegő a ravasz megnyomá-
sára azt kiröpíti.

Az egész cső fába van ágyazva,
melyben a cső alatt annak hosszában
a tisztító vessző részére kivájt üreg
fut végig. A cső irányzóval és cél-
gombbal van ellátva. A kakas két
ütemre húzható fel, elsőre fölthető,
másodikra elsüthető. Rendes „kakas“
formája van. A palack 320 mm

¹⁰ Die öst. Armee: Oscar Teuber, Wien,
1895. 840.

¹¹ Mitteilungen d. Kriegsarchives, 1890. 34.

¹² A fegyverek maratott és cizellált kor-
szerű ornamenseinek leírását Bevilacqua-Bor-
sody Béla dr. úr adta.

hosszú, felül 40 mm, alul 80 mm át-
mérőjű, félgömbben végződő kúpos,
kovácsolt vas, felső részébe a sárga-
réz szelep háza van becsavarva,
melyre a lapos szelepet állandóan
rúgó nyomja rá. A fegyveren kincs-
tári bélyeg (kétféjű sas). Az egész
puska súlya 4200 g. E fegyver ka-
tonai jellegét teljesen díszítetlen
volta mutatja.

2. 1280 mm hosszú, 12 mm világos-
ságú gömbölyű sima csővel, ennek
körülbelül alsó $\frac{1}{6}$ -án nyolcszöges
keresztmetszetű, ráhúzott tágabb tol-
dalékos felső lapján ezüstveretű
jegy „Jac. Senger in Wien“. A cső-
vön célgömb és irányzék van. Az
ágyazat csupán toldalékrészig fut.
Az acélkakas a diófaagy, a ravasz, a
réztusaborító és a rvasz ujjbujta-
tója rendkívül dús kiképzésű ró-
maiaskodó, figurális levél-, virág- és
vonalornamentikát mutat, a rava-
szon finom művű, vésett barokkos
roccaile-os dísz. Az ujjbujtaton von-
al-, virág- és palmetta-keretben
barokkos hajlású faág felett nyilas
tegez és ijj. A tusaborítón ovális
medaillon-ban: sziklás tájon ülő mez-
telen alak, hóna alatt (nyílnak felfo-
gott) kormánypálca. Az alak a barlang
retesz az ajtaját nyitja fel, melynek
nyílásán hármásfejű kutya kandi-
kál ki. (*Pluto, Cerberussal*, az „al-
világi kutyával“.) Az oldallemezen
sárkánykígyóval viaskodó, kiter-
jesztett szárnyú sas. A faagyon a
különösen díszes baroc ornemens
a fegyver keletkezési idejét meghatá-
rozza: a már római klasszicizáló
elemeket mutató, úgynevezett Lajos
korszakba helyezi. A formák nyu-
godtsága a fegyvert a „bécsi“ baroc
középső idejére teszi, tehát a fegy-
ver megkésett középbarokk díszei
révén is a XVIII. század végére te-
hető eredetű. A vaspalack az előbbi-
vel azonos. Az egész fegyver súlya
3300 gramm.

3. 1170 mm hosszú, nyolcszögű ke-
resztmetszetű, hasábalakú cső, 13 mm
világossággal, irányzékkel és cél-
gömbbel. A cső hátsó végén, annak
felső lapján ezüstveretes írás: „Jo-

seph Schember“. A faágyzat a cső egész hosszában tart, benne a puska- vessző céljára vájt nyílás. Az ágy- zatot két oldala, a ravasz ujjbujtatója rendkívül dús kiképzésű, alakos és virágdíszes ornamenssel van bo- rítva. A jobb- és baloldali vaslemez, valamint a kakas, savval edzett (Ätzung, geätzt), cizelláló vésővel utána vésett rajzot mutat, igen jó ötvösmunka. A „kakas“ tényleg kakas és pedig remekbe stilizált fá- cánkakas, fején és nyakán finoman lendülő barocos vonalú bóbítával, rendkívül finom hajlású nyakán, baroc roccaille-al, a jobboldali lemez

doni-rendszerénél sokkal egyszerűbb. A ravasz felett alkalmazott második ravasz felnyomására, a cső felpat- tan, második ütemre megtölthető, harmadik ütemnél egy ujjnyomás- sal visszalökhető eredeti helyzetébe. E rendszerben mintha a lehajló csövű, *Lancaster-* és *Lefauchaux-* rendszer korai gondolata jelent- keznek. A fegyver súlya 3300 gramm.

4. A M. Kir. Hadtörténelmi Mú- zeum ezenkívül egy dugattyús le- vegősűrítőt is őriz: 500 mm hosszú, 30 mm átmérőjű kovácsolt vas, melynek végére a vaspalack csavar- menettel erősíthető rá. A sűrítő hen-

Girardoni-rendszerű szélpuskák.

akhantuszos és napraforgós díszű, rajta felírás „In Wien“.

Az ágyzat borító részén, palmet- tás, illetve bogáncsos dísz. A bal- oldali lemezen rendkívül finom rajzú vizsla két fácánt ver fel, bokor és kerítés mellett. Az ágyzaton kules- címerszerű dísz felett baroc rózsá- dísz, ugyanilyen dús kiképzésű a puskavessző gyűrűje is. Az ujjbuj- tatón már több a rómaiás elem: ró- maiaskodó harci emblémák (zászló, kard, pajzs, „*fascies cum secure*“: vesszőnyaláb a bárdal, melyet már Napoleon is alkalmaz, a mai olasz „Fascio“ pedig címeréül használ. E díszítményből következtetve, bár egy kevés rómaiás elemet is mutat, a bécsi baroc virágzásának idejére, az 1770-es évekre tehető a fegyver. Szer- kezete rendkívül szellemes, a Girar-

ger felső végétől számított 100 mm távolságra levő 10 mm-es nyílás a levegő felvételére szolgál. A dugaty- tyú rúdja 13 mm vastag, kereszt- markolatúlag kerek fogantyúba van becsavarva, faborítása hiányzik. A dugattyú 20 mm átmérőjű, bőrozott. Az egész szivattyú súlya 2200 gramm.

Érdekes, hogy a sűrítő három ese- kély, de mégis különböző időből szár- mazó, három különböző mestertől készített, különböző rendeltetésű fegyverre illik rá, vagyis a palackok méretezése *egységes*. Úgy látszik, a kincstári típusú méretezést rendsze- resen vették át a polgári puskamű- vesek is. A szélpuskát ütközet, illetve használat előtt a levegősűrítő segít- ségével — melyből minden század két darabot vitt magával — illető- leg vaspalackját mintegy 200 lég-

köri nyomással töltötték meg levegővel. Ezáltal a palack levegője (Recipiens, Recipient) 40 lövésre volt elegendő. Azonban az egymásután következő lövések által fokozatosan fogyó nyomás a pontosságot és vivőképességet is arányosan csökkentette, így a palackból rendszerint csak 20 lövést adtak. Minden szélpuskás két palackot vitt magával, egyik tartalékul szolgált.

A golyó egy szisszenő-csattanó hang kíséretében röpült ki. A korszak lovagiasabb felfogása nem szerte e fegyvereket hangtalanságuknál fogva, alattomos, orvgyilkos és orvvadász fegyvernek tekintették.¹³ Ha a légszivattyú megsérült, a puszkák azonnal hasznavehetetlenné váltak, így tehát kísérlet, s inkább kuriózum játékszer maradt, majdnem úgy, mint a rakéta, melyhez a XIX-ik század első fele Sir William Congreve, angol tábornok tökéletesítése óta oly vérmes reményeket fűzött.

Ifj. Kalmár János.

Eremlőtárunk.

(Folytatás.)

Az eremlőtár elsősorban Magyarországon, másodsorban a többi európai országok hadieseményeire és békekötéseire vonatkozó érmekeket, valamint szükségpénzeket tartalmaz.

Az elrendezés oly módon történt, hogy az egyes időszakok fegyverei, ereklye- és emléktárgyaival szerves kapcsolatban a megfelelő érmekeket, forgalmi- és szükségpénzek is kiállítottak.

Az egyes időkörök és nevezetesebb érmei:

1. *A legrégebbi időktől 1711-ig* terjedő időkör érmei (kb. 500 drb).

¹³ Nemes Mayerffy Ferenc, az Esterházy-czred (a későbbi cs. és kir. 32. gy.-e.) „Privat Cadet“-je, vagyis önkéntese 1824 őszén a velencei Canal Grande egy hídjának karfáján áthajolva, vállába lőtt mérgezett szélpuskátüske miatt halt meg ugyanott. (Dr. Bevilacqua úr közlése a Mayerffy-család irataiból. Hadt. Múz., letét.)

Megemlítettök: 6 drb Attila-érem (2 drb kelheimi kőből), Castrioza Skanderbég érme, a mohácsi vészre vonatkozó 4 drb érem, Castaldo érme Erdély elfoglalására, János Zsigmond szükségállérja 1565-ből, Báthory István szükségállérja 1580-ból, II. Rudolf csegelyei, Győr (1598) és Székesfehérvár (1601) visszafoglalására, Báthory Zsigmond brassói szükségállérjának (1602) későbbi ezüst leverete (az eredetije Resch szerint ismeretlen), Básta György ovális érme, Báthory Gábor szükségállérjai (1611- és 1612-ből), Bécs ostromára és felmentésére vonatkozó 45 drb érem. A magyar váraknak I. Lipót alatt történt visszafoglalására vonatkozó érmekeket közöl: Esztergom (8 drb), Érsekújvár (6 drb), Buda 58 drb (ezt a sorozatot a lehetőseghhez képest a múzeum teljesen meg akarja szereznii), Mohács (4 drb), Siklós (3 drb), Székesfehérvár (4 drb), Belgrád (3 drb), Szalánkemén (2 drb), Zenta (3 drb). Továbbá II. Rákóczi Ferenc 3 drb érme (Warrou) és szükségpénzeiből 30 drb, köztük 2 ezüstforint és több kontremarkás darab. Ezenkívül 78 drb Szent György-tallér, köztük 2 darab aranypéldány és igen sok tallértervezet (vékony egyoldalú rézpengéken).

2. Az 1711—1789-ig terjedő időkör, különösen a Mária Terézia és kortársainak háborúira, békekötéseire és az államélet berendezésére vonatkozó kb. 200 drb érem.

3. 1789—1815-ig terjedő időkör. A francia forradalom korára 48 drb, Napoleon korára 218 drb (közte 2 csavaros érem, színes betétekkel és 3 drb naptárárem), a bécsi kongresszus korára 37 drb egyoldalú plakettszerű arcképmédallion vonatkozik.

4. 1815—1848-ig terjedő időkör. I. Ferenc, I. Miklós cárnak és V. Ferdinándnak kora. Ide tartoznak továbbá Kccsiusko, valamint József nádor érmei, összesen 76 drb.

5. Az 1848/49-i szabadságharcok, különösen a magyar szabad-

ságharc kora. Az idevonatkozó 92 drb érem között megemlítendőek az aradi vértanuk kivégzésének 25. évfordulójára vert érmek kisméretű és vastag példányai, melyek igen ritkák.

Ezenkívül igen sok magyar érdemrend (a vértanuk ereklyéi), katonai kitüntetés és Kossuth-pénz, továbbá Kossuth-bankók (2 frtos, Szemere aláírásával). Külön említést érdemelnek a vértanuknak zsold gyanánt kiosztott Kossuth-bankók (kötegekben!), amelyek mint ereklyetárgyak kegyelettel őriztetnek.

6. Az 1848—1914-ig terjedő időszak gyűjteménye. I. Ferenc József uralkodására vonatkozó 246 drb éremből (köztük igen sok az 1867-i koronázásra, az 1896-i milleniumi kiállításra) vert érem, valamint a többi külföldi állam, főleg Németországnak az 1864-i, 1866-i és 1870/71. évi háborúkra vonatkozó, összesen 120 érmeiből áll.

7. Az 1914—18-ig terjedő időszak, vagyis a világháború eseményeit megörökítő érmek és plakettek, a különböző sapkajelvények (4000 drb), háborús fém- és papírszükségpénz, fogolytáborpénzek (teljes sorozatokban) külön teremben vannak elhelyezve.

Igen gazdag a hazai és külföldi rendjelek gyűjteménye, köztük sok ereklyedarab.

Végül 8.) 1918-tól napjainkig tartó időszak, a tanácsköztársaság és proletárdiktatura, a nemzeti hadsereg és az irredenta jelvényeit és plakettjeit tartalmazza.

Ezen fent vázolt érem-, plakett- és sapkajelvénygyűjteménynek ajánlók, csere és vétel útján való mintaszerű kiépítésén fáradozik jelenleg a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum és az időközönként elért szaporodásról időről-időre e lap hasábjain fog beszámolni.

Dr. Karny Rezső.

II. INTÉZETI HÍREK.

† **Mindszenti Szendrei János.**

In memoriam.

A magyar katonai régészet- és műveltségtörténet nestora halálának első évfordulóján, november 25-én, szeretettel és tisztelettel emlékezünk róla.

† **Francis John Collinson Esquire.**

In memoriam.

Az angolok rokonérzése Magyarország iránt először akkor csendült fel, amikor az olasz Luigi Fernando Marsigli gróf (az 1699-i karlócai béke nagy magyarbarát diplomataja) megérezte, hogy a szerencsétlen Magyarország történelmi jogai vesznek el ebben a békében, melyben csak a Balkánon érdekelt német és lengyel hatalom s a Levante kereskedelmét kezében tartó Velence nyerhet. Ez a belátás vitte őt Rákóczi és Beresényi felé, ezért írta

Magyarországot mindig „*Ungaria vera*“-nak, amiben a II. Lajos-kori „*Hungaria integra*“ tudata klasszikus tisztaságban jelentkezik. Nem titkos, egyéni álma volt az *angol*, francia s pápai liga összehozása Magyarország mellett, amikor Magyarországról írott páratlanul álló művének, a „*Danubius*“-nak bevezető kötetét az *angol Akadémiának*: a „*Royal Societynek*“ ajánlotta 1700-ban, s a „*Danubius*“ ügyében, 1722-ben látogatta meg Sir Isaac Newton, aki ragyogó beszédében köszöntötte a Magyarországról író világhírű olaszt.

Történelmi omen, hogy ugyanennek a Sir Newtonnak utóda az a Lord Newton, kinek arcképét tavaly leplezte le a Magyar Külügyi Társaság, aki Captain Bryce-vel s Lord Haldane-vel együtt a „*House of Lords*“ magyar csoportjainak híve.

Ennek a csoportnak irodalmi szónívője volt az ősnemes családból származó Francis John Collinson.

az angol király „ecuyére“-je, címe-respajzsos Esquire-je, a csendes és előkelő londoni Whitehall Court Road egyik Club-jának, az írókból álló „Authors Club“-nak tagja, a magyar ügy halk, egyszerű, angol-szász uriságú nemes jóbarátja, együtt a Magy. Kir. Hadtörténelmi Múzeumnak is benső barátja. A mohácsi csata emlékére rendezett emlékünnepen ismerkedtünk meg vele: piros, fiatalos arcával s a tisztes öregség hófehér hajával, derűs angol humorával, főleg szívből jövő angol pohárköszöntőjével — melyet egy jobb magyar jövőre mondott — mindnyájunk szívét megnyerte. Részt vett a Múzeum életében, elkísért bennünket vidéki útjainkra, szeretettel segítette honfitársának, Richard Guyon Viscount of Beaufrey-nek, a magyar ügyért harcolt Guyon Richardnak Budapesten küzködő aggastyán fiát. Rokonszenves angol és magyar cikkeket írt. Szerette Magyarországot, itt lakott Szily Kálmán özvegyénél. A tavasszal halálsejtelmek fogták el: azzal búcsúzott el barátaitól, hogy vissza nem tér közéjük többet. Edinburgh-ból jött meg a hír: hetvenhatéves korában meghalt. Kedves és jó volt, mint Mr. Pickwick, Dickens „Pickwick Paper's“-jeinek bájos öregségű, utazgató, halhatatlan alakja: ő is magát Mr. Pickwick-nek nevezte. Emlékét külsőországi barátaink között első helyen fogja megőrizni kegyeletünk, sírját meg fogja találni szerény, rómaiás katonakoszorúnk. *bbb*

A múzeum pontos címe: M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum, Budapest IX, Üllői-út 49, I. em. Telefon: József 364—12, 7-es mellékállomás (Múzeum).

III. SZEMLE.

Múzeumok. — Leletek. — Ásatások.

Esztergomban csatornázási munka folyik. Ennek folyamán a Ferenc József-út 38. számú ház előtt hét mé-

A múzeum látogatása a budavári Nándor-laktanyába való költözködés miatt a tél folyamán szünetel.

*

A múzeum gyarapodása. Intézetünk anyagát a közelmúltban gyarapították:

Royal United Service Institution (London), Negrelli Arisztid, Baron Hubel von Olegó (Wien), Museum Wojszka (Warszava), vitéz Hegedűs Elek ezredes, vitéz Csicséry Gyula, Kosztoláncai Lajos, Lovászi János, Zeiss Rezső, Pogány Géza ezredes, dr. Mathes József, Miákich Alajos alezredes, Honvédelmi minisztérium, özv. Paldt Sándorné, vitéz Marton Gábor, Szegfy István ezredes, Szabó Ambrus, Magyar Nemzeti Múzeum, dr. Kovács Lajos, Thour Zdenko ezredes, gróf Károlyi Lászlóné, Horváth Károly, a volt 1-es honvédszolgálatvezető, vitéz Kovács Arnold, Eisenstädter Ödön, Komáromy János, Antal Mihály, Fuchs Antal, Hoepfner Károly, Ollinger János, Krucsay József, Kalmár János, m. kir. miskolci 7. vegyesdandár, Zeughaus (Berlin), Szentpétery Nyárády Jenő, Woycechowszky Vilmos, dr. Horváth Henrik, Stemmer Ödön, dr. Schneller Vilmos, dr. Molnár Kálmán.

A felsoroltaknak az általuk beküldött hősi emlék-fényképekért, a különféle könyvek, metszetek, füzetek, okmányok, levelezőlapok, újságok, diapozitívek, rajzok, pénzek, pecsétek, sapkajelvények, érmek, kitüntetések, térképek, plakettek, zászlók, fegyverek, egyenruhák, kardok, lövedékek, szobrok és egyéb adományokért ezúton is hálás köszönetet mond az intézet igazgatósága.

ter mélységű várfal alapjaira bukkantak. Ugyanott több török eredetű hadieszközt találtak, pl. egy alabárdot félholddal és csillaggal,

nyílvezzőkét, bronzpénzeket, ezenkívül rengeteg csontot és edényrészeket.

Óbudán ezernyolcszázéves római temetőt tárt fel az Aquincumi Múzeum és a régiségek egész halmazát hozta felszínre: ékszereket, használati tárgyakat, pénzérmeket, gyönyörű művű üvegtálat, orvosi műszereket, mérleget, bronztükröt, továbbá a temető kútját és egy halottégetésre használt kőmáglyát. Az Aquincumi Múzeum tavasszal folytatja ezen a területen a rendszeres ásást.

A *Krisztina-tér* és Gellérthegy-u. sarkán folyó építkezésnél a *budai vár* 1686. évi ostroma idejéből való különféle ágyúgolyókat, köztük több láncosgolyót és más harci eszközöket találtak, melyeket tulajdonosuk, Pakányi Ferenc a Hadtörténelmi Múzeumnak ajándékozott.

Albániában, az Adriai-tenger partján levő *Butrinto* nevű város mellett nagyértékű leletekre bukkant Ugolini olasz tanár, aki két év óta folytat ott ásásokat. A történelemelőtti korok, a görög hőskor, a római és bizánci korszakok számos műemlékét sikerült felfedeznie.

A közelmúltban megállapították, hogy *London* helyén a bronzkorszakban lakótelep volt. Hosszas kutatások után ugyanis a Themse mellett fekvő Brentwoodban egy cölöpfalu maradványait tárták fel, melyek között bronztárgyakat találtak.

A spanyolok évek óta végeztetnek ásásokat *Marokkóban*. Kutatásaik során száznál több római telep és falu nyomára bukkantak. Ezek közül feltárták a Tetuántól négy kilométernyire fekvő Tamuda város romjait. A város külső részeiben karthagói és római mlékek kerültek felszínre.

Emlékművek. — Hősi emlékművek.

Gyöng hősi halottainak emlékművét október 7-én avatták fel.

Törökszentmiklós 926 hősi halottjának emléksobrát október 7-én avatták fel.

A budapesti *Pannónia Evezős Club* hősi halottainak emléktábláját október 14-én avatták fel.

Szabolcs vármegye hétezernyi hősi halottjának emlékművét október 21-én leplezték le *Nyíregyházán*.

A Csonka-Bácska területén lévő *Tompa* községben október 21-én leplezte le *Szabadka* volt háziezrede, a cs. és kir. 86. gyalogezred hősi halottainak emlékművét.

Szalkszentmárton hősi halottainak emlékművét október 28-án avatták fel.

Budapest október 28-án leplezték le a hősi halált halt rendőrök emlékművét a Mosonyi-utcai rendőrlaktanyában.

*

Egerben október 18-án ülték meg Dobó István hőstettének háromszázhetvenhatodik évfordulóját.

Könyvek és folyóiratok.

„*A cs. és kir. 101. gyalogezred története*“ címen adta ki *Machalek Pál*, a volt nagyhírű békéscsabai ezred századosa, ezredének 1883-tól az 1918-i összeomlásig terjedő történetét. A könyv azonkívül, hogy érdekes olvasmány, nemes célt is szolgál, mert jövedelméből a 101. gyalogezred hősi halottai emlékművének költségeit kívánja a szerző fedezni. Megrendelhető a szerzőnél. Békéscsabán, Gyulai-út 5. sz.

Az *Országos Magyar Régészeti Társulat* évkönyve *Gerevich Tibor* szerkesztésében megjelent. Tartalmazza a régészeti, műtörténeti és numizmatikai cikkek hosszú sorát, e tudományágak legkiválóbb képviselőinek szakavatott tollából. A könyv a Franklin-Társulat kiadásában jelent meg. Ára nem tagoknak 20 P, tagok 10 P tagsági díj ellenében kapják.

Az 1868-tól 1918-ig fennállott magyar királyi *honvédség történetét* a honvédelmi minisztérium megbízásából *Suhay Imre* tábornok vezetésével, a Hadtörténelmi Levéltár által kirendelt bizottság írta meg. A

szerkesztés feladatát *Báti Berkó István* ezredes végezte. Az első rész a békeévek eseményeit, a második rész pedig a honvédhadosztályok világháborús szereplését foglalja magában. A könyv megrendelhető a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltárnál: Budapest I, Bécsikapu-tér 4. Ára 25 P.

Vági István, soproni főiskolai tanárnak a világháború bűnösségéről írt nagyszabású munkájának második kötete is megjelent. 400 oldalon ismerteti a szerajevoi merénylet napjától az angol hadüzenetig terjedő idő eseményeit. A könyv Sopronban, a szerzőnél kapható.

Bajtársi összejövetelt tartottak:

Szeptember hónap:

8-án a volt m. kir. 309. honvéd gyalogezred Budapesten,

a volt 60. gyalogezrednek az 1878-i boszniai okkupációban résztvevő tagjai, Egerben.

12-én a cs. és kir. 12. tábori ágyúezred (később 31. táb. tarackos, majd 131. táb. tüzérezred) összes alakulatai Budapesten.

Október hónap:

6-án a losonei volt cs. és kir. 16. számú tüzérezred Budapesten,

a volt cs. és kir. 44. gyalogezred a sopanowi és waschkoutzi ütközetek emlékére Kaposvárott,

a karánsebesi volt cs. és kir. 43. gyalogezred Budapesten,

7-én a volt m. kir. 1. honvéd gyalogezred Budapesten,

a volt m. kir. pécsi honvéd hadapródiskola 1913-ban felavatott évfolyama Pécsen,

a volt m. kir. pécsi honvéd hadapródiskola 1918—1919. évi III. évfolyamot végzett növendékei Pécsen,

13-án a volt m. kir. 29. honvéd gyalogezred Budapesten,

a munkácsi volt cs. és kir. 65. gyalogezred Budapesten,

a kecskeméti volt cs. és kir. 13. huszárezred Budapesten,

20-án a szolnoki volt cs. és kir. 68. gyalogezred Budapesten,

21-én a volt cs. és kir. 19. gyalogezred Győrött,

21-én a marosvásárhelyi volt cs. és kir. 62. gyalogezred Budapesten,

27-én a besztercei volt cs. és kir. 63. gyalogezred Budapesten,

31-én a volt nagyszabeni cs. és kir. 12. tábori tüzérezred Budapesten.

Halálozás.

Meister János tábornok, akinek nevéhez fűződik a boszniai Drina-híd és a przemysli erődítések építése, október folyamán Pozsonyban meghalt.

Percin ny. tábornok október hónapban, 82 éves korában, Párizsban meghalt. Számos hadi technikai munkát írt, a világháborúban Lille várának parancsnoka volt, a háború után pedig a háborúellenes mozgalom egyik vezére lett és a békeszerződések revízióját sürgette.

Hadimúzeum-Egyesületi hírek.

△ Az egyesület múzeumi szakbizottsága (régebbi elnevezése: tudományos bizottság) legutóbbi ülésén *doberdói Breit József ny.* altábornagyot választották meg a néhai dr. Szendrei János halálával megüresedett elnöki tisztségre.

□ Az egyesület által kiírt tudományos pályázatra beérkezett művek bírálata folyamatban van. Az eredményt előreláthatóan december első felében hirdeti ki a múzeumi szakbizottság.

Hirdetés.

A Hadimúzeumi Lapok 1925. évi 1. számát magas áron visszavásárol december hónapban megjelent I. évf. juk. Kérjük — pontos laccím megjelölésével — e számokat kiadóhivatalunkba juttatni.

13,407

HONISME ÉS HELYTÖRTÉNET

SZERKESZTI:

DR. LUKINICH IMRE

A NEMZETI MŰZEUM SZÉCHENYI KÖNYVTÁRÁNAK
IGAZGATÓJA

1. KÖTET // BUDAPEST, 1928. DECEMBER HÓ // 2. FÜZET
M E G J E L E N I K É V E N T E K É T S Z E R
A H I S T O R I A M E L L É K L E T E

FELELŐS SZERKESZTŐ HORVÁTH KÁROLY

TARTALOM.

	Oldal
1. <i>Dr. Pogrányi-Nagy Félix</i> : Emlékezzünk meg régi várainkról.....	51
2. <i>Palóczy Edgár</i> : Woroniecki-Korybut Miecislav herceg	68
3. <i>Dr. Winkler Elemér</i> : A soproni pékek és mészárosok élete a XV—XVIII. században	76

KÉPEK JEGYZÉKE:

Abaújvár helyszínrajza (57). — Talajszint-metszetek Abaújvár körül (58). —
Woroniecki-Korybut Miecislav herceg arcképe a szabadságharc idejéből (69).
— A soproni pékek céglevele (77). — A soproni mészárosok céglevele (79).

Emlékezzünk meg régi várainkról

Kevés nép van, melynek középkori várai oly messzemenőleg képviselték volna nemzeti életét, mint éppen a magyar. Míg a német kultúra, az angol kereskedelem, az olasz művészetek bölcsője az erőteljes, többé-kevésbé szabad városok, addig minálunk századokig a várak fókuszai a nemzeti létnek és nemzeti kultúrának. Amikor nyugaton a szellemi élet vezetése régen kiesett a kolostorok és püspöki udvarok lakóinak kezeiből s (a fejedelmi udvarok mellett) főleg a városok terjesztik a kultúrát, nálunk a XVI. és XVII. században a török hódítás megfojt minden szellemi életet, ami nem menekül váraink védőfalai közé. A sajátos török-magyar harcmodor, amely bizonyos tekintetben a középkornak egyenes folytatása, váraink életét a középkori formákban meghosszabbítja egészen a XVII. század végéig. Egyáltalán, ha „középkori“ várainkról beszélünk, a „középkor“ határát, rendes fogalmától eltérőleg, 1715-ig kell kiterjesztenünk. Nem mintha váraink technikája nem haladt volna a korok vívmányai-val, hanem azért, mert *a magántulajdonban levő várak 1715-ig képezik Magyarország hivatalos honvédelmének szerves részét*, míg nyugaton a fejedelem erős központi, abszolutisztikus hatalmával ilyeneket nem tűr meg maga mellett, és elég erős is ahhoz, hogy azokat, miután saját korlátlan hatalmának gyakorlásában tekintélyes akadályokat jelentenek, az állandó fejedelmi hadsereggel le is törje. Csak 1715-ben született meg az az országgyűlési határozat, mely a magánkézben levő várak lerontását vagy leszerelését írja elő, s amely többé-kevésbé végre is lett hajtva.

Ha váraink történelmi fejlődését tekintjük, az ókor és középkor határa is eltolódik. Nézetem szerint váraink ókorát egészen a magyarok bejöveteléig kell felvezetni, onnan a középkort számítani 1715-ig, azután az újkort napjainkig. Ha a magyarországi várak technikai kialakulását is tekintetbe vesszük, az alábbi korokat állapíthatjuk meg:

I. Ókor. 1. Prehisztorikus népek gyűrűs földvárépítkezései földből, fagerendákkal, esetleg kötetlen kőfalakkal koronájukon, árkokkal és sövényekkel. Ilyeneket találunk a neolith-kortól kezdve egészen a magyarok bejöveteléig. E várak között lényeges eltérés szerkezetükre nézve nagyságukon kívül nincs. Időbelileg e periódus keretén belül, de szerkezetileg teljesen külön foglalnak helyet:

2. Kelta (Pannóniában) és dák építkezések (Erdélyben). Köböl épült várak és erődített városok, amelyekről megbízható tiszta képet egyelőre még nem alkothatunk magunknak, egészen a rómaiak hódításáig.

3. Római várak, castellumok és erődített városok, a római uralom tartama alatt, teljesen kifejlett technikával és szervezettel.

4. A római uralom megszűnte után Pannóniában és Erdélyben, továbbá a római uralom által nem érintett területeken az ősidőktől fogva, folytatódnak az 1. alattiak azzal a hozzáadással, hogy sok esetben római várak, városok, templomok, castellumok, sőt udvarházak fejlett technikájú falait romjaikban is felhasználják a későbbi lakosok váraik magvául, anélkül, hogy újabb kőépületeket emeltek volna.

Ez a kor tart a szláv korszak végéig, körülbelül 900-ig.

II. Középkor. 5. A magyarok bejövetele után a törzsek hatalmába kerülnek az itt talált várak, egynéhány csekélyszámú újabb vár is épül. Technika: mint 1. és 4. alatt (900—1000).

6. A magyar királyság a várakat saját kezébe veszi (vár-ispánságok), azokra építési hatalmát, számukat kissé gyarapítja. A technikájuk olyan, mint 1., 4. és 5. alatt, csupán 3—4 vár épül (román stílusban) idegen papok és kézművesektől kőből idegen minták szerint (Esztergom, Székesfehérvár, Pannonhalma), továbbá néhány bizanci kővár (Zimony, Nándorfehérvár stb.) kerül a magyar király kezére. A király kővárat magános kezén nem tűr meg (1000—1241).

7. A tatárjárás megmutatja a kővárak nagy értékét. A királyi várak lassan ilyenekké alakulnak át. Sok királyi vár adományképen magánkézbe jut. A király a magánembereket buzdítja kővárak építésére, e célra nekik kiváltságokat ad: a várak gombamódra nőnek a földből. Típusuk: egy kőtorony (átmeneti stílus, primitív falazási technika), körülötte egy vagy több kör és félkör alaprajzú fal, a legbelső sokszor már kőből, körülöttük árkok. A körfalakon vagy körsáncokon belül fa-, sövényfonású, esetleg tapaszos kunyhók. A vár-ispánságok hanyatlanak (1242—1300).

8. A sok magánkézen levő vár a király és a középsorban levő serviensek nyakára nő, — oligarchia létét teremti meg. A király a várakat igyekszik hatalmába keríteni vagy lerontatni. Az olasz mesteremberek tért hódítanak, a kőtorony mellett kőépületek is emelkednek (korai gót stílus), a körsáncok helyébe körfalak kerülnek. A királyi várak az olasz és német várak technikai magaslatára emelkednek. A nagyobb községek városi szabadalmakat nyernek, s mint a királyság támaszai a főurakkal szemben, falakkal és tornyokkal vétetnek körül s ezzel sokszor legerősebb váraink sorába lépnek. A vár-ispánságok intézménye végleg eltűnik (1300—1400).

9. A fenyegető török hatalommal szemben a királyság előmozdítja a magánvárak keletkezését. Igen sok királyi vár eladományozással magánkézre jut, bár a birtokos családok kihalása, a belharcok folyamán kimondott hűtlenségi esetek újabb és újabb várakat juttatnak a király kezére. Fellepnek a tüzfegyverek. Az építőtechnika a gotika tetőfokára jut (késő gót stílus és a korszak második felében renaissance). A várbeli épületek túlnyomó része kőből épül, a falak a XV. század második felében jelentőségre vergődő tüzfegyverekkel szemben az exponált oldalakon vastagodnak. Fellep az ó-olasz (kőbástya) erődítési rendszer. Az erődített városok fénykorukat élik

ügy gazdagságban, hatalomban, mint katonai jelentőség szempontjából. Állandó seregek lépnek fel (1400—1526).

10. Az ellenkirályok harcaiban és a török hódítás folytán a központi királyi hatalom gyöngül; a folytonos harcokban minden védhető talpalattnyi hely fontos támasz, illetve veszélyes ellenfél. A párt-harcokban az oligarchák katonai hatalma és a várak jelentősége nő, a városok rohamosan szegényednek. Kifejlődik a végvárláncolat a törökökkel szemben és kialakul a vitézlő rend a végbeli vitézekkel. A tüzfegyverek hatása alatt a falak vastagodnak, bástyák és ütegtornyok erősítik a falakat. Fellépnek az első tudományos erősítési rendszerek bástyákkal, ütegtornyokkal, majd később deltoid alaprajzú bástyákkal (új-olasz rendszer).

A mozgókéony törökkel szemben hirtelen kell várakat és erősítéseket építeni, hozzájárul a pénzhiány és a tüzfegyverek romboló hatása a kőfalakra: „magyar módra“ földből és fából kezdenek építeni „palánkvárakat“, s a régi, még használatban levő kővárakat is ilyenekkel veszik körül. A palánkvárak hovatovább a nyugati hadmérnöki tudomány (Vauban stb.) hatása alatt sokszög- és csillagalakúakká lesznek, sáncokkal, árkokkal és külművekkel. Az állandó hadsereg a várak egyenrangú ellenfelévé lesz. Ezzel kapcsolatban a várak őrsége nő, főleg huszárokkal szaporodik, kiknek elhelyezésére terjedelmes előudvarokat kell a vár védelmi körletébe bevonni istállókkel és laktanyákkal („huszárvárak“) 1526—1715.

III. Újkor. II. Már Rákóczy sem szerette a „szaporátlan munkát“ (= a várívást) és sok várat rontatott le. Még többet a császári tábornokok a kuruc-labanc harcok alatt. A magánkézben levő várak lerontását kimondják 1715-ben: a megmaradt hadászati értékű várak a király, illetőleg a császári hadsereg kezében vannak. A várak újkori föld- és kazematta-művekből állanak. (1715 óta a XIX. század második feléig.)

12. Modern várak korszaka napjainkig.

„Magyar várak“ vagy „középkori várak“ alatt a továbbiakban csak a 900—1715-ig terjedő időszakbelieket fogom érteni.

A várak alakjára egyrészt a talaj, másrészt a tulajdonos vagy tulajdonosok egyénisége nyomta rá bélyegét. *A talaj és környezet szerint* vannak *sziklavárak, vízi- vagy mocsárvárak*. Sok várnál azonban ily irányú határozott jelleg nem domborodik ki, hanem a talaj egyenetlenségeit és a folyó-, álló, vagy mesterséges vizeket (árkokat) a lehetőséghez képest vegyesen használták fel. Vannak *barlangvárak* is (Máda, Hunyad megyében).

A *birtokosok* szempontjából vannak *egyéni birtokú várak* és *köz-birtokossági várak*. Előbbiek közé számíthatjuk azokat, melyek egy egyén vagy család kezén voltak, ezek típusát a köznyelv *lovagvárak*-nak nevezi. Ily esetben egy technikailag fejlettebb, díszesebb épület (= palota) mint központ, vagy szív köré csoportosulnak a vár egyéb lakó-, istálló- és raktárepületei, valamint védművei. Rendszerben semmiképp sem különböznek ettől a *királyi székek- és püspöki, apátsági, prépostsági várak*, csak hogy a nagyobb udvartartás több épületet és a vár nagyobb terjedelmességét igényelte. Az utóbbi (*egyházi*)

várakra a templom domináló helyzete, az *erődített kolostorok*nál ugyanez és a rendesen négyszárnyú kolostorépület (a keresztfolyosó) kötik meg az alaprajzot. A közbirtokossági várak legprimitívabb alakja az *erődített templom*. Magyar, főleg erdélyi sajátosság a templom tornyát, *szentélyét* és sokszor hajóját is védművekkel ellátni s a védelem szerves részévé tenni (*templomkastély*). Sokszor a templom még körül is erős védművekkel van ellátva (*templomvár*). A további fejlődés menetén a templommal együtt a paplakot, iskolát, községházát, sőt egyes családok féltettebb javait őrző raktárakat is befoglaltak a templomot védő erődítményekbe (erdélyi szász *parasztvárak*). A vagyonosabb község vagy város pedig egész terjedelmét vette körül erődítményekkel (*erődített város*). E rendszerbe bele nem illeszthető a speciálisan magyar *kőház*, amely sokszor egyszerűbb, de szilárdan épült, védelemre berendezett falusi nemesi lak, sokszor pedig valamely nagyobb erődítmény külső erődje volt.

Tévedések elkerülése végett megjegyzem, hogy a *fellegvár* + *város* kapcsolat kétféleképpen keletkezett: legtöbbször a földesúri (vagy királyi) vár alatt lakó s a várhoz tartozó jobbágyok szabadalmakat kapnak, hospesekkel gyarapodnak s jólétre emelkedve, a legtöbbször várossá fejlődött községet falakkal veszik körül: ekkor a (földesúri) fellegvár továbbra is uralkodik katonailag az erődített városon. Máskor pedig a gazdag erődített város könnyebben megtámadható pontokon egy vagy több fellegvárat épít a saját védelmére, vagyis a fellegvár szolgálja a várost.

Kutatásaim folyamán a Trianon előtti Magyarországnak területén a Dráva vonaláig körülbelül negyedfélezer várat, várkastélyt, erődített várost, templomvárat, római és prehistorikus várat állapítottam meg. E tekintetben tehát nem maradunk el egyik nyugati „kultúr“-állam mögött sem. A rendelkezésre álló tér szerint igyekezni fogok ezekből egynéhány kevésbé ismert érdekesebbet monografiaszerűen ismertetni, a többieket pedig megyénként csoportosítva, legalább név és fekvés szerint megadni, megemlítve a lehetőséghez képest típusukat és fennállásuk idejét.

Abaúj-Torna vármegye várai és erődített pontjai.

A vár törzsszáma és neve		Helye	Faja	Allapot	Jegyzet
1.001	Abaújszántó I.	Abaújszántó „F.-Győr“	P	—	MM
1.002	„ II.	„ „Középső.“ „	P	—	MM
1.003	„ III.	„ „Gyertyámos“ „	P?	—	MM v. csak telep?
1.004	Abaújvár	Abaújvár	F	h	MM
1.005	Alsó-Kéked	Alsókéked	Vk	l	K, M, MM
1.006	Alsó-Mislyei földvár ...	Alsómislye	P	n	M, MM
1.007	Alsó-Vadászi földvár ...	Alsóvadász	T	t	MM
1.008	Aszaló	Aszaló	T	t	MM
1.009	Bárca	Bárca	Vk	l	MM
1.010	Boldogkővár	Boldogkővár	V	rr	MM, M, K
1.011	Boldogkővári földvár ..	Boldogkővár (Tóhegy)	P	—	M, MM
1.012	Encs	Encs	K	?	MM, M
1.013	Enyicke	Enyicke	Vk	l	MM, M, Soós

A vár törzsszáma és neve		Helye	Faja	Álla- pota	Jegyzet
1.014	Fáj	Fáj	T	t	MM
1.015	Fel-Kassa (Cassa Superior)	Kassa, (Hradovahegyen)	V	r	M, MM, Saj. felmér.
1.016	Felső-Dobszai földvár . .	Felsődobsza	P	—	K, M, MM
1.017	Felső-Fügedi földvár . . .	Felsőfüged „Várdomb“	P	—	MM L. Füged alatt is.
1.018	Felső-Gagy I. apátság . .	Felsőgagy	E	h	M, MM
1.019	Felső-Gagy II. kastély . .	Felsőgagy	K	e	M, MM
1.020	Felső-Mérai földvár . . .	Felsőméra	P	—	MM
1.021	Felső-Novaj I.	Felsőnovaj	T	t	MM
1.022	Felső-Novaj II.	Felsőnovaj	T	t	MM
1.023	Felső-Vadászi földvár . .	Felsővadász Várdomb	P	—	MM, M
1.024	Füged	Füged	Vk	e	MM, M, Soós
1.025	Füzér	Füzér	V	rr	K, M, MM
1.026	Gagybátor	Gagybátor	V	e	MM
1.027	Gönc, I. védhető házak	Gönc	—	l	M, MM
1.028	Gönc II.	Gönc	T	t	—
1.029	Gönc-Ruszká	Göncruszka	T	t	MM
1.030	Györke I.	Györke	Tv	t	M, MM
1.031	Györke II.	Györke a falu kel. szélén	V	h	Helyszíni adat.
1.032	Hernád-Büdi földvár . . .	Hernádbüd	P	—	MM
1.033	Hejce	Hejce	Tv	rl	MM, M
1.034	Hidvérgárdó	Hidvérgárdó	K	l	MM
1.035	Hilyó	Hilyó	K	l	MM, M
1.036	Hradiszko	Ránk	V	r	M, MM Saj. felmérés
1.037	Ináncs, temető	Ináncs	kerített temető	?	M
1.938	Jablonca—Szádvar közt	váracs	v	e	MM
1.039	Jászóvár. prépostság . .	Jászó	Ev	l, á	K, M, MM
1.040	Jászó, erőd és barlang . .	Jászó Kőszálhegyen	V	H	MM
1.041	Jászó-Mindszent	Jászómindszent	T	t	MM
1.042	Jászó-Újfalu	Jászóújfalu	T	t	MM
1.043	Kassa, város	Kassa	W	v, rl	M, MM
1.044	Kassa, erőd	Kassa, Akasztófahegy	v	h	M
1.045	Kassa-Újfalu	Kassa Újfalu	T	t	MM, E
1.046	Korlát I.	Korlát	T	t	MM, M
1.047	Korlát II. Níkházy kast.	Korlát	K	n, á	MM
1.048	Körtvélyes I.	Körtvélyes	T	t	MM
1.049	Körtvélyes II.	Körtvélyes	T	t	MM
1.050	Makranc	Makranc	T	t	MM
1.051	Mislye, prépostság	Alsómislye	E	l	K, M, MM
1.052	Nagyida	Nagyida	V	n	K, M, MM
1.053	Omodévár (Amadévár) . .	Gönc	V	r	K, M, MM
1.054	Petőszinye I.	Petőszinye	F	f	MM, M
1.055	Petőszinye II. volt Pálos- kolostor	Petőszinye	T	t	MM, M
1.056	Radvány	Füzérradvány	K	l	—
1.057	Regéc	Regécke-Mogyoróska k.	V	rr	K, M, MM
1.058	Rozgony, vár?	Rozgony	V?	h?	K, M, MM, Soós
1.059	Saca	Saca	V	H	MM, M
1.060	Semse	Semse	Vk	l	M, MM
1.061	Sólyomkő	?	V	e	Cs (v. ő. Tornagörgő.)
1.062	Somodi sáncok	Somodi	S	H	MM
1.063	Szádelői völgy	Szádelő „Vaskapu“	?	h	MM, M
1.064	Szádvar (Szárdvár)	Derenk	V	rr	K, M, MM
1.065	Szádudvarnok	Szádudvarnok	T	t	MM
1.066	Száka	Abaujnádasd	Vk	h	Soós
1.067	Szalánc	Nagyszalánc	V	rr	K, M, MM
1.068	Széplak, apátság	Abaujszéplak	E	n	M, MM
1.069	Szepsi (Moldau)	Szepsi	Tv	t	K, M, MM

A vár törzsszáma és neve		Helye	Faja	Alla- pota	Jegyzet
1.070	Szikszó	Szikszó	Tv, W	t, w	M
1.071	Szkáros	Eszkáros	E	r	Soós
1.072	Szögliget és Szádvár közt	Váracs	V	e	MM
1.073	Szöllőszárdó	Szöllőszárdó	T	t	MM
1.074	Tarcavajkóc	Tarcavajkóc, temető	P, T	temető	Pollák múzeumigazgató.
1.075	Telkibánya	Telkibánya	W	k	M
1.076	Tomor	Tomor	Vk	t	Soós
1.077	Torna, I. vár	Torna	V	rr	K, M, MM
1.078	Torna, II. kastély	Torna	K	l	M, MM
1.079	Torna-Görgő „Béla ud- vara“	Tornagörgő	?	n	M Talán Sötömkö- várral azonos
1.080	Tornyos-Németi	Tornyos-Németi	T	t	MM
1.081	Vadászvár	Felsővadász	Vk	l	K, M, MM
1.082	Vilmány	Vilmány	T	t	MM
1.083	Vizsoly	Vizsoly	T	t	MM

RÖVIDÍTÉSEK: a) *a vár faja*: *V* = vár, *v* = váracs, „blockhaus“, *W* = erődített város, *Vk* = várkastély, *K* = kastély, *C* = római castrum, *c* = római castellum, monopyr-gium, *P* = prehisztorikus földvár, pogányvár, *F* = középkori földvár, *E* = erődített egyházi székelyek (apátságok, prépostságok, kolostorok), *Ev* = ugyanazok országos fontosságú, nagy erődítményekkel, *T* = templomerőd, *Tv* = templomvár, *Tk* = templomkastély; b) *a vár mai állapota*: *l* = lakott, *lá* = lakott, de átalakítások kivételtettek eredeti alakjából, *rl* = részben lakott, *r* = rom, *rr* = nagy romok, *e* = elpusztult, *n* = nyomok, *h* = a vár helye felismerhető, *v* vagy *k* = a valaha erődített város (község) ma is lakott, de erőd-
művei eltűntek, *t* = a templomerőd védművei elpusztultak, de a templom ma is használat-
ban van, *tá* = a templom is át van alakítva; c) *a jegyzet rovatban*: *M* = a vármegye mil-
lenniumi monográfiája (Borovszky), *MM* = „Magyar Műemlékek“ (Műemlékek Orsz. Biz.
II. kiadványa), *Cs* = Csánki: „Magyarorsz. tört. földrajza a Hunyadiak korában“ adato-
kat tartalmaznak, *K* = Könyöki: „A Középkori Várak“ említi. — *A törzsszámból* az ezres
a megyét jelzi (betűrendben), az utolsó három számjegy a várat a megyén belül betűrendben.

Abaújvár.¹

A későbbi (Aba-) Újvár vármegye központja, melytől a megye is a nevét kapta. A vár Kassától délre légvonalban 21½ km-nyire épült, a hasonló nevű falu északnyugati sarkában, közvetlenül a Hernád bal partján, az Eperjes-Tokaji hegység elé fekvő dombhátnak a Hernád felé meredeken leeső terraszán. A várból maradványok ma már nem láthatók, csak a Hosdát-patak által körülfolyt plató nyak-
árka és sima felszíne mutatja az emberi munka nyomait.

A monda szerint a várat, melyet egy őse építtetett, Aba² Sámuel, Szt. István nővérének férje és későbbi király „újjáépítette“. Ezért volna a neve „Aba-Újvár“. Nézetem szerint a név etimológiája: „Aba (vagy az Aba-nemzetség) új vára“ és nem újjáépített vára. Keletke-
zésének idejére a névből és a mellékkörülményekből következtet-
hetünk.

Első biztos kiindulásunk az „Újvár“ név. Szláv „Novigrad“ el-
nevezésnek nyoma nem maradt fenn, a vár tehát magyar szempont-
ból „új“, vagyis 900 után keletkezett. A Lengyelország felől jövő
Endre herceget, a későbbi I. Endre királyt, valamint öccsét, Leventét
1046-ban az elégedetlen, pogány vallású magyarok „az ország hatá-

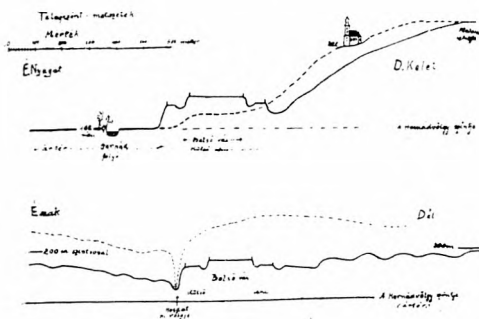

Abaújvár helyszínrajza.

rán, Újvár várában fogadták³ E leírás semmiképpen sem illik Pata- vagy Heves-Újvárra, csupán Aba-Újvárra. (Pécs-Újvár [Hönig] ekkor még nem létezik.) Ez az adat 900—1046 időre korlátozza a vár keletkezését.

Ma már megállapított tény, hogy a mai Abaúj vármegye vezéreink és a XI. század idején a „gyepü“ területébe esik és csupán a Hernád alsó völgye által (Hidasnémetitől délre) képezett háromszög volt lakott terület. E háromszögnek a külföld felé eső csúcsát jelzi Abaúj vára. A vár fölött közvetlenül emelkedő Abaújvári Nagyhegy (◊ 546) messzi kilátást enged egyrészt a Kányapta-patak és Torna

vidékére, másrészt a Hernádvölgyön Kassáig, az Abcsi Strázsa nevű hegyre és a Tarca völgyére a Nagysáros—Fintai Strázsa—Kapi—Simonka vízválasztóig, vagyis a mai eperjesi medence jórészére. Attól a ponttól kezdve, hogy a Hernád Kassa mellett kilép a hegyek-

Talajszint-metszetek a) nyugat—keleti,
b) észak—déli irányban.

A vezérek korában tudunk magyar-halicsi érintkezésről, ellenben nem tudunk magyar-lengyel baráti vagy ellenséges kontaktusról. A Kárpátok nyugati zöme áthághatatlan gyepüt alkotott a két nép települési területe között. Részben megváltozik ez az állapot Kr. u. 1000 körül. Chrobry Boleszláv lengyel fejedelem (később király) kiterjeszti hatalmát Cseh- és Morvaországra, valamint e gyepüterületnek északi részére. A kalandozásokban meggyöngült magyarság, mely a gyepük egy részének névlegesen idegen hatalom alá való jutásában az akkori sztratégiai viszonyok szerint nem nagyon volt érdekelve (csak az volt fontos, hogy a gyepü lakatlan és járhatatlan maradjon), nem igen tehetett és tett ellene semmit. Különben is ez időbe esnek Szent István király küzdelmei a törzsfők fiai ellen, a hatalom központosítása érdekében. E belharcok mindenesetre megbénították egyelőre a magyarság külpolitikai és sztratégiai súlyát. Chrobry Boleszláv tehát akadálytalanul tehetette kezét 999-ben a lakatlan hegyvidéknek Lengyelországgal határos részére. Gallus Anonymus lengyelországi krónikája szerint Merész Boleszláv győzelmes harcokat folytatott a Dunáig, s hatalmát odáig terjesztette ki. Ezt az adatot hitelesnek kell elfogadnunk. Ellenben joggal kételkedhetünk a sokszor megbízhatatlan magyar-lengyel krónika ama állításában, hogy Boleszláv országa a Duna-Esztergom-Eger-Felső-Tisza vonaláig terjedt volna ki. Ez az állítás az Esztergomtól nyugatra eső hatatlan hegytömeg délkeleti lábánál a lengyel hatalmi szféra hídfőit elképzelni sztratégiai lehetetlenség. A magyar-lengyel krónika állítása csak azzal magyarázható, hogy a jóval később élt szerzője korának földrajzi viszonyait vetítette vissza a XI. század első éveire s ennek alapján képzelte el Chrobry Boleszláv hódításait. Ezzel szemben el kell fogadnunk ténynek azt, hogy Boleszláv rövid időre hatalma alá hajthatta a Morvamezőt a Dunáig és a Vág felső völgyét kb. a mai Trencsénig. Galgóc, Nyitra még magyar birtok maradt. Merész Boleszláv e hadjáratai azzal magyarázhatók, hogy úgy Géza

ből, itt legszűkebb a völgye és csak itt zárható el a Hernádba Csánynál beömlő Tarca és a Zsádánynál beömlő Osva völgye a Hernád völgyével együtt egy csapásra. Innen lefelé a Hernád völgye folyton szélesedik, lejjebb kiágazik az abaújszántói völgy. Mind e körülmények határozottan kívánják, hogy a Tarca és Hernád mentén esetleg lefelé igyekvő ellenség útját a magyarság itt zárja el.

A vezérek korában tudunk magyar-halicsi érintkezésről, ellenben nem tudunk magyar-lengyel baráti vagy ellenséges kontaktusról. A Kárpátok nyugati zöme áthághatatlan gyepüt alkotott a két nép települési területe között. Részben megváltozik ez az állapot Kr. u. 1000 körül. Chrobry Boleszláv lengyel fejedelem (később király) kiterjeszti hatalmát Cseh- és Morvaországra, valamint e gyepüterületnek északi részére. A kalandozásokban meggyöngült magyarság, mely a gyepük egy részének névlegesen idegen hatalom alá való jutásában az akkori sztratégiai viszonyok szerint nem nagyon volt érdekelve (csak az volt fontos, hogy a gyepü lakatlan és járhatatlan maradjon), nem igen tehetett és tett ellene semmit. Különben is ez időbe esnek Szent István király küzdelmei a törzsfők fiai ellen, a hatalom központosítása érdekében. E belharcok mindenesetre megbénították egyelőre a magyarság külpolitikai és sztratégiai súlyát. Chrobry Boleszláv tehát akadálytalanul tehetette kezét 999-ben a lakatlan hegyvidéknek Lengyelországgal határos részére. Gallus Anonymus lengyelországi krónikája szerint Merész Boleszláv győzelmes harcokat folytatott a Dunáig, s hatalmát odáig terjesztette ki. Ezt az adatot hitelesnek kell elfogadnunk. Ellenben joggal kételkedhetünk a sokszor megbízhatatlan magyar-lengyel krónika ama állításában, hogy Boleszláv országa a Duna-Esztergom-Eger-Felső-Tisza vonaláig terjedt volna ki. Ez az állítás az Esztergomtól nyugatra eső hatatlan hegytömeg délkeleti lábánál a lengyel hatalmi szféra hídfőit elképzelni sztratégiai lehetetlenség. A magyar-lengyel krónika állítása csak azzal magyarázható, hogy a jóval később élt szerzője korának földrajzi viszonyait vetítette vissza a XI. század első éveire s ennek alapján képzelte el Chrobry Boleszláv hódításait. Ezzel szemben el kell fogadnunk ténynek azt, hogy Boleszláv rövid időre hatalma alá hajthatta a Morvamezőt a Dunáig és a Vág felső völgyét kb. a mai Trencsénig. Galgóc, Nyitra még magyar birtok maradt. Merész Boleszláv e hadjáratai azzal magyarázhatók, hogy úgy Géza

vezér, mint Szent István németbarátok voltak,⁴ vagyis Boleszláv legnagyobb ellenségének szövetségesei. Mindazonáltal már 1018-ban helyreallhatott a béke a lengyelek és a magyarok között, mert ekkor részre még plauzibilis, ellenben Esztergomtól keletre a lakatlan, jármagyar csapatok segítik meg Boleszlávot. Legtovább maradhatott a felső Vág völgy a lengyelek kezén: csak Szent László királyunk hódította meg végleg e területet.⁵

Miután Szt. István megtörte a törzsfők hatalmát és egységesítette a nemzetet, az ország határai körül lefolyó eseményekre is fordíthatta figyelmét. Azonban a külpolitikai problémák között a német-római, illetőleg bajor szomszédság mellett a lengyel szomszédság másodrendű kérdés volt. Nem is kerül ennek a megoldására csak 1027 után a sor, amikor Chrobry Boleszláv halálával felbomlik az egységes lengyel királyság. Ez a mozzanat alkalmat ad István királynak a lengyeleket kiszorítani a Nyugati Kárpátok északi részéből. Nem is terjed ki soha többé Lengyelország hatalma a Kárpátok vízválasztójától délre fekvő területre (eltekintve a XIII. szepesi város későbbi elzálogosításától).

Ez időpontban, Chrobry Boleszláv terjeszkedésének hatása alatt, mutatkozhatott szükségesnek a magyar tényleges birtokállományt az ország belsejében már kifejlesztett várrendszer módjára a Lengyelország felé eső határon is végvárakkal biztosítani. E végvárak sorában a hegy- és vízrajzi alakulatok kényszerítően kívánták Abaújvár megalapítását. Középkori forrásaink a Tarca és Tapoly völgyén, őserdők között Lengyelország felé vivő utat „Porta Poloniae” néven emlegetik.⁶ Ez az útvonal Zemplén megyén át, a Tapoly völgyén vezetett fel, ezt a zempléni földvár, mely még bolgár-szláv alapítású, megvédte. De meg lehetett közelíteni a „Porta Poloniae”-t a Hernád és Tarca völgyén is: ezt a kitérőt kellett elzárni Abaújvár építésével. Összevetve ezt azzal a hagyománnyal, amely Aba Sámuelnek († 1046) tulajdonítja az (újja-) építést, oda lehet következtetni, hogy a vár vagy Chrobry Boleszláv terjeszkedése idején 999—1027-ig a további hódítás meggátlására, vagy Chrobry Boleszláv halála után, Aba Sámuel életében 1027—1046 között a magyar birtokállomány megőrzése céljából épült. Az utóbbi idő a valószínűbb. Az alábbiakban a vár alapítási idejét középszámban 1027-re teszem.

Hogy Abaújvár magyar alapítás, azt bizonyítja a vár fekvése is. Míg a honfoglalás előtti szlávok előszeretettel a hegyvidék belsejébe, vagy legalább is magas hegyre építik faváraikat, addig a magyarok nagyszámú lovaikra való tekintettel síkság közepette vagy szélén, nem hegyre, hanem dombra építkeznek. Már pedig az Abaújvár körüli terep nemcsak a magyar, hanem még inkább a szláv szokás szerinti építkezésre alkalmas. Ugyanis az említett Abaújvári Nagyhegy (◊ 546) sztratégiai és taktikai szempontból még alkalmasabb, mint a vár tényleges helye. A hegy teljesen cukorsüvegalakú, szabályos, meredek kúp, tetejéről a fentvázolt kitűnő kilátással. Hogy a vár mégsem a hegyre, hanem magyar módra az alatta fekvő domb fennsíkjára épült, csak a várban levő lábasjóság, főleg lovak nagy számával magyarázható. Emellett a Nagyhegy mint őrhely

használatban állhatott; míg a várból könnyen juthatott a bennlakók állatállománya a Hernád vizéhez.

A XI. század derekán az Aba nemzetség szállásbirtoka volt a mai Abaúj megye akkor lakott területének legnagyobb része. A területnek külellenség támadása ellen legjobban kitett pontján, a Hernád mentén húzódó lakott terület legészakibb sarkán építette a várat Aba Sámuel, még királlyá választása előtt, birtokai védelmére.

Nehezen tehetne volna ezt már mint király, mert Péterrel a korona miatt folytatott harcai közepette aligha fordíthatta volna el figyelmét a nyugati határszélekről az északi, abban az időben támadásoknak ki nem tett határ felé.

Abaújvár tehát Örsur vára mellett egyik legrégebb magyar magánvár.

Csak Aba Sámuel halála után tehetette rá a kezét Péter király a várra és a hozzátartozó földekre. Erre az időre — Péter uralkodására — tehető Abaújvárnak a királyi várispánsági szervezetbe való beilleszkedése. Abaújvár ezután királyi vár maradt elenyészteig, három évszázadig.

Hogy eredetileg mely földek tartoztak az abaújvári várispánsághoz, ma már meg nem állapítható. Csak egynéhányra vonatkozólag maradtak fenn adatok, többnyire azok elajándékozása alkalmából. Ha a későbbi okleveleket vizsgáljuk, az eredeti várföldek közé sorolhatjuk Golopot (1258-ban „terra Glup“), Devecsert és Forrót, melyek a régebben betelepült területbe estek. Abaújvárhoz tartozott azonkívül a Hernádnak Abaújvártól északra Kassáig húzódó tágas, akkor erdőborította része. Ezen az akkor még majdnem lakatlan területen nevezik meg a legtöbb várföldet későbbi okleveleink.

Az ellenséges érzelmű Aba-nemzetség birtokai által a többi magyar területtől elvágva, Péter király abaújvári várispánjának nehéz helyzete lehetett itt. Nem véletlen, hogy a király uralmával elégedetlen magyar urak 1046-ban a csanádi gyűlés határozata következtében itt Abaújvárban, az ország határán és az Aba-nemzetség szűkebb hazájában várják be Endre és Levente hercegeket, Szár László fiait, kik az urak hívására orosz csapatok kíséretében jöttek az országba. A meghívók Abaújvárban Vatha vezérlete alatt Endrét a nemzet királyaként üdvözölték, feltételül tűzve ki az ősi pogány vallás visszaállíthatását.

Ez Abaújvár első, írott történeti adattal igazolt szereplése.

Abaújvár történetének tisztázásánál nagy nehézségeket okoz az a körülmény, hogy úgy Abaújvár, mint Pataújvár, majd később Hevesújvár és Sárosújvár (azaz Hónigvár), sőt kivételesen Nógrád is éppúgy, mint a megfelelő várispánságok, egyszerűen „Újvár“ néven szerepelnek az oklevelekben. Csak lassankint kezdik mindezen „Újvár“ nevű várainkat melléknevekkel megkülönböztetni.⁷ Enélkül az oklevél tartalmából kell kihámozni, hogy melyik Újvárról van benne szó. Pataújvár legalább félszázaddal épült Abaújvár után, Sárosújvár (későbbi nevén Péchújvár vagy Hónigvár) pedig 1209-ben.

A pontosabb elnevezés csak igen lassan hódít tért. Pontosan megkülönböztetett névvel Abaújvár először 1246-ban fordul elő okleve-

leinkben,⁸ Sárosújvár 1209-ben, Pataújvár és Hevesújvár a XII. század végén. Mindazonáltal a puszta „Újvár“ még igen sokáig használatos, Abaújvár esetében a XV. század derekáig fordul elő, sőt még 1508-ban is.⁹ Mindenesetre az alábbi adatokat legtöbbször fenntartással kell fogadnunk, mert bármelyikük a fentebb említett másik három Újvár valamelyikére vonatkozhatik. E tekintetben csak ama időben áll be bizonyosság, midőn az okmányok nem csupán „Újvárt“, hanem az azt felépítő nemzetség, illetőleg az emlékezetben legjobban megmaradt reprezentánsa után kifejezetten az „Abaújvári“ várat és várispánságot említik. Sajnos, irodalmi forrásaink többnyire minden kritika nélkül egyszerűen az „Újvári“ adatokat Abaújvárra vonatkoztatják.¹⁰ Az alábbiakban felhozom a kétes adatokat is, de *-gal jelölve meg azokat, s egy későbbi időpontra vagyok kénytelen elhalasztani azok kritikai szétválogatását.

Nem tartom azonban kizártnak, hogy mindhárom „Újvár-vármegye“ eredetileg egy volt. El lehet képzelni a mai Zemplén megye módjára egy hosszú keskeny megyét, mely a Zagyvától ívben a felső Sajó, Hernád és a Tarca völgyén húzódik észak felé s a gyepük kitolásával terjed később egészen a Nagysáros—Kapi—Simonka vízválasztóig. E nézetet vallotta Botka Tivadar, támadta Pesthy Frigyes.¹¹ Szerintem ez az egység főleg a mai Abaúj és Sáros megyékre állt fenn, a XII. században a gyepű már a Kassa—Abos-vonal táján, a tatárjárás után Eperjesen túl volt. A mai Sáros vármegyének ez a tatárjárás előtti csekély darabja bátran tartozhatott eleinte a többi (Aba-) Újvár vármegyéhez.

1060. és 1064. években az orosz és lengyel csapatok, melyek Geyza, László és Lambert hercegek szövetségeseiként északról jöttek, valószínűleg szintén a megyén keresztül, Abaújvár mellett vonultak be.

Az 1071. évben a várnak és a vármegyének Fanciska nevű ispánjával találkozunk, ki mint „speculator seu comes de novo castro“ van említve.¹² A „speculator“ (kém, határőr) kifejezés is jellemzi, hogy Abaújvár ez időben végvár Lengyelország felé.

1106. és 1108. között, valószínűleg 1107-ben Álmos, Kálmán király testvéröccse, többszöri pártütései közben újabb izben sógorától, Boleszlávtól kért segítséget, de vállalkozása kudarcra végződött. Kálmán találkozott a lengyellel, örök barátságot kötöttek, magyar csapatok megsegítették Boleszlávot törvénytelen bátyja, Zbignev ellen. Álmos talán ettől nyert újabb segítséget, mert lengyel csapatokkal elfoglalta Abaújvárt. Kálmán ostrom alá fogta a várat, Álmos magyar harcosai a királyi sereg előnyomulásától megfélemlítve, tűzhelyeikhez visszatértek, úgyhogy a herceg, ki Kálmánnak Boleszlávval történt kiegyezéséről is értesült, a további ellenállás sikertelenségét csakhamar belátta. Az ostrom második napján Álmos személyesen felkereste testvérét, előtte a földre borulva boesánatot kért, mit a nagylelkű győző öccsétől nem is tagadott meg. Megboesátott úgy neki, mint pártütő híveinek, de a hercegséget nem adta Álmosnak többé vissza. Álmos erre Németországba menekült.¹³

Abaújvár várispánjainak névsorát a tatárjárásig, amennyiben ismeretesek, az alábbiakban adom: 1138-ban * Máté „comes novae

civitatis“.¹⁴ 1173-ban pedig * Antal (comes novi castris),¹⁵ 1198-ban és 1199-ben * Dénes, 1201-ben a tragédiai alakká lett * Bánk és * Ech, 1203-ban * Miklós, 1205-ben * Miklós nádor, * Bánk bán ismét 1205—1206-ig. 1209-ben * Benedek és * Márton, 1212-ben * Miklós bán (?), 1214-ben * Sándor, 1216—1219-ig * Dénes, egyúttal tárnokmester, később nádor. Ez egy alkalommal a pozsonyi prépostot arculütötte, a szepesi préposton és plébánoson hatalmaskodásokat és egyéb üzemeket követett el. Ezért Róbert esztergomi érsek kiátkozta. 1220-ban * Benedek, Sámuel fia, 1222-ből négyen is említetnek: * Márton, Mihály fia, * Bánk, máskor * András, utoljára * Lőrinc, aki a következő évben is ispán. 1230—1232-ben * Péter országbíró, Marcell testvére, 1233-ban * Theodorus.¹⁶

A vár legrégibb ismert tisztjei (1235 előtt): Jordán „praefectus castris“ (= várnagy), Farkas „praefectus exercitus“ (= hadnagy, a katonaság közvetlen parancsnoka), Poson és Jakab „archipraecones“ (= fő hirdető mesterek).¹⁷

1217-ben a vár Gertrud királyné birtokába jut.¹⁸

A XIII. század derekán Abaújvár várföldeiként szerepelnek: Abaújvár falu, Bárca, Bocsárd, Bölzse, Csány, Devecser, Enyicke, Forró, Golop, Göncöl (Gönc), Fel- és Al-Gönyü, Kaetativ (= Kéked?), Kérés, Nádasd (Zaka-, oly. Száka-földe név alatt is), Zsujta és * Szaránka (talán = Szalánc?). Utóbbi kivételével valamennyi ma is megvan Abaúj megyében.¹⁹ Fejér (Cod. Dipl.) úgy látszik hibás olvasás folytán Gönc és Zsujta helyett Özdöt és Guthát említi. Utóbbiak a régi Abaúj megyében és környékén nem fordulnak elő.²⁰ A várföldek száma bizonyára nagyobb volt, hogy ezeket nem ismerjük, annak oka a XI—XIII. századokból fennmaradt okleveleink aránylag csekély száma. Talán ide tartoztak a váradi Regesták 174. §-ában említett helyek: Horz, Erdő, Zetha, Bala és Iku, hiszen a velük együtt említett Kér, Száka (= Nádasd) és Bárca abaújmegyei községek. A várföldek közül Zaka földét 1235-ben Imre király az abaújvári várföldekből kiszakítva, Chépánnak adományozta. Utána fia, Kompolth bírja, akinek birtokából az „idők viszontagságai folytán“ ismét kiesett, s ismét Abaújvárhoz lett csatolva. Nyilvánvalóan IV. Béla királynak arra az akciójára történik itt célzás, hogy eleinte mint ifjabb király, II. Endre teljhatalmú megbízásából, később mint király, a túlságosan bőkezűen eladományozott várföldeket, amennyire lehetett, visszaszerezte. Kompolth fiai, Hertwig és Herrik, V. Istvántól 1265-ben új adománylevelet nyernek e földre. 1283-ban Hertwig mint füleki várnagy és testvére Herrik új adománylevelért folyamodnak IV. Lászlóhoz avégett, hogy a Nádasd név is mint közhasználatú elnevezés benne foglaltassék az adománylevelben, nehogy ennek hiánya miatt jogaikban sérelmeket szenvedjenek. Ezt az adományt III. Endre király is megerősíti.²¹

A fenti községek területén kívül abaújvári várföldeknek kellett lenni a (későbbi) telepes községek területének is. Itt mindjárt szemünkbe ötlenek a „királyné németjei“, nevezetesen Gönc, Vizsoly és Egyházas-Vizsoly, Al-, Fel- és Közép-Németi (ma Hidasnémeti és Tornyosnémeti, a harmadik elpusztult), Pernyő (ma Perény),

Ruszka (ma Göncruszka), Cece, Dobsza. Ez XI. századvégi telepítés. Úgy látszik ezek a telepések nem kaptak nagy privilégiumokat, mert rövidesen (1217-ben?) a királyné tulajdonába kerültek. Ebből meg lehetős valószínűséggel következtethető, hogy ezt megelőzően az Abaújvári várispántól függhettek. Különben közülök Gönc tényleg a várföldek között okmányilag említve. A XIII. században e tíz község külön ispánságot („Comitatus Visl [= Vizsoly]“) képezett. Hogy ez az ispán függött-e az abaújvári várispántól, nem tudom.

A „királyné németjei“-vel körülbelül egykorú telepítés Kassa városa (XI. század második fele). Telepes község még a másik Ruszka község (ma Regeteruszka); Szina (melynek telepés lakosai 1249-ben ugyanazokat a kiváltságokat kapják, mint amelyekkel a kassaiak már élnek).

Mindezeknél aligha lehet feltételezni, hogy a telepítés máson, mint királyi földön történt volna: vagyis az abaújvári várföldeken. A fenti névsort ezekkel kiegészítve, az alábbi földeket (beleszámítva az időközben elajándékozottakat) ismerhetjük el Abaújvár néhai várföldeinek: Abaújvár falu, Bala (?), Bárca, Bocsárd (1249-ig), Bölzse, Cece, Csány (1255-ig), Devecser (1262-ig), Dobsza, Enyicke (1267-ig), Erdő (?), Fái (1275-ig), Fancsal (1262-ig), Forró (1262-ig), Golop (1258-ig), Gönc, Fel- és Algönyü (1270-ig), Horec (?), Iku (?), a három Németi, a két Kassa, Kéked (?), Kér, Kércs, Nádasd (1265-ig), Perény, (Gönc-)Ruszka, (Regete-)Ruszka, Szaránka, Szina, a két Vizsoly, Zetha (?), Zsujtha (1262-ig).

A szépen indult telepítési folyamatot hirtelen kettévágja a tatárjárás. A tatárok valószínűleg Abaújvárat is elpusztították.²² Bár erről közvetlenül adatunk nincs, mégis következtethetünk erre. Ugyanis Kércs falut elpusztították, tehát akkor Lengyelország felől jövet, valószínűleg a várat is útba ejtették.

IV. Béla király a tatárjárás után kettőzött erővel fog a telepítéshez. 1249-ben a szinai telepéseket ugyanabban a kiváltságban részesíti, mint amilyeneket a kassaiak már élveznek, azonkívül nekik adja Kaetetiv és Bocsárd földeket, majd 1255-ben a várispánság Csányban levő földeit is.²³ Utóbbi adományt V. István is megerősíti 1261-ben.

Golop földet („terra castri nostri de Abaujvár, Glup vocata“) ugyanő 1258-ban Andronicusnak, Mátyás szepesi prépost testvéreinek adja.²⁴ 1262-ben Abaújvár is V. István ifjabb király uralma alá jut. Ugyanő ez évben Kércs földet, mert az a tatárjárás óta lakatlan, a jászói premontrei prépostságnak adományozza, egyben kiveszi az abaújvári várispán joghatósága alól.²⁵ Ugyanabban az évben V. István Aladár mesternek, a királyné tárnokmesterének adományozza Forrót, Devecsert, Fancsalt és Zsujtát.²⁶ Később elvette tőle és másoknak adta, de 1273-ban IV. László király e helységeket végleg visszaadta Aladárnak és minden más közbeeső adományt e községekre érvénytelennek nyilvánított. 1275-ben azonban eltiltja IV. László Aladárt attól, hogy Forró, Devecser, Fancsal és Fái helységek ügyében bíraskodjék, minthogy e helységek egykor várföldek voltak, s ezért az ő bíraskodása gyanus. Az öt falu ügye tehát a király elé terjesztendő.

Fancsal még 1312-ben is egy Aladár mesteré, de ez már valószínűleg az előbbinek fia.²⁷ V. István 1265-ben végleg adományozza Kompolth fiának, Hertwig tubuli (sárosi) várnagynak és testvérének, Herriknek Zaka földét, azaz a mai Nádasdot. Már előbb odaajándékozta Enyickét János nevű orvosának, ennek halála után pedig Tekus fiának, Istvánnak (a Tornay család ősei és 1270 óta Torna várának birtokosai). Utóbbtól hűtlenség bűne miatt elvette és 1267-ben Pois mesternek és testvérének, Domokosnak érdemeik jutalmául adományozza. Ezek az abaújvári Izrad nevű várjobbágnak, akié Enyicke azelőtt volt, atyafiaival e föld fölött kiegyeznek.²⁸

1270-ben V. István, már mint király, Csányt és Fel-Gönyüt („Felgyno“) ajándékozta el. Egy ugyanebből az évből való másik oklevél említi (Aba-) Ujvár községet.²⁹ 1274-ben IV. László király nemesíti azokat az (*aba-?) ujvári várjobbágyokat, akik Győr alatt vitézül harcoltak.³⁰

1266-ban abaújvári várispán * Benedek mester, István ifj. király országbírója, 1277-ben * Ecs, 1288-tól 1304-ig Péter, György fia, 1312—1314-ig Mihály, 1316-ban János.³¹

A XIII. század derekán válik ki (Aba-)Ujvár megyéből Sáros megye. Utóbbinak első ismert comese Tekus 1247—49-ig.

A XIII. század második felében Abaújvár környékén, IV. Béla ismert várépítető tendenciája folytán, egymás után épülnek kővárak: Regéc, Füzér, Szalánc, Omodévár, Fel-Kassa, Torna, Szádvar, később Boldogkő és Kassa. Abaújvárott — úgy látszik, — soha kőépület nem épült. Ennek következtében a szomszédos kővárak közepette e földvár katonai jelentősége rohamosan alábbszállt. Jellemző, hogy míg a fogságból kiszabadult IV. László az Aba-nembeli Finta nádor ellen indulva (aki őt elfogatta volt), 1281-ben Finta várait: Gedét, Szaláncot és Omodévárt megostromolja, majd 1288-ban Szaláncot újra vívja, Abaújvárról nem esik szó. Pedig Finta nádor a birtokai szívébe ékelt várat, ha csak valami hadászati jelentősége lett volna, föltétlenül megszállotta volna. Világos, hogy ekkor Abaújvárnak már csak afféle szerepe lehetett, mint akármelyik más uradalom központját képező majornak. Különben is a várnak uradalma a várföldek elajándékozása folytán ekkorára már alaposan összeolvadt, alig lehetett az már több mint Abaújvár és Bölzse faluk. III. Endre harcaiban a lázadó főurak ellen sem szerepel a vár.

Károly Róbert királyt a trónért folytatott küzdelmeiben híven támogatták az Aba-nemzetség tagjai, élükön Omodé nádorral.³² Utóbbi szolgálatai fejében egyéb jószágok között Kassát is megkapta a királytól. Mikor azonban a várost birtokába veendő 1311-ben megjelent Kassa falai között, a polgárok a gyűlölt oligarchát megölték, legidősebb fiát, Jánost pedig elfogták. A meggyilkolt fiai a királyhoz fordultak, hogy az elégtételt szolgáltatson, de a kassaiak helyzete igen erős volt. Nemcsak falaikban bíztak, hanem abban is, hogy a legidősebb Omodé-fiú még a kezükben volt. A király sem merte a fontos sztratégiai ponton fekvő Kassát esetleges energikus büntetéssel Csák Máté pártjára téríteni, éppen abban az időben, amikor az Omodék eme régi barátjával mind feszültebb lett viszonya. Így a

király közreműködésével egyezség jött létre Kassa és az Omodé-fiúk között, amely végeredményben a város kibocsátását az Omodé-fiúk földesúri jogából, vagyis a polgárok teljes győzelmét eredményezte.

Emiatt azután az Omodé-fiak haragudtak meg a királyra. Nézetük szerint ez nem védte meg érdekeiket kellőképen. Sértve érezvén magukat, a király legnagyobb ellenségével, Csák Mátéval újították meg régi barátságukat és kötöttek szövetséget.³³ A Csák Máté—Omodé-fiak fegyveres akcióját megelőzendő, a következő évben (1312.) a király személyesen indított hadat e vidékre. Kisebb csaták után Rozgonynál a kassai polgárok segítségével döntő ütközetben megverte a lázadókat, utána pedig bevette az Omodé-fiak várait: Szaláncot és Omodé-várt is. E harcokban a király fővezére az ő egykori játszótársa, az apulai származású Drugeth Fülöp.

Az Omodé-fiúk leverése után azok kénytelenek abaújmegyei birtokaikat, Szalánc és Omodé-vár várakat a király parancsára „elcserélni“ Siroka, Frics, Berthót és Hedri sárosmegyei falvakért. Az Aba-nemzetség egyéb tagjai közül azokat, akik résztvettek a lázadásban és hamarosan meg nem hódoltak, szintén megbünteti.³⁴

Hogy Abaújmegyét, az Abák örökösen reinitens fészket végleg pacifikálja, a vaskezü Drugethet megteszi 1317-ben itteni várispánnak, s neki ajándékozza az Omodé-fiaktól elvett várakat: Szaláncot és Omodé-várt is.

Károly Róbert a hazájában megszokott rendszer: a hűbériség alapján állván, mi sem kellett hozzá, hogy a megbízható Drugeth Fülöp után 1328-ban annak fia, Vilmos, nyerje el a (fő)ispánságot. (1328—1334.)

Ez a csekélynek látszó körülmény messzeható változás jele, s részben okozója: a régi várispánság, mely afféle bizalmi állás volt, (mint ma a főispánság a felelős kormánnyal szemben), a valamikor a vármegyei központot alkotó vár, illetőleg uradalmanak birtokával egybekötött, örökletes állandó méltóság lesz. Míg a régi várispán, ha igazságtalanul bíraskodott, avagy hatalmával visszaélt, a várjobbágyoknak, illetőleg később a nemeseknek a királynál előadott panaszára aránylag könnyen el volt mozdítható, addig most a hűbéresi hatalom alapján álló főispán ítéletétől a nemesség idegenkedik, nem bízik a főispán pártatlanságában. Hiszen ha *de jure* nem is, *de facto* a hatalmával visszaélő főispán hatalma csak hűtlenség bűne alapján volt megtörhető, ami viszont nem ment olyan egyszerűen! Ezért követeli most a nemesség, hogy az alispán (valaha a várispán személyesen megbízott és csak neki felelős udvarbírája) választás-sék. S így a választott szolgabírának, a XIII. század eleje óta a várispáni bíraskodás ellenőrzőinek, intézménye a teljes autonóm nemesi vármegyévé növi ki magát. E tekintetben tanulságos éppen Abaújvár története: megmutatja azt a mozzanatot, amely az autonóm vármegye kifejlődéséhez a lökést megadta.

Mint láttuk, Abaújvár mint vár ekkor már nem szerepel a hadtörténelemben. 1325-ben ugyan még találkozunk Simonnal, az abaújvári „maior castri“-val,³⁵ azaz várnaggyal, hanem ezt már Pesthy Frigyes is igen helyesen az abaújmegyei alispán emberének tartja:³⁶

tényleg az abaúji „várnagy“ tisztsége ekkor már csak a letartóztatott latrok őrizete és hasonló félig rendőri, félig háznagyi szerep. A multak emlékeképen 1335-ben a szomszédos Bölzse községben lakak Lőrincz várjobbágy.³⁷ Hanem a várjobbágyság itt már csak a rang, a kaszt megjelölése.

A vár a XIV. század dereka táján el is pusztult. Az olasz Drugeth jól ismerte az olaszországi fejlettebb várépítés és haditechnika követelményeit. Nem becsülte Abaújvárt, a régi földvárat és átköltözött Gönczre. A megyei központ szerepét átvette előbb arra az időre, míg a Drugethek voltak a főispánok, Omodé-vár (Gönc mellett). Később Regéc lett végleg a megye katonai központja.

Hogy az abaújvári vár a XIV. század végén már nem állt fenn, bizonyítja, hogy amikor 1393-ban Felső-Lindvai Széchy Péter özvegye, Sára, Zsigmond királynak cserébe adja Újvár községet és Közép-Németit a vasvármegyebeli Körmendért, a várról említés sem történik.³⁸ Az előbbi két községet néhány évvel később Perényi János szerzi meg s a nagyidai vár uradalmához csatolja. Sőt 1399-ben Zsigmond király megengedi, hogy Abaújvárot a Perényi-család várat építsen. 1405-ben a király ezt az engedélyt megújítja. A régi vár újjáépítéséről nem esik szó. Hogy az engedéllyel éltek-e a Perényiek, arról adatunk nincsen. Azt hiszem, nem is építettek itt semmit, hanem inkább a birtokaik központját képező Nagy-Idát erősítették meg. A község a XV. század elején, bár nem mezőváros, mégis elég tekintélyes: 1427-ben 61 jobbágy porta van benne. A község ekkor és a század további folyamán is a Perényieké.³⁹

Abaújvárat egy forrás szerint Mátyás király hanyatta szét 1461-ben,⁴⁰ nehogy a huszitáknak támpontul szolgálhasson. Azt hiszem, hogy ekkor nem a régi várat, hanem az e vidék szokása szerint megerősített községbeli templomot (amilyen ma is van a szomszédos Hejcéen) fosztatja meg védműveitől a király.

Mikor Perényi Ferenc 1556-ban Ferdinándtól Izabellához pártolt, Puchaim, Ferdinánd tábornoka, Forgách Simon hadaival egyesülve, előbb Sáros megyében törte meg Izabella katonai erejét, majd Kassán át Perényi Ferenc megfenyítésére Nagyida alá vonult, azt húsz napi ostrom után beveszi, Perényit fogolyként Nagy-Sáros várába küldi, azután egy forrás szerint még Abaújvárat veszi be és hanyatja szét.⁴¹ Nagyida bevétele után Ferdinánd király az egész nagyidai birtokkomplexumot kamarásának és kassai főkapitányának, Macedóniai Péternek adományozza, aki a Perényiektől felvett 3000 aranyat, azután visszaadta a birtokokat a Perényieknek. Nézetem szerint ez az adat nem más, mint Nagyida ostromának tévesen más várra is való vonatkoztatása.

A hajdan fontos végvár, mint láttuk, a XIV. század folyamán elenyészett. Épületek vagy falak nyomait soha senki sem találta — nyilván csak föld- és favár volt. Helyét Soós Elemér a hasonló nevű falu északnyugati sarkában keresi, hol a Hosdát-patak az Eperjes—Tokaji-hegység elé fekvő agyagos plateauról a Hernádba ömölve, a plateauban ékelt mély völgye végén elég magas törmelékkipot hordott össze, bár ez utóbbi alacsonyabb a fensík java-

részénél. E hely felülete a mesterséges planirozás és némi körül-
 árkolás nyomait mutatja. Ezek az árkok a Hosdát vizével, mely azóta
 jóval mélyebbre ásta le medrét, voltak valaha vízzel megtölthetők.
 A vízárkon belül sánc, rajta fapalánk, illetőleg cölöpfalak, 1—2 fa-
 torony, az árkon kívül természetes sövény nyújtott védelmet. A váron
 belül apró fa- és cserényházak, illetőleg istállók és fészerek elégítet-
 ték ki az őrség igényeit. Az ivóvizet a Hosdát patak, szárazság ese-
 tén a Hernád szolgáltatta. A vár nyugati lábánál elfolyó Hernád
 völgye még ma is erősen mocsaras és magasabb vízállásnál el van
 öntve. A XI—XIII. században ez fokozottabb mértékben megvolt.
 Ez a mocsár szolgált a várnak nyugat felől védelmül. Az Abaújvár-
 tól délre fekvő 256. magaslati pont s az említett Nagyhegy mint
 őrhelyek szolgálhattak.

A fentiek azonban nyitva hagyják a kérdést, hogy nem volt-e
 Abaújvár helyén vagy környékén, nevezetesen a hegyen, a magyar-
 nál régibb település, illetőleg erődítmény? A bronzkorból leletek
 kerültek elő a falu tájékáról, tehát lakott volt. Azután semmi adat,
 se a vaskorból, se az időszámításunk első 10 századából. Szláv elneve-
 zés sem maradt fenn, pedig a konzervatív karakterű magyarság, ha
 néha elferdítve is, fenn szokta volt tartani a régibb helyneveket. Már
 pedig az *abaújvári Nagyhegyet* az Isten is vár alá teremtette.
 Helyszíni szemle nélkül nem nyújtható támpont arra nézve, hogy e
 ponton valaha erődítmény állt-e, pedig arról meg lehetünk győződve,
 hogy e kiváló sztratégiai és taktikai előnyökkel bíró pont nem marad-
 hatott évezredekken át gazdátlanul.

Dr. Pogrányi-Nagy Félix.

¹ Források: Abaúj-Torna vármegye és Kassa monografiája. (Milleniumi megyei mono-
 grafiák Borovszky szerkesztésében.) Főleg a „Kassa város története“, „Kassa a magyar
 hadtörténelemben“ és „Abaúj-Torna vármegye története“ c. fejezetek. (102., 103., 111.,
 275., 488. ll.) Rövidítve: A. T. — Korponay: Abaúj vármegye monografiája. — Pesthy Frigyes:
 Az eltűnt régi vármegyék 148—190. ll. Ez tartalmazza a legtöbb adat oklevélszerinti hivat-
 kozását. Idézve: Pesthy. — Pesthy Frigyes: A várispánságok története, különösen a XIII.
 sz. ban, 152—155. ll. Idézve: V. T. — Erdélyi dr.: Árpád kor. — ² Aba-„atya“. Régi magyar
 személynév. Előfordul a XIII. sz. derekáig. — ³ A. T. — ⁴ V. ö. Schröfl Aloys művét: Die
 Lösung der Nibelungenfrage, München, 1927. — ⁵ V. ö. Dr. Divéky Adorján székfoglaló fel-
 olvasását a Szt. István Akadémián, 1928. máj. 19. — ⁶ Chaloupecky: Stare Slovensko.
 Pozsony, 1923. — ⁷ Lásd e kérdés oklevéladatait egybevetve Pesthynél. — ⁸ Győri Tört.
 és Régészeti Füzetek. III. 22. — ⁹ Pesthy. — ¹⁰ E hibába az A. T. is beleesik! — ¹¹ Pesthy
 i. h. — ¹² A. T. — ¹³ A. T. — ¹⁴ Fejér, Cod. Dipl. II. 108. — Lehóczky abaúji várispánnak
 tartja. Pesthy i. m. 178. lapon tartózkodik a döntéstől. — ¹⁵ Árpádkori Új Okmt. I. 69.;
 Pesthy i. m. 1791. — ¹⁶ Va'amennyi Pesthynél, 178—180. ll. Oklevélhivatkozásokkal. Itt
 is tartózkodik attól, hogy ezeket a különböző Ujvár várispánságokhoz sorolja. — ¹⁷ Várad
 regesták § 174, tehát 1205—1235 között, — Pesthy. — ¹⁸ A. T. — ¹⁹ Va'amennyi V.
 T.-ben, részben az Eltűnt Vármegyékben. — ²⁰ Pesthy. — ²¹ Oklevelek idézve Pesthynél. —
²² A. T. — ²³ Wenzel VII. 281. IX. 480. — Pesthy. — V. T. — A. T. — ²⁴ Fejér IV. 3 78. —
 Pesthy. — ²⁵ Wenzel VIII. 34. és IX. 10. — Pesthy. — ²⁶ Wenzel IX. 122. Fejér V. 2. k.
 143. — Pesthy. (Fái V. István adománylevelében nem fordul elő.) — ²⁷ A. T. — ²⁸ Fejér
 VI. 172. — Pesthy. — ²⁹ V. T. — Fejér V. 2. köt. 197. és 201. ll. — Wenzel XII. 94. —
³⁰ Pesthy oklevelekkel. — ³¹ Karácsonyi: A magyar nemzetségek tört. — ³² U. ott. —
³³ V. ö.: Borka Tivadar: Trencsini Chák Máté (Ért. a tört. tud. köréből III. k. IV. sz.) —
³⁴ Anjoukori okmt. II. 227. — Pesthy. — ³⁵ Pesthy. — ³⁶ Máriássy-csal. ltára. — Pesthy.
 — ³⁷ Thallóczy i. m. 179. Csánki I. 220. Körmendi ltár 1394. Majorat. Lad. I. fasc. 1.
 Orsz. lltár. 1431 Dl.: 12731. és 1454: Dl. 24541. — ³⁸ Perényi-cs. ltára. — Csánki I. 197.
 — ³⁹ Csánki I. 220. — ⁴⁰ A. T. 484.

Woroniecki-Korybut Miecislav herceg.¹

Október hó 20.-án hetvenkilenc éve volt annak, hogy ott, ahol ma a székesfőváros legragyogóbb középületéhez: az Országházhoz vezető Alkotmány-utca a Kossuth Lajos-térbe torkol, *Woroniecki Miecislav* herceg, szabadságharcunk hősiességű lengyel légiójának megszervezője és parancsnoka, kit már kortársai is az évezredes magyar-lengyel barátság egyik legragyogóbb csillagának tekintettek, élte virágában, huszonnégy éves korában, honfitársával, a francia eredetű *Abancourt Károly* honvéd-huszár századossal és az ugyancsak francia származású *Gizon Péter* honvéd alezreddessel, a német halálfejes légió parancsnokával a magyar nemzet vértanui közé magasztosult.

Méltó és igazságos, hogy ma, amikor nemzetünk, ellenségeink közös aknamunkája következtében, egy példátlan vitézséggel végigküzdött háború után, ismét nagy részeiben rabigában görnyed és független részében is meg van fosztva létfenntartásának legfontosabb segédforrásaitól, felelevenítsük ama idegen barátaink nemes emlékét, akik az igazságos magyar ügyért nemcsak fegyvert fogtak, nemcsak hősiességgel harcoltak, hanem vértanuhalált is szenvedtek.

Vannak jellemek, amelyek nagyszerűségét és magasztosságát nem győzzük eléggé tisztelni, melyek eldobva maguktól minden önérdeket, életüket az emberiség közös javára, a világszabadság kivívására szentelik. Rabságba kényszerített népek földjén, az elnyomatás országában érleli meg azokat a honfiai keserv, hogy fogékonyabbá tegye lelküket más nemzetek fiainak szenvedései iránt.

Dicsőségteljes szabadságharcunk, a magyar nemzet vérrel és könnyel írott hősi éposza, sok ilyen jellemet mutat fel. A láncait lerázni kezdő nemzet segélyhívására Európa minden részéről hazánkba sereglenek szabadságért lángoló férfiak, hogy részt vegyenek ama hősi harcban, amelyet az 1848/49-es szabadságharc néven ismer a világtörténelem.

Angolok és franciák, németek és olaszok siettek a hősi harc kitörésének hírére hazánkba; de egy országból sem jöttek annyian, oly lelkesedéssel, mint *Lengyelországból*. Tulajdonképpen nem is mondhatjuk azt, hogy *Lengyelországból* jöttek, mivel ez az ország akkor még függetlenségétől megfosztva, darabokra szakítottan, a cári önkénynek, az osztrák zsarnokságnak és a porosz ökölnök rabságában szenvedett, hanem jöttek a világ minden tájáról a lengyel hazafiak, ahová őket szülőhazájuk keserves sorsa üzte, hogy itt, a magyar földön, a magyar szabadság eszméje szolgálatában harcoljanak azok ellen, akik valamikor szabadságharcaikat vérbe fojtották, illetve hálátlanul ölbe tett kezekkel nézték azok letiprását.

Az elsők egyike, aki a délvidéki harcok hírére Pestre sietett, *Woroniecki Korybut Miecislav Vencel herceg* volt, aki 1825. március hó 7.-én a galíciai

¹ Felolvasta a szerző a *Magyar-Lengyel Egyesület* f. é. okt. 20.-i *Woroniecki*-emlék-ünnepélyén. Rádión továbbította ugyanakkor a Magyar telefonhírmondó és rádió r.-t. *Stúdiója*.

Skurowán született, ama *Gorlice* közelében, ahol a világháborúban a magyar vitézség lengyel földön aratott hervadhatatlan babért. Családja Litvánia és Oroszország ősi fejedelmétől származtatja magát, még pedig egyenesen *Gedymintől*, Litvánia hercegétől, akinek leszármazottjai számos családokban éltek tovább, mint kis fejedelmek (kniáz-ok) Litvánia és Oroszország különböző részeiben. A *Woroniecki* hercegek ága a *Zbarasz* hercegi családból vette eredetét. Erre a családra vezetik vissza eredetüket *Wismoviecki*, *Poricki* és *Trubeckoi* hercegi házak is. *István*, *Zbarasz Fedor*

Woroniecki-Korybut Miecislav herceg arcképe a szabadságharc napjaiból *

egyik fia, *Gedymin* ötödik ízigleni leszármazottja, vette fel először a *Woroniecki* nevet, míg testvére, *Sándor*, a *Poricki* hercegek őse lett. 1815-ben *I. Sándor* cár, *Antal*, *József*, *Calixt* és *Henrik Vince* testvéreknek régi származásuk jogán megengedte a fejedelmi *kniáz* cím viselését, amellyel a család illusztris tagjai mai napig élnek. A család tagjai között minden korban találunk hős katonatiszteket, akik rettenthetetlen vitézséggel tüntették ki magukat Európa legvéresebb csataterain. Ezek közé tarto-

*Az arcképet *Dambski Pál gróf* úr volt szíves közlésre átengedni, miért is e helyen mondok öméltóságának köszönetet.

zott *Woroniecki Károly herceg*, a *Lewenhr*-dragonyosok vitéz kapitánya is, aki a napoleoni háborúkban tűnik fel: az 1799. évi olasz hadjáratban, amikor a Marignano melletti véres csatában hősi bátorságával döntően járul hozzá a győzelem kivívásához. Később őrnagy lett, mint ilyen halt meg *Pécsett*, ahol akkor az ezredtörzs feködt, 1806. március hó 10.-én.

Ebből a családból, ilyen ősoktól származott *Woroniecki Miecislav* herceg, aki herceg léteére küzdött a középkori előítéletek megbuktatásáért, arisztokrata léteére a demokrácia diadaláért, aki arisztokrata volt a szív és lélek nemességében, mely a születésnél határtalanul tiszteletreméltóbb.

A magyar szabadságharc kitörésének híre *Woroniecki* herceget Galicia földjén érte, ahol a *János* főhercegről elnevezett I. osztrák dragonyosezrednél mint hadnagy szolgált.

Cenzúrázott hírekből, kerülő utakon értesül a magyar eseményekről. Szabadságszerető lengyel szíve feldobog e hírek hallatára, régi családi tradíciók ébrednek fel lelkében a magyar-lengyel barátságról, visszagondol honfitársaira, akik az 1831. évi lengyel szabadságharc vérbefojtása után Magyarországon találtak menedéket és új hazát. A magyar költők és státusférfiak nemes szerepe a legyőzött Lengyelország érdekében hevíti szívét. Otthagyjá állomáshelyét és sietve-siet Pestre, hogy kardját felajánlja *Kossuth Lajosnak*.

Közben gyorsan érlelődnek az események. Az osztrák kamarilla belekezd aknamunkájába. Tűzcsóvát dob a nemzetiségeklakta területekbe, hogy azokat ingerelje fel a magyarság ellen, akiket egykoron tárt karokkal fogadott testvéreikül a magyar. Csakhamar lángban áll az egész délvidék, ahol gyilkos hordák, osztrák vezérkari tisztek útmutatásai mellett, gyilkolva és rabolva száguldanak mindenfelé, ártatlan magyar fejekből emelkednek véres piramisok a Szentháromság-szobrok köré és hasonló borzalmasságokat követnek el a faji és felekezeti harera feltüzelt őrzöngő rációk.

Ide, ebbe a szörnyű tűzfészekbe, ahol az emberekben megszűntek az emberi érzelmek, küldi április végén a honvédelmi kormány *Woroniecki* főhadnagyot is. Július 15.-én 400 emberével megvívja túlerővel szemben első harcát: a *futaki* ütközetet. Hősies bátorsággal, mindig csapatai élén, futásra kényszeríti az ellenséget és kivívja *első* diadalát magyar földön. Katonái lelkesednek, rajongó szeretettel veszik körül az eszményi szépségű, majdnem öles, sugártermetű fiatal hőst, ki megoszt velük minden fáradalmat és valóságos atyja alárendeltjeinek. Velük harcol tovább a délvidéken, ahol szeptember 2.-án *Kiss Ernő* honvédtábornok seregében a *perlaszi* tábor ostromakor zöldhajtókás vadászcsapata élén vitézkedik.

Kiss Ernő tábornok nagybecskereki, szeptember 3.-i jelentésében a perlaszi csatáról a következőképpen emlékezik meg a fiatal hős lengyel hercegről:

„Kedves kötelességemnek ismerem bejelenteni, mikép parancsnokságom alatt álló *herceg Woroniecki* pesti önkénytes két vadász-század, úgy a csatában résztvett bihari nemzetőrök és az aradi tüzérek, jóllehet csak ujoncok, a tegnapi perlaszi csatában oly kitünő bátorságot és komoly elszántságot tanúsítottak, mely a legnagyobb dícséretre érdemes.

Herceg Woroniecki lováról leszállván, seregét személyesen vezette ostromba... A pesti vadászcseregben a lelkesedés oly nagy és enyészhetetlen, hogy a kórházba érkezett sebesültek és csonkítottak is még mindig kiáltották: «éljen a magyar!»

A délvidéki harcokban kifejtett hősiessége és erélye arra bírták a *Honvédelmi bizotmányt*, hogy *Woroniecki* herceget saját kérelmére és ajánkozására egy külön *lengyel légió* felállításával bízzák meg. Ezen meg-

bíztatásnak érdekes és még nem publikált emléke a *Honvédelmi bizottmány-nak* Pesten 1848. október hó 10.-én *Bernáth Zsigmond* ungmegyei főispán-hoz intézett rendelete,² amely így hangzik:

„A Honvédelmi bizottmány herczeg Woroniecki Józsefet (sic) megbízta, hogy Magyar-országban, úgy szintén az ország határain kívül Magyarország szolgálatára és védelmére önkéntes csapatokat alakítson és felfegyverezzen.

E nagy fontosságú megbízásnak végrehajtására a fentnevezett herczeg, a szükséges rendeletekkel, utasítással, úgy a megkivántató és az ügy első stádiumára kellő pénzösszeggel egy időre el van ugyan látva, — minthogy azonban megtörténhetik, hogy a megbízott herczeg egyik vagy másik csapatjával Gallicziából Ungh megyén keresztül az országba átjönni óhajt s e végre rögtöni szükségeinek fedezésére bizonyos összegre szüksége találni, ne hogy valami hiány, vagy pedig fenakadás legyen, — a Honvédelmi bizottmány jónak találta a pénzügyminisztériumnak a mai napon meghagyni, hogy Főispán Úrnak fennemlített czélra 15,000 pftot utalványozzon, az ungvári álladalmi pénztár által kifizetendő.

A kormány ebbeli intézkedését azon bizodalomnál fogva tudatja Főispán Úrral, mellyel Főispán Úr személye iránt viseltetik s kéri, hogy ezt senkivel sem közölni, ellenben herczeg Woronieckit fontos vállalatában mindenkép támogatni méltoztassék.“

Woroniecki herceget csakhamar alezredessé nevezi ki a Honvédelmi bizottmány, majd ezredesi minőségben megszervezi a *lengyel lovas légiót*, amellyel a tiszai harcokba küldi a kormány. A légió testvéralakulata lett a bécsi harcokban tűzkeresztséget nyert *bécsi lengyel légió*nak, amely Bécs bevétele után hősiiesen végigküzdötte szabadságharcunkat s több csatában, de különösen Arad ostrománál haláltmegvető hősiességgel tűnt ki. A tiszai harcokban számos csatában és ütközetben vitézkedett *Woroniecki* herceg, s miként a perlaszi csatában, ahol először fordult feléje a figyelem, itt is a legmehezebb feladatokkal, a legnagyobb bátorságot igénylő támadásokkal bízták meg őt és hős légióját. Ezen véres harcok részletes sztratégiai leírása, akárcsak szabadságharcunk történetének pártatlan tollú, sztratégiai alapon való ismertetése még sok tekintetben ma is hézagos, mert azok, akik a harcokat vezették és irányították, minden titkaikat ismerték, s így emlékiratok megírására a legméltóbbak és legavatottabbak lettek volna, a hősi harc végén, hóhérok kezén fejezték be életüket, vagy messze idegenbe bujdosnak, ahol sokaknak a létért való harc idő előtt megtörte erejüket.

Hős lovas légiója élén harcolt *Woroniecki* herceg utolsó csatájában, a szerencsétlen kimenetelű szőregi csatában is. Itt roham közben lebukott lováról s fegyverrel kezében az osztrákok fogságába került. Ez lett a veszte! Már elfogatásakor — minden népjog gúnyjára — a legdurvább bánásmódban részesítették, majd *Haynaunak*, a bresciai hiénának, többi kiszemelt áldozatával együtt Pestre, a szomorú hírességre szert tett Újépületbe szállították. Itt ült felette is ítéletet a magyar szabadságharc főhőhérjának, *Haynaunak* véstörvényszéke, s ítélte kötél általi halálra felségsértés és zászlóesküszegés címén „a tündérmesék igazi hősét, kinél soha költői képzelet eszményibb ifjút nem alkotott, aki üde volt, mint a harmatos virág, s bátor, mint egy oroszlán“, amint ezt róla fegyvertársa, *Degré Alajos*, a későbbi jeles író, kihez meleg barátság fűzte, *Visszaemlékezéseiben* oly szépen mondja.

² Eredetije *Vörös Antal* gyűjteményében 965. o. sz. E nagybecsű okmányra gróf *Dumbski Pál* úr hívta fel figyelmemet, kinek is ez úton fejezem ki hálás köszönetemet.

Itt börtönében gyakran felkereste *Schweighofer Amália*, egy ferencvárosi tanító leánya, aki mint kezdő színésznő Galiciában ismerkedett meg a herceggel, akihez mélységes, szenvedélyes szerelem fűzte. Mikor a szabadságharcban *Woroniecki* hazánkba jött, *Schweighofer Amália*, hogy az imádott férfit követhesse, otthagyta szerződését és hazajött ő is. Utolsó napjait gyengéd figyelmével ő aranyozta be a hercegnek, akit annyira meghatott e hűséges szerelem, hogy halálraítélése után közölte *Schweighofer Amáliával*, hogy megesküszik vele. Ott a börtönben eskette meg egy ferencrendi szerzetes a szerencsétlen párt. A sírva búcsúzó asszonynak, aki még egyszer látni akarta, csak úgy engedte meg a kivégzéshez való eljövételét, ha elég erősnek érzi magát esendben maradni. „Du darfst nicht vergessen, dass Du jetzt eine Fürstin bist!“³ — mondta ekkor neki.

1849. október hó 20.-án a délelőtti órákban az Újépület mögötti *Fa-téren* oltotta ki a hóhér a huszonnégy éves szabadsághős életét. „A halálos ítéletet mosolyogva fogadta — írja *Visszaemlékezéseiben Degré Alajos* — s mielőtt a vesztőhelyre vezették, jól megreggelizett, komornyikját hívatta, ki szalondíszbe öltözteté. A kivégzés előtt *Woroniecki* hercegné olyan helyre állt, hogy szembelelhassa még egyszer férjét. Sápadt, merev volt az arca, úgy nézett ki, mint egy halott, de egy szót sem szólt, egy könnyet sem sírt. Amikor a herceg a bitófához lépett s a hóhér közeledett hozzá, a herceg egy neki sajátos kedves fejmozdulattal a homlokába lopózkodó hajfürtjét visszarázta, s büszke, nyugodt testtartással állva, hangosan csengő, tiszta, nyugodt hangon így szólt: «*Adieu Du schöne Welt, ich sterbe gerne, nur Ungarn soll siegen!*»“ (Isten veled szép világ, szívesen meghalok, csak Magyarországot győzzön!)⁴

A hős lengyel herceggel együtt ment a halálba az aacheni születésű *Giron Péter* honvéd alezredes, a német halálfejes légió vitéz parancsnoka, aki a szabadságharc kitörésekor otthagyva békés polgári foglalkozását — illatszergyáros volt —, fegyvert fogott s végigküzdötte a bécsi forradalmat, majd hazánkba menekült, s itt, főleg német diákokból megalkotta a halálfejes légiót, melynek legnagyobb része Bem apó alatt küzdötte végig a magyar szabadságharcot s majdnem teljesen megsemmisült az erdélyi véres csatatereken.

A harmadik áldozat a szintén lengyel származású *Abancourt Károly* volt, kit „a bátrak bátra“ elnevezéssel tisztelték meg honvédtársai. Ő is a eszászári seregbe került mint ifjú hadapród, de már 1841-ben 20 évi sánck munkára ítélték, mivel az osztrák sereg durva nyűgétől szabadulni akart. Fejértemplom hősi megvédésénél kiválóan kitűnt, hadnaggyá lett, majd vitézi tettei egymást követték. Legutolsó alkalma az önálló vezetésre 1849. június 6-án Eperjesnél s 11-én *Kmetty* tábornok alatt nyílt, ki őt a csataterén dícséretben részesíté.

A kivégzést a *Kreith-féle* gyűjtemény egyik festménye is megörökítette. Színhelye a kép szerint az *Újépület* északnyugati saroképülete előtti térség volt, amelynek helyén ma a m. kir. földmívelésügyi minisztérium épülete áll. Sajnos, az október 20-i három vértanunak kivégzését ábrázoló festmény a *Kreith-féle* gyűjtemény nagy részének sorsára jutott: eltűnt, illetve ma lappang valahol. Lehet, bár nem valószínű, hogy szemtanu munkája a kép. Valószínűbb, hogy szemtanuk elbeszélése alapján festette meg

³ *Woroniecki* herceg utolsó napjaira és kivégzésére vonatkozó nagybecsű adatokat *Klebensberg Gézáné* úrnőnek köszönhetem, akinek szüleinél éveken át oltalmat talált *Woroniecki* herceg özvegye, aki nagy szegénységben a pesti szegényházban 1891-ben hunyt el.

⁴ *Klebensberg Gézáné*, posta- és távirdafőfelügyelő nejének szíves közlése, akinek e helyen fejezem ki nagybecsű adataiért köszönetemet.

az ismeretlen festő, akit a kép megfestésében nem topográfiai hűség, hanem a mártírium tényének megfestése hevített. Háttér gyanánt megfestette az *Újépület* egyik saroképületét, anélkül azonban, hogy ezzel a kivégzés helyének pontos megállapítására törekedett volna. Tudjuk, hogy 1849-ben az *Újépület* mögött igen terjedelmes, be nem épített, elhanyagolt térség terült el, amelynek egy része, a régi *Valéro* selyemgyárból átalakított *Károly főherceg*-laktanya és az V. ker. állami főreáliskola közötti rész, napjainkig megtartotta a régi *Fa-tér* elnevezést. A három vértanu kivégzése messze az *Újépülettől* nem történhetett, mivel a nyilvános kivégzést Haynau elrettentés és megfélemlítés céljából rendelte el az előkelőbb foglyok kivégzésekor, s így valószínűvé válik ama feltevés, hogy *Woroniecki* és hőstársai ama területen haltak vértanuhalált, amelyet ma a *Báthory*-, *Hold*- és *Alkotmány*-utcák, illetve a *Kossuth Lajos-tér* határolnak. Hogy eme aránylag nagy területnek melyik pontján történt a kivégzés, pontos adatok híján, egyelőre meg nem állapítható.

Woroniecki herceg holttestét még aznap éjjel a régi *Józsefvárosi* temetőben, jeltelen sírban temettette el a még holtakkal is harcot folytató véstörvényszék. De sírja felett virrasztott a nemzet kegyelete és ismeretlen kéz minden évben virágdíszbe öltöztette a jeltelen sírt. Amikor 1867-ben nemzet és király fátyolt terítettek a multra és békejobbot nyújtottak egymásnak, a *Józsefvárosi* régi temető gondnokságánál sűrűen elfátyolozott hölgy jelent meg, s kérte, hogy a vértanu földi porhüvelyeit a kerepesi temetőbe szállíttathassa. Nevét nem mondta meg. Kérését teljesítették. Ide, a hős második sírja fölé emelte nemes kegyelettel 1877-ben a magyar egyetemi ifjúság a ma is álló díszes síremléket.

Nekünk magyaroknak kötelességünk mindenkor a legnagyobb hálával és kegyelettel megemlékezni a lengyel hősokról, akik szabadságharcunkban velünk együtt küzdöttek a zsarnokság és az önkény ellen, akik vérorokot ontották halálharcainkban, mert jól tudták, hogy a hősi harc kimenetelétől függ a testvérnemzet üdve is, kimenetelén múlik majd a magyar nemzet boldogulása, jövője és szabadsága.

Ezért kell felszólítást intéznünk a magyar társadalomhoz, hogy *Woroniecki Micislav* herceg mártíriumának színhelyét emlékjellel jelölje meg, amely célra legalkalmasabbnak találok a *Báthory*-utcának a *Kossuth Lajos-térbe* való torkolását, ahol egy obeliszkyszerű emlékmű a *Batthyány Lajos* gróf emlékére emelt örökmécsessel egy tengelybe kerülne. Az obeliszk talpázatába pedig bevésheznők mindazon lengyel vértanuk és hősök neveit, akik a szabadságharcban különösen kitüntették magukat: *Bem* tábornok, *Dembinski*, *Rulikovski Kázmér*, a nagyváradi vértanu nevét, aki lengyel létezés nem tud orosz tisztként a magyarok ellen küzdeni, *Bucharyn* ezredesét, a tokaji ütközet hőseét, *Idzikowski Tádét*, aki a *Tarcal* melletti csatában szerzett hervadhatatlan babért, *Kozelinski Szevérét*, a honvédség 2. számú dzsidas ezredének kapitányáét, a lengyel légió legvitézebb hőseinek egyikéét, a hős *Thvornickiét*, *Zabolicki Péterét*, aki a lengyel légió egyik alapítója volt, *Gonzecki János* és *Potocki Gyula* lengyel származású vértanunk neveit és last, not least *Wisocki József* honvédtábornok nevét, aki egyike volt a szabadságharc legvitézebb tábornokainak.

A magyar ifjúság nemes kegyeletének szép emléke ama díszes síremlék, *Jablonszky Vilmos* alkotása, amely alatt 1877 óta a vértanu földi maradványai a kerepesiúti temető A/4. számú parcellájában nyugosznak. Ide zárandokol ki évente Mindszentekkor a magyar ifjúság, itt rója le halálját a testvérnemzet hőslélkü fiának emlékezetéért évente október hó

20.-án a *Magyar-Lengyel Egyesület*, melynek ézidei emlékünnepe alkalmából Budapest székesfőváros tanácsa az emlékművet nemes kegyelettel újra restauráltatta.

Jablonszky Vilmos nemesművü obeliszkjén a következő feliratok olvashatók:

1.

HERCZEG
 WORONIECKI-KORYBUT
 MIECISLAV
 1848/49-BEN A LENGYEL LOVAS LEGIO
 HÓS EZREDESE
 SZÜLETETT 1825 MARTIUS HÓ 7-IKÉN
 SKUROVÁN GALICIÁBAN
 ELHUNYT 1849 OKTÓBER HÓ 20-IKÁN
 PESTEN

2.

AZ 1848/49-IK ÉVI
 MAGYAR SZABADSÁGHARC
 LENGYEL VÉRTANUJÁNAK
 HÁLÁJA ÉS KEGYELETE EMLÉKEÜL
 EMELTE
 A MAGYAR IFJÚSÁG 1877-BEN

3.

MŁODZIEZ WEGIERSKA
 W DOWÓD WDZIECZNÓSCI I CZCI
 POLSKIEMU BOHATEROWI
 ZA UDZIAŁ W WALCE 1848/49 R.
 O NIEPODLEGŁOSC WEGIERSKA
 1877.

(Az 1848/49. évi szabadságharc lengyel hősének hálája és tisztelete jeléül a magyar ifjúság. 1877.)

4.

KSIAŁZE
 MIECZYŚLAW KORYBUT
 WORONIECKI
 WALECZNY PUŁKOWNIK
 JAZDY ODDZIAŁUPOLSKIEGO 1848/49
 URODZONY 7° MARCA 1825 NA
 SKURZAWIE W GALICII
 ZGINAŁ 20° PAZDZIERNIKA 1849 R.
 W PESZCIE

(Woroniecki Korybut Miecislav herceg, az 1848—49-es lengyel lovas csapat [légió] bátor ezrede, született 1825 márc. 7.-én Skurowán Galiciában, elhunyt 1849 okt. 20.-án Pesten.)

Közvetlenül *Woroniecki* herceg sírja mellett egy elfelejtett magyar író, *Vahot Imre* földi porhüvelyei nyugszanak a következő sírkő alatt:

VAHOT IMRE
ÍRÓ

1820—1879

*Kor- és pályatársaid
elfeledének.*

*Losonc s egyesek
állíták ez emléket
Petőfi lelkesítőjének.*

Valóban elmondhatjuk, hogy két rokonlélek nyugszik itt egymás mellett, akikben egyaránt élt a szabadság és honszeretet legnemesebb eszménye.

Vahot Imre volt az, aki 1844-ben, amikor Petőfi Kecskeméten mint harmadrendű vándorszínész a legnagyobb nyomorral küzdött, s már-már ennek áldozatául esett, felfedezte benne a rendkívüli lángészt, mint még akkor hamu alatt rejtett szikrát, s az elbúsult fiatal sasnak inségtől megfagyott szárnyait pártfogó részvétellel melengette s magasabb repülésre buzdította.⁵

Feledésbe ment az is, hogy 1848-ban *Vahot Imre* indítá meg az *első* irányadó katonai lapot *A nemzeti ör* cím alatt,⁶ mely a *Divatlapban* jelent meg, hadászati dolgokban sok jó tanácsot adott és a hősiességet ébresztése, a nemzetőrök és honvédek buzdítására sok szép és hathatós költeményt tett közzé.

Vahot Imre nemes lelkének egyik szép megnyilatkozására óhajtok itt még csak röviden rámutatni. 1870-ben *Budavár bevétele 1849-ben* című színművét a vállalkozó szellemű *Lauffer* vette meg s adta ki, s azon év május hó 21.-én, mint a honvédek hősiességet ostromának 20. évfordulója ünnepén adták először, Egerben. *Vahot* a Budavár ostrománál elvérzett és a buda-krisztinavárosi sírkertben nyugvó honvédek sírja fölé emelendő emlékszobor javára — díj nélkül engedé át darabját a társulatnak.⁷

Igy alkot öszekötőkapcsot *Vahot Imre* nemes emléke a székesfőváros szabadságharcbeli hőseinek két megszentelt emlékü sírhelye között s miképpen életében éber figyelemmel és kegyelettel virrasztott a szabadságharc hőseinek emlékezetén, áll síremléke ma *Woroniecki* herceg sírhelye előtt...

Palóczy Edgár.

⁵ *Vutkovich Sándor*, Magyar Írók Albuma. Pozsony, 1873. 226. l.

⁶ I. m. 226—27. ll.

⁷ I. m. 230—31. ll.

SOPRON

A soproni pékek és mészárosok élete a XVI—XVIII. században.

I.

A városok gazdasági életében, háztartásában kétségtelenül az élelmezési ipar, főleg pedig a mészárosok és pékek játszották a vezetőserepet. A mai korban az intenzívebb termelés, a gyors, szinte tökéletes forgalmi eszközök mellett is nagy probléma egy város élelmezése; még inkább nehéz volt ez régen, sok száz évvel ezelőtt, az akkori zárt, versenyt kizáró gazdálkodás korában.

A pék és mészáros ipar gazdasági és szociális szempontból talán a legfontosabb iparág és éppen azért különös érdeklődésre tarthat számot. Jelen dolgozatom a soproni pékek és mészárosok életét ismerteti a XVI—XVIII. században, de nemcsak életüket vizsgálom, hanem működésükön keresztül azt szeretném bemutatni, hogy a régi városi hatóságok miképpen gondoskodtak a város élelmezéséről. Mit tettek a fogyasztó polgárok érdekében, miként igyekeztek őket a nehéz, háborús világban megvédeni az árdrágításokkal szemben, gazdasági és társadalmi rajzot is kívánok ezzel nyújtani e korról s az események elmondása kapcsán bepillantást adni más hazai és külföldi városok életébe is.*

II.

Közléseimet csak a XVI. századnál kezdhetem. Oka ennek az a körülmény, hogy a soproni pékekről és mészárosokról csupán a XVI. századtól kezdődőleg vannak bővebb feljegyzéseink. Más városokban, ahol korábban indult meg a céhszervezkedés, szerencsésebb helyzete van a kutatásnak. Így ypl. Pozsonyban¹ már 1376-ban kapnak szabályokat, míg nálunk ezen korból alig van emlék. Az első említés róluk 1379-ben történik. Az ezen évből fennmaradt városi telekkönyv 5 pékről, 2 perecsütőről és 1 mészárosról tesz említést,² céheknek azonban még semmi nyomát sem találjuk. Miután céhalakításhoz bizonyos számú iparosra volt szükség, fel kell téte-

* A soproni pékekről és mészárosokról már 1921-ben megjelent történeti értekezésemben is megemlékeztem. (A soproni céhek története a XV—XIX. században. Sopron, 1921. 56. l., főleg 37—44. l.) Azon feldolgozás azonban nagyon rövid és nem mentes a hibáktól.

¹ *Dr. Szádeczky*: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. 1912, 1. köt., 111. l.

² *Dr. Házi*: Sopron sz. kir. város története. Oklevéltár I. r., I. Sz. 183—89. l. A XIV. század közepétől kezdve többször találunk kisebb okleveles adatokat a soproni mészárosokra és pékekre vonatkozólag. Így 1352-ben Albert osztrák herceg biztosítja a soproni mészárosokat, hogy útjukban Bécsig semmi bántódásuk nem esik és ha mégis valami kár érné őket, meg fogja téríteni. (*Nagy*: Oklevéltár. I. köt., 235—6. l.) Már 1392-ben említik a soproni vágóhidat (*Dr. Házi* i. m. I. köt., 239. l.) és a XV. század folyamán a hússzékekről és mészárszékekről gyakran történik említés (1417, II. köt., 129—30. l., 1418, II. köt., 148. l., 1428, II. köt., 357. l., 1434, III. köt., 67. l., 1478, V. köt., 370. l.) 1480-ban Mészáros-utcát említenek (V. 398. l.), sőt egyes mészárosokat és pékeket névszerint is megneveznek (1426: Alreh pék, II. köt., 329. l., Alt pék, II. köt., 299. l., 1427: Wolgemut pék, II. köt., 329. l., 1453: Héger péklegény, IV. köt., 39. l., 1418: András mészáros, II. köt., 148. l. 1414: Ibser mészáros, II. köt., 86. l., 1422: János mészáros, II. köt., 233. l. *Dr. Házi*: Oklevéltár megfelelő kötetében).

A pékek 1582-ben kapnak először kiváltságlevelet,³ de a legrégebbi céglevél elveszett, csupán hivatkozás történik rá az 1658-ban kiadott új céhlevélben, midőn 10 pékmester jelent meg a tanács előtt azon kéréssel, hogy számukra a megváltozott viszonyoknak megfelelő kiváltságlevelet kiadni szíveskedjék. A tanács teljesítette is kérésüket és 16 pontból álló szabályzatot adott ki részükre.⁴ Majdnem egy évszázad múlva — 1752-ben — ismét 19 pontból álló szabályzatot kapnak Mária Teréziától,⁵ amely már az új idők szellemében készült. Az államhatalom növekedése, központosító törekvése az ipar terén is éreztette hatását. A céhek függetlenségét, autonómiáját jelentékenyen csökkentették, külön kijelölt közegek — a céhbiztos — gyakorolt felettük felügyeletet és bár külsőleg alig történt valami változás, céhlevelük is a régiéket majdnem pontos másolata, azonban a szellemet tekintve egész más korszak kezdődött a céhek életében.

A soproni mészárosok elég későn kapnak kiváltságlevelet, pedig 1507-től kezdve a városi tanácsjegyzőkönyvben sűrűn történik róluk említés. Első céhlevelüket 1613-ban kapják,⁶ e legrégebbi céhlevél azonban elveszett. Később 1641-be⁷ és 1669-ben⁸ kapnak részletes szabályokat. E céhlevelek kapcsán bepillanthatunk e két fontos iparág életébe, megismerhetjük szervezetüket és szokásaikat.

III.

A céheknél éppen úgy, mint a középkor katolnai szervezeténél — a lovagságnál — több fokozatot találunk, míg valaki a tökély legmagasabb fokát jelentő mesterséget el akarta sajátítani, annak előbb inaskodni kellett. A pékeknél a végleges felvétel előtt egy hónapi próbaidő is volt,⁹ amely idő alatt meggyőződtek róla, hogy van-e kedve az inasnak a mesterséghez. A felvétel a céh előtt történt;¹⁰ szokás volt ilyenkor felvételi díj (Aufding Geld) fizetése is: a pékeknél 4 forintot,¹¹ a mészárosoknál 12 tallért fizettek.¹² Mind a két céh 3 évben szabta meg a tanuló időt.¹³ A mészárosok, tekintettel, arra, hogy náluk a mesterség gyakorlása sok ruhakoptatással is járt, még külön ruhát (Lehrkleid) is adtak az inasnak.¹⁴ Az inasnak minden mesterségébe vágó munkát el kellett végeznie. A pékek szabályzata előírja, hogy minden munkát, legyen az vízfordás, gabona-, liszt-, vagy kenyérszállítás, el kell végeznie.¹⁵ Az inasra természetesen még másféle teendők is vártak: a műhely rendbehozatala, a szerszámok megtisztása és kisebb munkák a ház körül, amit a mester, vagy a felesége parancsoltak. Büntetés ellenében tilos volt bármit elrejtteni, ellopni, a mestert bármiképpen megkárosítani.¹⁶ Az inas és a legény felmondása két hét volt,¹⁷ de kikötötték, hogy két héttel az országos vásárok és a három nagy ünnep előtt tilos a felmondás és vándorlás.

³ Már 1580 szeptember 16-án nyújtották be a szabályokat. *Póda*: Monográfia (forrásanyag). II. köt., 34. l.

⁴ Sopron városi múzeum céhiratai.

⁵ Sopron városi múzeum céhiratai. Egykorú kópia.

⁶ Monográfia II. köt., 293. l. A mészárosok megköszönik a céhlevelet.

⁷ Sopron városi levéltár. Lad. X. Fasc. III. Num. 47.

⁸ Sopron városi múzeum céhiratai.

⁹ 1658. 11. art.

¹⁰ Mészárosok 1669. 2. art.

¹¹ 1752. 12. art.

¹² 1669. 2. art.

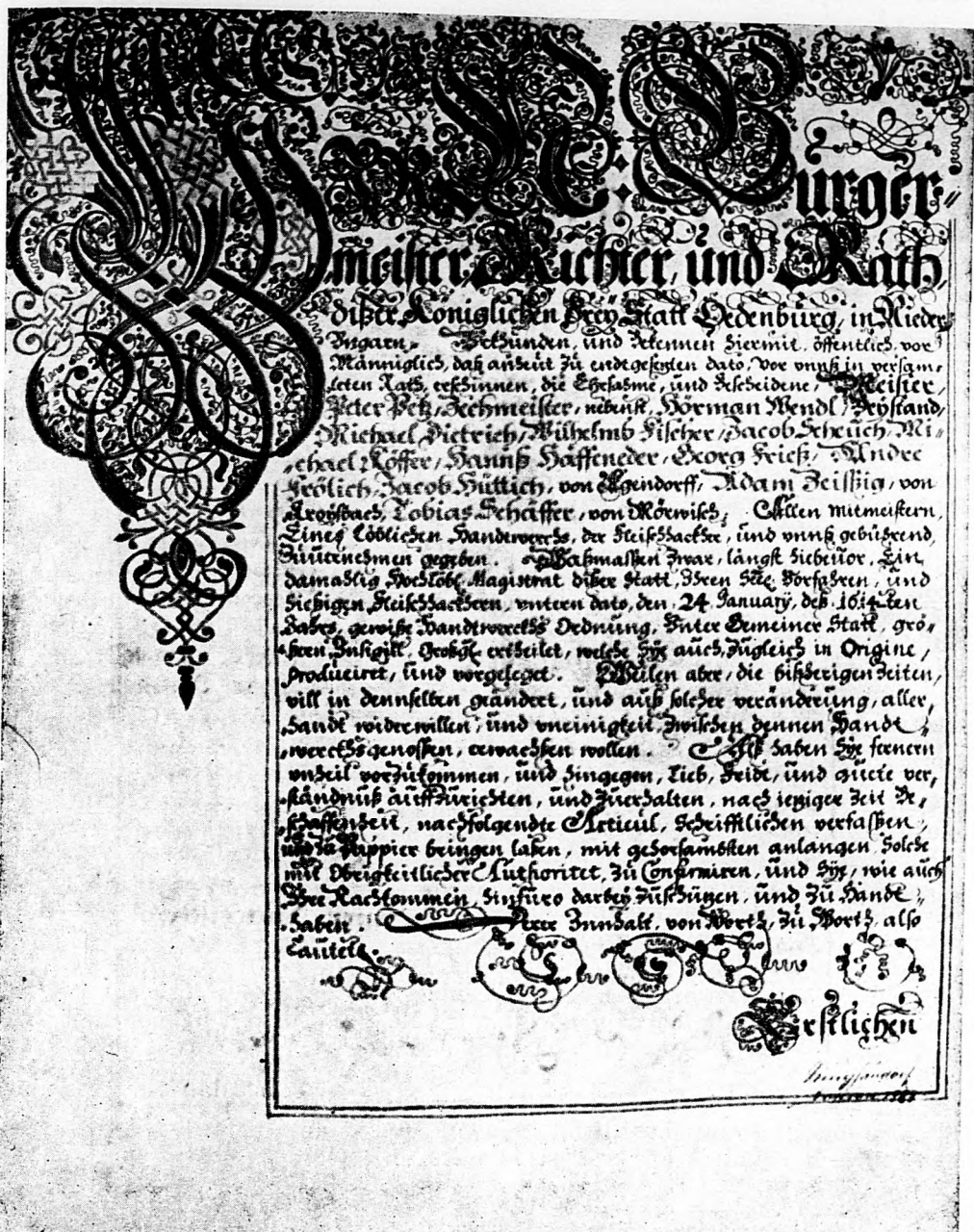
¹³ 1658. 11. art.

¹⁴ 1669. 2. art.

¹⁵ 1658. 5. art.

¹⁶ 1658. 4. art.

¹⁷ 1752. 5. art.

A soproni mézárosok céhlevele 1669-ből. (Eredetije a soproni múzeumban.)

Hogy mennyi bért kapott az inas, arról az iratok felvilágosítást nem nyújtanak. Beesülettel kitöltve a tanulóéveket, felszabadult; a pékeknél 6 forintot,¹⁸ a mézárosoknál 15 tallért¹⁹ fizettek a szabaduláskor. (Frey-saggeld.)

¹⁸ 1752. 5. art.

¹⁹ 1669. 2. art.

A legény élete szabadabb volt, de őt is céhszabályok korlátozták. Társaival kiüríthetett egy-egy pohár bort, de nem volt szabad magáról megfedkezve többet innia a kelleténél, vagy kártyázni, sem éjszakait mestere házán kívül töltenie. Ha ezt megtette, a mészárosoknál legkevesebb ½ tallér volt a büntetés.²⁰ A mészárosoknál nyomát találjuk a legények társopoharas összjöveteleinek is. Az atyamesternél jöttek össze és kedélyes poharozással töltötték el az estét.²¹ A legénynek kötelessége volt magát mesterségében tovább képeznie és erre szolgált a vándorlás. A pékek első céhlevele nem tartalmaz utasítást a vándorlásra vonatkozólag, míg az 1752-i céhlevél már 3 évi vándorlást ír elő.²² A mészárosoknál a vándorlásokkal kapcsolatban nem találunk utasítást, de valószínű, hogy náluk is megvolt. Idegen városokban sem állottak tanács, támasz nélkül a legények. A legényszállóban (Herberg) kaptak lakást, ellátást; ez pótolta akkor a munkaközvetítő hivatalt is, mert a legény nélkül dolgozó mesterek ide jöttek tudakozódni legény után. A soproni pékeknél is megtaláljuk a legényszállót, a szabályok csak azt kötötték ki, hogy ott tisztességesen viselkedjenek és bármelyik mester szólítaná fel őket, legyen az szegény vagy gazdag, munkába lépni tartozik.²³ Eleget téve a vándorlás kötelezettségének, a legény mesterjogért folyamodott. Mindenekelőtt bemutatta születési- és tanuló-levelét.²⁴ A pékek a mesterremek elkészítése előtt még egy évig helybeli mesternél dolgoztatták a legényt. (Jahr Helfer, Helferwerk);²⁵ ez alól csak a mesterek gyermekei kaptak felmentést. A pékeknél a legény zsemlyétésztát (Semmelteig) készített. Ha nem készítette el jól, kérésével elutasították.²⁶

Nagy szakértelmet követelt a mészárosok remeke. A legénynek legelőször a felhajtott állatot kellett súlyra megbecsülnie. A hiba nem lehetett nagyobb 5 fontnál; minden font hibáért egy császári forint volt a büntetés. A felhajtott állatot azután 3 csapással le kellett terítenie. Ha öbbség volt szükségére, mindegyikért 1 császári forintot fizetett. Majd a levágott állatot szépen fel kellett darabolnia. Ha a munkáját hibásan végezte el, 5 forint volt a bírság.²⁷ Az ifjú mester mesterembédét (Meistermahl) adott társainak. A pékek 10 frt értékben szabták meg a mesterebéd árát.²⁸ Természetes, hogy a céh elsősorban a mesterek fiait részesítette előnyben és azokat, akik a céhbe házasodtak. A mészárosok attól, aki nem házasodott a céhbe és idegen volt, 60 frt-ot követeltek mesterebéd és mestertaksa fejében; a céhbe nősülő idegentől csak 40 frt-ot kívántak. Mester fia, ha nem nősült a céhbe, 20 frt-ot, ha benősült, 10 frt-ot fizetett.²⁹ Idegen mester is letelepedhetett, de a mészárosok szabályozta előírja, hogy tartozik elkészíteni a mesterremeket. Ha pedig a tanács az idegen mestert méltányos okokból a remek elkészítése alól felmentené, fizessen az illető remekválság fejében 10 birodalmi tallért és 60 frt-ot, amelynek harmadrésze a városi kamarát illette.³⁰

²⁰ 1669. 19. art.

²¹ Soproni mészároslegények jegyzőkönyve 1746—1769-ig. Soproni múzeum kéziratai. A mészároslegények száma elég tekintélyes volt; így pl. 1750-ben 37 nevet jegyeztek fel. Tisztviselőik voltak az Ober alt Knecht, az Unter Alt Knecht és az irnok.

²² 1752. 6. art.

²³ 1658. 1. art.

²⁴ 1658. 8. art.

²⁵ 1658. 8. art.

²⁶ 1658. 8. art.

²⁷ 1669. 3. art.

²⁸ 1752. 8. art.

²⁹ 1669. 3. art.

³⁰ 1669. 5. art.

A mészárosok megkívánták, hogy az ifjú mester egy éven belül meg-nősüljön. Tisztességes, jóhírű nőt tartozott elvenni. Ha meg nem nősülne, gondoskodnia kellett háztartása vezetéséről.³¹

A mesterek ügyes-bajos dolgaikat a negyedéves gyűléseken intézték el. E gyűléseken a céhmester (Zechmeister) elnökölt, aki a céh feje, előljárója és kifelé képviselője volt. Nyitott láda előtt mindenki illedelmesen előadta kérelmét, panaszát. Tartózkodni kellett az illetlen szavaktól, egymást becsmérő megjegyzésektől.³²

A mestereknek büntetés ellenében tilos volt egymás legényét csalogatni.³³ Tilos a piacon a gabona árát felferve, egymás üzletét zavarni.³⁴ Tilos a marhára többet ígérni addig, míg az első vásárló hátat fordított.³⁵ A makaes adósok ellen is védekeztek a mesterek. A mészárosok szabályzata elrendelte, hogyha valaki egy ideig hitelbe vásárolt az egyik mesternél és azután adósságait ki nem fizetve egy másik mesterhez fordult és ott pénzért vásárolt volna, az illető sem pénzért, sem hitelbe ne vásárolhasson addig, amíg előbbi tartozását ki nem fizette.³⁶

Az özvegyek általában tovább vezethették férjük üzemet. A mészárosok elrenelték, hogyha valamelyik mester özvegye szegénysége miatt nem tudná tovább vezetni az üzletét, a céh jelöljön ki alkalmas legényt, aki az özvegynek segít. Azonban, ha másodszor nem céhbelihez menne férjhez, mesterségét tovább nem gyakorolhatja.³⁷

A céhek nemcsak gazdasági szervezetek voltak, hanem a vallásos érzést is ápolták. Az úrnapi körmenetben zászlók alatt vettek részt, a negyedévi gyűléseket szentmise vezette be és szentmisét mondattak a céh által választott patrónus nevenapján is.³⁸ Nem találtam annak nyomát, hogy a soproni pékeknél és a mészárosoknál ki volt a patrónus.³⁹ A bécsi mészárosok patrónusa Szent Miklós,⁴⁰ a nürnbergi pékeké magyarországi Szent Erzsébet,⁴¹ a mészárosoké Szent Lukács.⁴² Az aacheni pékek védőszentje Szent Antal volt.⁴³ A vallásos érzést szolgálta az a körülmény is, hogy a péküzetek és hússzékek nyitvatartását ünnepnapokon korlátozták. A nagy ünnepeken (karácsony, húsvét, pünkösd) hússzéket nem lehetett nyitva tartani. Vasárnap délután nyitva tarthatták, délelőtt azonban csak addig, amíg a reggeli ima után a prédikációhoz harangoztak. Mikor a harang harmadszor megszólalt, be kellett zárni az üzleteket.⁴⁴ Az istenfiztelet alatt tilos volt marhát vágni.⁴⁵

³¹ 1669. 4. art.

³² 1658. 6. art. 1752. 11. art. Nyitott láda előtt tilos volt ujjal vagy szóval fenyegetni, sőt az ujjal mutatni sem volt szabad. Mészároslegények jegyzőkönyve 1749. évi bejegyzés. Ugyanez évben három legényt fejenként 25 denárra büntettek azért, mert dohányoztak. (Dobach geraucht.)

³³ 1658. 12. art.

³⁴ 1658. 13. art.

³⁵ 1669. 17. art.

³⁶ 1669. 22. art.

³⁷ 1669. 12. art.

³⁸ 1752. 1. art.

³⁹ A pékek céhét 1614-ben mint „die heyligen Zwölff potten Zech“ említik. Monográfia. II. köt., 297. l.

⁴⁰ 1745. 7. art. Wien. Stadtarchiv. 1745, I. köt.

⁴¹ *Carl Heidelotts*: Das goldene Ehrenbuch der Gewerbe und Zünfte. Nürnberg, 1834.

21. l.

⁴² *Carl Heidelotts* i. m. 141. l.

⁴³ *Alex Hermandung*: Das Zunftwesen der Stadt Aachen bis zum Jahre 1681. 84. l.

⁴⁴ 1669. 11. art.

⁴⁵ 1614. Monográfia I. köt., 410. l.

A pékek szabályai elrendelik, hogy vásár- és ünnepnapokon reggel az első mise után az üzletek nyitvatarthatók és kenyeret, zsemlyét árusíthatnak.⁴⁶

A céhekben kifejlődött erős testületi szellem abban is kifejezésre jutott, hogyha a céh valamelyik tagja — inas, legény, mester — vagy hozzátartozója meghalt, temetésén az egész céh testületileg megjelent.⁴⁷

IV.

A XVI. század nehéz, válságos század volt Európaszerte. A folytonos háborúk miatt a békés, termelő munka szinte legyőzhetetlen akadályokba ütközött; az anyagbeszerzés nehéz, körülményes, a pénz értéke változó; ilyen körülmények között ne csodáljuk, hogy a soproni pékek nehéz küzdelmet folytattak a megélhetésért és gyakran összeütközésbe kerültek az őket ellenőrző városi hatósággal. Ha küzdelmükben — mint ösztönző tényező — a minél nagyobb haszonra irányuló törekvés is szerepet játszott, az események objektív feltárása kapcsán látni fogjuk, hogy helyzetük korántsem volt rózsás.

1579-ben hallunk először a pékekről: augusztus 12-én megjelennek a tanács előtt és azt kérik, hogy a 9 latos zsemlyét 1 pfennigért (denárért) adhassák, amit a tanács engedélyez.⁴⁸

Alig félévvel rá, 1580. január 29-én újra a tanács elé járulnak kérésükkel. Panaszkodnak, hogy nem tudják a 9 latos zsemlyét 1 denárért adni. A tanács azt feleli, hogy hiszen maguk vállalkoztak 9 latos zsemlye sütésére, teljesítsék tehát az elvállalt kötelezettséget.⁴⁹

1580. szeptember 16-án, midőn céhszabályaikat nyújtják be megerősítés végett, a tanács megjegyzi: „... sie sollen mehr Pfembert denn Zweilling Semel bachen.“⁵⁰ Tehát az egypfenniges zsemlyék voltak a legkelendőbbek, ezekből süssenek legtöbbet: Egy évig aránylagos nyugalom és béke van.

1581. július 24-én a pékek ismét a tanács előtt állnak és a zsemlye súlyának leszállítását kérik. A nagy szárazság miatt a termés gyenge, a búza drága, azért 7 latos zsemlye sütésének az engedélyezését kérik. A tanács teljesíti kérésüket, csupán azt köti lelkükre, jól süssék ki a zsemlyét és a súlyra vigyázzanak. Elhatározza a tanács, hogy az egyik péküzletben hatósági mérleget állít fel és ott ellenőrzik, hogy a pékek a súlyt betartják-e? Két hét múlva a tanács hosszas kérésre már 6 latos zsemlyék sütését is megengedi.⁵¹

1582. december 10-én a tanács felszólítja a pékeket, hogy süssék nagyobbra a zsemlyét. Ekkor már némi olesóbbodás állott elő a gabonárakban, mert a 10 latos zsemlye ára 1 pfennig (denár) volt. Igaz, hogy ez az olesósági hullám rövidéletű volt, mert december 19-én a tanács már 9 latban állapítja meg a zsemlye súlyát.⁵²

Közben hétévi szünet van feljegyzéseinkben: hét évig nem hallunk semmit a soproni pékekről. 1589. július 31-én a rossz kenyér miatt idézik be a pékeket. A középső toronyba zárták őket és 20 tallér bírságot kellett fizetniök.⁵³

⁴⁶ 1752. 10. art.

⁴⁷ 1658. 16. art. 1752. 17. art.

⁴⁸ Monográfia II. köt., 31. l. A lat a fontnak $\frac{1}{32}$ -ed része. 1 font 560 gr.

⁴⁹ Monográfia II. köt., 32. l.

⁵⁰ Monográfia II. köt., 34. l.

⁵¹ Monográfia II. köt., 36. l.

⁵² Monográfia II. köt., 38. l.

⁵³ Monográfia II. köt., 46. l.

1589. augusztus 9-én arról panaszkodnak a pékek, hogy nem tudnak 8 latos zsemlyét sütni. Ez alkalommal emelnek először szót a piaci kenyér-árusok ellen, akik veszélyes konkurrenciáik lehettek. A kenyérárusok (mittelpeckhen) miatt a rozskenyér nyakukon marad, megromlik, megpenészedik. A tanács a mértéket 7 latra szállítja le, de a piaci kenyérárusokra vonatkozó kérésüket elutasítja: „...das die Mittelpeckhen aus vil-lerley Ursachen nit khönnen eingestell't werden.“⁵⁴

1591-ben hallunk ismét a pékekről. Ekkor már csak 5 latos zsemlyét sütöttek, de ezt is sokalták. Igen érdekes a tanács válasza: Ötlatos zsemlyét kell sütniök; ha a gabona ára mérőnként 1–2 pfenniggel emelkedik, ne kérjenek rögtön súlycsökkentést.⁵⁵

1591. február 18-án Melchior Schermb perecespék jelenti a tanácsnak, hogy a drága gabona miatt nem tud 1 pfennigért 2 peracet adni. Süssön tehát 1 peracet 1 pfennigért, de süsse valamivel nagyobbra⁵⁶ — határozza a tanács.

1591. február 20-án a gabonaárak emelkedése miatt a pékek is a súlycsökkentését kérik. A tanács szemrehányást tesz nekik, hogy az eddigi 10 lat helyett 9 latosat sütöttek és bezáratja őket. Hosszas kérésre a büntetést elengedik, de elrendelik hogy 5 latos zsemlyét 1 pfennigért süssenek.⁵⁷

Február 22-én azután végleg döntenek a pékek ügyében. Tekintettel a gabona drágulására, a 8 latos zsemlye 2 denár, a 4 latos zsemlye pedig 1 denár.⁵⁸ Jelentős emelkedés ez a régebbi árakkal szemben, mert kilenc évvel azelőtt — 1582-ben — a 10 latos zsemlye 1 denár volt, míg most a 8 latos zsemlye 2 denárba kerül.

De a pékek még ezután is sokat hallattak magukról. 1592. június 11-én újabb panaszokkal állanak elő. Nem tudnak 5 latnál súlyosabbat sütni és a piaci kenyérárusítás megszüntetését kérik. Kedvezményt nem sikerült elérniök.⁵⁹ A piaci árusok továbbra is megmaradtak, mert polgárok voltak. A piaci liszt és gabona vásárlását illetőleg a pékeknek csupán az a joguk volt, mint a többi városi polgárnak az idegenekkel szemben. Vásár idején délelőtt 9 óráig zászló lengett a várostornyon: addig csak helybeliek vásárolhattak. Ha a zászlót levonták, mindenki számára szabad volt a vásár.⁶⁰

Június 8-án a középső toronyba zárták őket és mindegyik 5 tallér büntetést fizetett, mert pünkösdkor hárem napig nem látták el a várost zsemlyével.⁶¹ Június 15-én 6½ latban állapítják meg a zsemlye súlyát.^{62 63}

A „Schupfen“ a pékekkel szemben alkalmazott ősrégi német büntetés: a vétkes péket kosárba tették és valamilyen folyóban vagy tóban többször alámerítették. Passauban már 1361-ben említik a pékmezmártást (Schupfen),⁶⁴ Bécsben II. Ottokár korától kezdve megvolt és II. József-ig kimutatható.⁶⁵ 1340-ben elrendelik, hogy a pékek nem válthatják meg pénzzel a

⁵⁴ Monográfia II. köt., 46. l.

⁵⁵ Monográfia II. köt., 57. l.

⁵⁶ Monográfia II. köt., 63. l.

⁵⁷ Monográfia II. köt., 63. l.

⁵⁸ Monográfia II. köt., 64. l.

⁵⁹ Monográfia II. köt., 74. l.

⁶⁰ Monográfia I. köt., 6. l.

⁶¹ Monográfia II. köt., 74. l.

^{62 63} Monográfia II. köt., 74. l.

⁶⁴ Geschichte der Stadt Wien. II/2. 629. l.

⁶⁵ Bécsben a Dunán volt a „Bäcker-Schupfen“. 1664: intézkedés a Schupfen helyreállítására (Wien, Stadtarchiv, 33/1664.); 1685: intézkedés a Rössauban felállított Bäcker-Schupfen helyreállítására (Stadtarchiv, 21/1685.); 1696: a Neue Thornál levő Schupfent állítják helyre (Stadtarchiv, 31/1696.).

büntetést, hanem alá kell őket vetni a megmártásnak.⁶⁶ Szinte népünne-pélyszámba ment a „Schupfen“, mikor mindenki kedvére mulathatott a hűnösön. Volt eset, hogy egyszerre többet is megmártottak; így 1642-ben 9 péket mártanak meg a szokott helyen.⁶⁷ Nem tudom, hogy magyar városokban szokásban volt-e ezen büntetés. Székesfehérvárott 1751-ben a molnárokat fenyegetik meg vele.⁶⁸ Bécsben a péekkel szemben még más büntetést is alkalmaztak. 1635-ben 4 péket csekély súly miatt 3 órára a Grabenen levő keresztre kötöznek és a csekélysúlyú zsemlyét a nyakukba akasztják.⁶⁹ A keresztrekötés büntetését rendszerint csak a mészárosokkal szemben szokták alkalmazni. 1699-ben két péket pellengérré állítanak.⁷⁰

A „Schupfen“ büntetést tehát nálunk is ismerték és mint szigorú fenytést helyezték néha kilátásba, de gyakorlati alkalmazásra nem került sor. 1594. március 18-án ismét említik a „Schupfen“.⁷¹

1595. február 1-én a pékek ellen az a panasz, hogy feketére sütik a süteményt és legutóbb, midőn az örgróf látogatta meg a várost, nem volt elég zsemlye. Ezért olyan büntetéssel fenyegetik őket, hogy egész életükben gondolni fognak rá (...darumb wolle man sie also straffen, dass sie ir lebtag daran sollen gedenckhen).⁷²

1595. március 15-én fogságban vannak. A tanácsban felszólalnak érdeükben és büntetésük elengedését kérik. A tanács csodálkozik azon, hogy akad valaki a polgárok között, aki értük szót emel. Ötlatos zsemlyét süsse nek; a büntetés felét elengedik, de ismét a Schupfennel fenyegetik őket.⁷³

1595. október 13-án ismét baj van a péekkel. Panaszkodnak, hogy a magas gabonaárakra való tekintettel nem tudnak 1 pfennigért sütni. A tanács megengedi, hogy a zsemlyét 3½ latosra süssék, rozsból pedig 6 latosat süssenek. „Wenn das nit beschieht, werde man... die landesberuchig straff der schupfen gegen inen fürnemen.“⁷⁴

1596. január 12-én azért büntetik őket, mert gróf Serényi látogatása alkalmával nem látták el a várost zsemlyével. Hanyagságukért fogházbüntetést kapnak és mindegyik 3 tallért fizet. A rozskenyér súlyát 12 latban, a „Zweyling“-ét 9 latban szabják meg és 2 denárért adják. Ismét említik a Schupfen büntetést.⁷⁵

1598-ban ismét az a panasz, hogy kevés zsemlyét sütöttek és ami volt, az is fekete (schwartz, dalckig) és kevéssúlyú. A perecek is igen kicsinyek.⁷⁶

1599-ben a kenyér ára emelkedik. Miután a búza mérője 18 schilling, azt kérik, hogy az eddigi 15 latos „Zweyling“ helyett 13 latosat süthessenek. A tanács azt válaszolja, hogy mihelyt a gabona ára emelkedik, ők is sietnek emelni az árakat, de ha esik, nem szállítják le. Egy pár „Zweyling“ súlyát 14 latban állapítják meg.⁷⁷

1600. október 11-én amiatt panaszkodnak, hogy az itteni piacon nem tudnak vásárolni gabonát, lisztet: idegenbe kell utazni. Kérik, hogy egy latot engedjenek el ésdass sie zu Ungarischen semmel bachten mögen“.

⁶⁶ Geschichte der Stadt Wien. II/2. 629. l., 7. jegyzet.

⁶⁷ Wien, Stadtarchiv, 13/1642.

⁶⁸ *Dr. Kolozsvári és Óvári*: Corpus Statutorum Municipium Hungariae. V/2. 515. l.

⁶⁹ Wien, Stadtarchiv, 5/1635.

⁷⁰ Wien, Stadtarchiv, 21/1699.

⁷¹ Monográfia II. köt., 82. l.

⁷² Monográfia II. köt., 86. l.

⁷³ Monográfia II. köt., 87. l.

⁷⁴ Monográfia II. köt., 91. l.

⁷⁵ Monográfia II. köt., 98. l.

⁷⁶ Monográfia II. köt., 113. l.

⁷⁷ Monográfia II. köt., 131. l.

A tanács megengedi, hogy 3 denárért 8 latot süssenek, de jól süssék ki és fehér legyen.⁷⁸

Október 25-én a súly csökkentését kérik; „Schusterwecknit“ is akar-
nak sütni, ennek nem lett volna megállapított súlya, hanem csak szem-
mértékre készítették volna. A tanács ezúttal nem enged és a „Schupfent“
emlegeti. Azonban december 4-én már engedélyezik a Schusterwecknit, de
a 8 latos zsemlye ára esett: 2 denár lett.⁷⁹

1601. augusztus 20-án a pékek kóterben ülnek és a Schupfen büntetést
akarják rajtuk végrehajtani. Nagy kérésre elengedik a megmártást, pénz-
bírságot fizetnek, de a jövőre nézve kijelenti a tanács, hogy nem lesz pénz-
bírság, hanem csak Schupfen.⁸⁰

1603. május 12-én, miután nem a helyes súlyban, feketére és jól ki nem
sültre sütötték a süteményt, megbüntetik őket.⁸¹

1603. október 27-én elrendelik, hogy a Zewyling-zsemlye 10 latos, a
pfenniges 5 latos legyen, a kenyér pedig 21 lat, ára egy ungarisch.⁸²

Az 1580—1605-ig terjedő korszak volt talán legsúlyosabb, legválságo-
sabb a soproni pékek életében. Ezen időből van a legtöbb feljegyzés és a
legtöbb panasz.

1614. október 10-én a zsidóknak a kenyérral való házalása ellen szóla-
nak fel, amit a tanács megtilt, de hetivásári napokon idegeneknek
továbbra is szabad kenyeret árusítani.⁸³

1631-ben elrendelik, hogy a piaci árusok azt a kenyeret, amit a pékek
1 garasért adnak, $\frac{1}{2}$ fonttal nehezebbre süssék.⁸⁴

A pékek anyagi helyzetébe az 1656. február 14-én végzett próbasütés
alkalmával pillanthatunk be. Igazságtalannak találják, hogy a tanács a
megváltozott viszonyok dacára is ragaszkodik a régi árszabáshoz. Hivat-
koznak arra, hogy a vidéki pékek, akik a gabonát könnyebben és kedve-
zőbb feltételek mellett öröltethetik, a zsemlye darabjáért egy bécsi kraj-
cárt kapnak, míg a soproni pékek ugyanazon zsemlyéért egy magyar kraj-
cárt kérhetnek. Sérelem éri őket a piaci kenyérárusítás révén is. A piaci
kenyérárusok, akik nem hivatásos pékek, a hivatalos mértéket nem hasz-
nálják, az árusításnál nagy agyafúrtsággal járnak el. A vásárlóknak elő-
ször nagy árakat mondanak és csak azután engednek valamit. A vásárló
azt hiszi, hogy sikerült jelentékeny összeget lealkudnia és örül a vásár-
nak, pedig rútot becsapták. A piaci kenyér, amely kisebbsúlyú is, mint
a rendes pékkenyér, tíz magyar pénzbe kerül, míg a pékek csak 8 magyar
pénzt kérhetnek a kenyér darabjáért. Baj az is, hogy a pékek sokan van-
nak és az üzlet nem megy úgy, ahogyan kellene. Arra kérik tehát a taná-
csot, hogy számukra a környék és a szomszéd városok árainak figyelembe-
vételével méltányos árakat állapítson meg. Kérik a tanácsot, hogy szün-
tesse meg a piaci kenyérárusítást, vagy legalább oda módosítsa, hogy a
két hetivásáron (kedd és péntek) kívül ne engedjék meg a piaci árusok-
nak a kenyér árusítását. Hogy a tanács előtt nehéz anyagi helyzetüket
igazolják, közlik egy próbasütés eredményét. 1656. február 14-én a pékek
céhe vett Dirner Joachim céhmestertől 15 mérő búzát, mérőjét 11 schillin-
gért; a 15 mérő búza tehát 20 tallérba és 5 schillingbe került.⁸⁵ A búzát a
városi malomba vitték őrleni.

⁷⁸ Monográfia II. köt., 145—46. l.

⁷⁹ Monográfia II. köt., 145—46. l.

⁸⁰ Monográfia II. köt., 162. l.

⁸¹ Monográfia II. köt., 215. l.

⁸² Monográfia II. köt., 226. l.

⁸³ Monográfia II. köt., 297. l.

⁸⁴ Monográfia I. köt., 455. l.

⁸⁵ Egy tallérban volt 8 schilling, 1 schilling 10 ungarisch, 1 ungarischra adtak
3 dénárt.

	Tallér	Schilling	Denár
A szállításért a fuvarosnak fizettek	1	6	—
A molnárnak és a molnárlegénynek	—	5	—
Az örölnivalót egy pék és egy legény vitték a malomba és ott elköltöttek	—	6	—
A lisztet 4 legény sütötte fel két nap és két éjjelen át; két pék vigyázott a süteményre. A 6 pék bére és kosztja a két napra	2	—	—
Fára költöttek	1	2	—
A szükséges 4 font só ára	—	5	18
1 font gyertya	—	1	24
Fekbér	—	6	—
Összesen:	28	5	12

A vásárolt 15 mérő búzából a vám kivétele után lesz:

zsemlyeliszt	9·0	strich (cseh mérő)
söprés	3·0	„
fekete liszt	4·5	„
a molnár vámja	4·5	mérő
a szitán elment	0·5	„

A vásárolt lisztet február 17-én és 18-án sütötték fel, erre két péket alkalmaztak.

	Tallér	Schilling	Denár
A sütemény mind elkelt és jövedelmezett	22	6	—
A 4·5 strich fekete liszt hozott	6	2	24
A 4·5 mérő molnár vámja hozott	1	5	15
Összesen:	30	6	19

Ebből levonva a kiadást, marad két tallér, egy schilling és két denár tiszta bevétel. A pékek azonban úgy vélekedtek, hogy ritkán sikerül 15 mérő gabonából készült süteményt három nap alatt eladni. A városban akkor 10 pék dolgozott és így megélhetésük már csak a nagy konkurrencia miatt is igen nehéz volt. Számításuk szerint tehát egy pék 15 mérő gabonából készült süteményt csak két hét alatt tud eladni. Ezzel szemben a pékcsalád legszükségesebb kiadásai a következők:

	tallér	schilling	denár
a sütéshez szükséges fa	2	4	—
gyertyára	—	7	6
marhahúsra	3	5	12
káposztára és répara	—	5	18
bor a legényeknek	1	—	12
kenyérre	2	—	24
három legény bére	2	7	—
üzlet- és lakásbér	2	—	—
Összesen:	15	6	12

E kimutatás kapcsán bepillantást nyerhetünk a pékek nyomorúságos anyagi helyzetébe. Tizenöt mérő búza tiszta jövedelme 2 tallér, 1 schilling és 7 denár, de a pékcsalád kiadása 15 tallér, 6 schilling és 12 denár. Értelmezhető, hogy ilyen viszonyok között az árak emelését, vagy pedig a mérték leszállítását kéri.⁸⁶

1685-ben a kenyér drágasága miatt emel panaszt a képviselőtestület. A kenyérnek megvan ugyan a kellő súlya, de nem más, mint kisütetlen

⁸⁶ Sopron városi levéltár. Lad. X. Fasc. III. Num. 42. Idézve már *Koller*: A soproni céhek életéből. Budapest, 1915, 20—25. 1.

kovász. A rossz kenyeret el kell kobozni. Egyúttal négy felügyelőt küldenek ki a péküzletek ellenőrzésére.⁸⁷

1695-ben a képviselőtestület helyesli a kenyérnek a piacon való árusítását, mert így a kenyér olcsóbb, a napszám pedig — főleg a szőlőmunkások között — kisebb.⁸⁸

1701-ben újabb panasz van rájuk. Ezúttal ismét a régi, de sohasem alkalmazott büntetéssel — a megmártással — fenyegetik őket, amelynek találó nevét is adnak: Bäckertunke. Sőt kívánatosnak találja a képviselő, ha a külvárosban az egyik tavon Bäckertunket rendeznek be. A piaci árú-sok Feilbäckinen) 1, 2, 3 és 4 garasos kenyeret áruljanak, jól kisütve és sózva. Amíg a szőlőmunka tart, a két felügyelő a piabíró mellett szorgosan ellenőrizze a kenyér súlyát.⁸⁹ Amint az 1695. évi intézkedés, úgy ez is, helyes szociális és gazdasági érzékről tanuskodik. A bortermeles az itteni lakosságnak egyik fő jövedelmi forrása. A szőlőmunka idején tehát olcsóbbá kell tenni a kenyeret, hogy a szőlőmunkások olcsón juthassanak hozzá és így a napszám is alacsonyabb legyen.

1704-ben szintén említik a Bäckertunkét, amelyet már fel is állítottak, miután a pékek csekély pénzbüntetést semmibe se vesznek.⁹⁰

A városi hatóságok máshol is hasonló küzdelmet folytattak a pékekkel. Így pl. Bécs város céhíratái között nagy számmal találunk panaszokat a pékek ellen. Ezek közül néhány érdekesebb esetet megemlítek. 1601-ben a kis perecek miatt van panasz.⁹¹ 1609-ben a feketére égetett és kicsi zsemlyék miatt szólalnak fel és azért, hogy nem sütnék elég „pfemwert” semelt.⁹²

1625-ben, midőn a gabona ára kissé esett, különös gondot fordítanak a pékekre, hogy a süteményt ők is olcsóbban adják.⁹³

1644-ben újabb panasz van a bécsi pékek ellen, hogy sem a kenyeret, sem a zsemlyét nem sütik az előírt súlyban.⁹⁴

1692-ben szóvateszik, hogy a pékek a malmokban az árszabásnál valamivel olcsóbban kapják a lisztet, de ők mégis a régi árszabáshoz ragaszkodnak.⁹⁵

Igaz, hogy viszont a bécsi pékek is panaszkodnak a nehéz megélhetési viszonyok, a nagy bér és az adó miatt.⁹⁶

Nem céлом itt e tárgyat kimeríteni, csupán arra mutatok rá, hogy a rokoaszervezet ott is hasonló nehézségekkel küzdött.

Az árakat vizsgálva feltűnő jelenség, hogy a XVI. század második felében nagyobb emelkedést látunk. A régi, zárt gazdálkodás az árak sokkal nagyobb ingadozásnak voltak alávetve, mint manapság. A gazdálkodás csupán egy területre szorítkozott, ha ezt a területet valamilyen váratlan csapán (rossz termés, járvány, háború) érte, utánpótlásról az akkori közlekedési viszonyok mellett szó sem lehetett, árúhiány, éhinség állott elő és az árak emelkedtek.

Hozzájárul még ehhez Sopron város speciális határszéli helyzete. Ausztria felé irányuló kiviteliünk — régen éppen úgy, mint ma —

⁸⁷ Monográfia I. köt., 155. l. 1684-ben, midőn a rossz termés miatt nagy drágaság volt, a pékek a zsemlye párját az eddigi 12 lat helyett 11 latosra sütötték, ára pedig 2 magyar dénár. Ezért mindegyiket 5 frt bírsággal büntetik, „oder sollen die Schupfen lassen machen. „Csányi“ Ungarische Chronik 106. l.

⁸⁸ Monográfia I. köt., 239. l.

⁸⁹ Monográfia I. köt., 247. l.

⁹⁰ Monográfia I. köt., 258. l.

⁹¹ Wien, Stadtarchiv 4/1601.

⁹² U. a. 7/1609.

⁹³ U. a. 13/1625.

⁹⁴ U. a. 13/1641.

⁹⁵ U. a. 34/1692.

⁹⁶ U. a. 48/1696.

főleg élő állatból és gabonából állott. Sopron 1524-ben elrendeli, hogy az Ausztriába kivitt gabona után harmincadot kell fizetni.⁹⁷

De mennyi gabonát vihettek ki harmincad nélkül csempészetakon!

A piaci árakat azonban nemcsak a kereslet és kínálat szabályozza, hanem a pénz mindenkeri értéke, vásárló ereje is. Amerika felfedezése után arany és ezüst igen nagy tömegben került piacra, ami maga után vont a pénz elértéktelenedését is. Ez talán a legfőbb oka a XVI. század végén beálló árforradalomnak.⁹⁸

Hogyan védekeztek a régi hatóságok az áruzsora ellen? Az akkori kor nyers, gyakran brutális eszközeivel: pénzbírság, pellengér, börtön, megmártás; de ha ez sem használt, finomabb és hatásosabb eszközökhöz fordultak: idegen árusok előtt meg nyitották a piacot és a konkurencia azután leszorította az árakat. Ezzel tulajdonképpen a szabad verseny felétették egy igen kis lépést. A céh a szabad versenyt kizáró szervezet. A városi hatóság, miután az ellenük folytatott harcban már minden eszköz kimerített, létalapjában támadta meg e szervezetet, midőn tágította a versenyt, szaporította a vásárlási lehetőséget. A versenyt kizáró szervezetek legnagyobb ellensége a szabad verseny és csak rendkívüli esetekben, illetve időkbén szabad az árlimitálás rendkívüli eszközehez folyamodni.⁹⁹

⁹⁷ Monográfia I. köt., 6. l.

⁹⁸ 1493—1520-ig a világ aranytermelésének 83·6%-át Európa-Afrika szolgáltatták, 16·4%-ot Amerika. 1681—1700-ig 35·5%-ot Európa-Afrika, 64·5%-ot Amerika. (1544-ig 56·5%-ot Európa-Afrika, 43·5%-ot Amerika.) Az ezüstermelésből 1521—1541-ig az óvilág 82·1%-ot, az újvilág 17—9%-ot; 1545-ig az óvilág 24—5%-ot, az újvilág 75·5%-ot; 1601—1620-ig az óvilág 8·2%-ot, az újvilág 91—8%-ot szolgáltatott. Handwörterbuch der Staatswissenschaften. VI. köt., 1046—48. l.

⁹⁹ A XVI. század végén beálló árforradalom jellemzésére Alsó-Ausztriában néhány fontos élelmiszer árát hasonlítom össze. (1 krajcár = 4 denár.)

1 font marhahús	2	6
1 font sajt	3	3
1 liba	6	12
1 tyúk	4	4
1 pint bor	4	6
5 tojás	1	6
1 kenyér	1	1
1 font vaj	7	10

Idézve: *Carl Oberleitner*: Die Finanzlage in Nieder-Österreich im XVI—XVIII. Jahrhundert. Archiv für Kunde Österreichische Geschichte. 30. köt., 42. l. Még nagyobb a különbség, ha az 1626. évre megyünk vissza. Akkor a csekély értékű hosszú pénz (Lange Münze) volt forgalomba. Még 1566-ban 1 tallérban 68 kr. volt, 1622-ben 1 tallérban 600 kr. van. (*Dr. Victor Miller zu Aichholtz*: Österreichische Münzprägungen 1519—1918.) 1626-ban 1 liba 2 frt 30 kr., 1 tyúk 1 frt 15 kr. (*Carl Oberleitner* i. m. 42. l.) A gabona ára is nagyon változott. A bécsi piacon a rozs ára így hullámzott:

1615-ben 1 Muth (30 mérő) rozs	20 frt.
1621-ben " " "	20 "
1622-ben " " "	100 "
1626-ban " " "	250 "
1630-ban " " "	25 "
1640-ben " " "	15 "
1650-ben " " "	25 "
1660-ban " " "	18 "
1670-ben " " "	24 "
1690-ben " " "	20 "
1700-ban " " "	35 "
1740-ben " " "	35 "

(Geschichte der Stadt Wien. IV. köt., 567. l.)

V.

A régi városi tanácsjegyzőkönyvek tanúsága szerint a pécek mellett főleg a mészárosok okoztak a tanácsnak sok gondot. A tanács megállapította a húsárakat és elrendelte, hogy csak egészséges állatot szabad levágni.

Az első limitációval 1507-ben találkozunk. Utasítják a húslátómestert (Fleischbeschauherr), hogy ügyeljen arra, hogy csak egészséges állat kerüljön levágásra. Intézkednek a vidéki mészárosokról is. Hivatkozással a régi szokásra, megengedik a vidékieknek, hogy húst árulhatnak, csak jó legyen. (Es soll hereinfar'n ein Jedlich Geyfleischhagker und faill haben guet fleisch und auff die rechte Zeit wie von Allters ist herkhomen.)¹⁰⁰

1523-ban a mészárosok durva bánásmódja miatt van panasz. Szükségesnek tartják a mérlegek, súlyok hitelesítését is.¹⁰¹

Ugyancsak 1523-ban intézkednek, hogy a tanács kebeléből két úr jelöltessek ki, akik a levágásra kerülő marhát és a piacon árult halat hetenként megsejmelik.¹⁰²

A városi hatóságoknak mindenütt nagy gondjuk volt arra, hogy csak egészséges állat kerüljön levágásra. Bécsben 1364-ben Rudolf privilégiuma kimondja, hogy állatot levágni addig nem szabad amíg két esküdt mester meg nem tekintette.¹⁰³

Pozsonyban 1376-ban két húslátómester és egy városi tanácsos ellenőrzi a húságást.¹⁰⁴

Az állategészségügyi szempontokat a városi hatóság nálunk is nagyon figyelembe vette. 1528-ban két húslátót választanak a tanácsból és kettőt a képviselőtestületből, akik a húst naponként és hetenként megtekintik és ha bármilyen hibát találnak, a kimérést megakadályozzák, nehogy valakinek a tudatlanságából betegség származzon.¹⁰⁵

A mészárosok 1669-i céhlevele is kimondja, hogy állatot csak a vágóhidon szabad vágni és csak akkor, ha a húslátómester már megtekintette.¹⁰⁶ Tilos volt rókától, farkastól megmárt állat húsát kimérni.¹⁰⁷

A XVIII. századból részletes utasítás maradt fenn a húslátómester

Szászországban 100 liter gabona ára így változott:

1455—1480-ig	10·62	13·80	10·69	5·47
1541—1580-ig	17·66	35·80	14·23	13·93
1580—1590-ig	52·33	60·43	25·02	15·75

(Handwörterbuch der Staatswissenschaften. 1925, VI. köt., 1048. l.)

Gyakran a háborúk következtében is emelkednek az árak. Lőcsén a 15 éves török háború a következő árhullámozást idézte elő:

1 lúd	8 d.	33 d.
1 tyúk	4 d.	23 d.
1 pár csirke	6 d.	30 d.
1 font háj	5 d.	30 d.
1 szekér fa	33 d.	1 frt. 25 d.
1 font hús	1½ d.	3½ d.
1 itce sör	½ d.	1 d.
1 itce bor	6 d.	18 d.

(Demkó: két régi árszabály között. Századok. 1879. 440—41. o.)

¹⁰⁰ Monográfia I. köt., 2—3. l.

¹⁰¹ Monográfia I. köt., 5. l.

¹⁰² Monográfia I. köt., 5. l.

¹⁰³ Geschichte der Stadt, Wien.

¹⁰⁴ Dr. Szádeczky i. m. 111. l.

¹⁰⁵ Monográfia I. köt., 9. l.

¹⁰⁶ 1669. 7. art.

¹⁰⁷ 1669. 9. art.

számára. Az esküdt városi húslátómestert egy évre alkalmazták 50 frt évi fizetéssel.¹⁰⁸ A hivatalos irat részletesen felsorolja kötelességeit:

1. Legyen józan, hogy hivatalának eleget tehessen és működéséből a közönségre kár ne háromoljék.

2. Ügyeljen arra, hogy a város területén senki se vág hasson marhát előzetes megtekintés nélkül. Ha ezt valaki mégis megtenné, a hús egyötöd részét elkobozták és még azonfelül fogsággal is büntették.

3. Jól nézze meg a levágásra kerülő állatot; beteg állatot ne engedjen levágni, hanem rögtön jelentse a polgármesternek.

4. Ügyeljen arra, hogy négyhetes, negyed-, fél- és egyéves borjúkat ne vágjanak. Ezzel a fiatalabb állatállományt akarták kímélni.

5. Ügyeljen arra, hogy himlős juh és bárány ne kerüljön levágásra. Ha valamely mészáros beteg juhot ölt, súlyosan büntették.

6. A levágásra kerülő disznó se legyen beteg; ugyancsak ellenőrizni tartozik a szalonna, kolbász és hurka minőségét is.

7. Szorosan teljesítse hivatali kötelességeit. Súlyos büntetéssel sújtának, ha a mészárosok közül bárkit is barátság, vagy rokonság örve alatt előnyben részesítene. Közegészségügyi szempontból a húslátómester egyike volt a város legfontosabb ellenőrző közegeinek.¹⁰⁹

1536-ban megengedik a vidéki mészárosoknak, hogy pénteken és szombaton húst árulhatnak.¹¹⁰ Más városokban hasonló intézkedésekkel találkozunk.

Így Nagybányán megengedték, hogy hétfőn céhenkívüli mészáros is mérhet húst.¹¹¹ 1588-ban a nagybányai mészárosok az árszabás miatt megtagadták a hús kimérését; a tanács ezért egy évre és három napra eltiltotta őket a húsvágástól és idegenek látták el a várost hússal.¹¹²

Szalnár városa 1607-ben szintén megengedi a vidéki mészárosoknak a hús kimérését.¹¹³

Bécsben már 1331-ben megkapták a vidéki mészárosok a húskimérési engedélyt.¹¹⁴

1549-ben I. Ferdinánd új szabályzatot ad a bécsi mészárosoknak, mely szerint a vidékiek a hét két napján mérhetnek húst.¹¹⁵

Sőt 1560-ban a vidéki mészárosok minden — a városba hozott — marha után még 2 schilling külön jutalékot is kaptak.¹¹⁶

Nálunk is sokat küzdöttek ellenük a helybeli mészárosok, de végül is beletörődtek a változhatatlanba, csupán azt kívánták, hogy a vidéki mészárosok ne darabokban, hanem egészben vagy felében hozzák be a húst.¹¹⁷

Az 1641-i céhlevél azt köti ki, hogy a vidékiek a számukra kijelölt napokon (vasárnap és kedd) ne nyissák ki üzleteiket előbb, mint a helybeliek. Vagyis Szent Györgytől Szent Mihályig reggel 5 órától délután 5 óráig és Szent Mihálytól Szent Györgyig reggel 7 órától délután 4 óráig legyenek nyitva.¹¹⁸

1538-ban újabb panaszra adnak okot a soproni mészárosok. Kötelesek jó húst kimérni. Ha beteg marhát vágnának, nemcsak az illető mészáróst

¹⁰⁸ Sopron városi levéltár Fasc. V. Num. 1411. g. — Nincs róla tudomásunk, hogy ezenfelül valami más díjat, mint a más városokban szokás volt (Schaugeld), kapott volna.

¹⁰⁹ 1604-ben Bécs város szerkesztett a húslátóknak hasonló tartalmú szabályzatot.

¹¹⁰ Monográfia I. köt., 15. l.

¹¹¹ Dr. Szádeczky i. m. I. köt., 119. l.

¹¹² Dr. Szádeczky i. m. I. köt., 131. l.

¹¹³ Dr. Szádeczky i. m. I. köt., 130. l.

¹¹⁴ Dr. Karl Fajkmaier: Dreihundert Jahre wiener Fleischhauergewerkschaft. (1612—1912.)

¹¹⁵ Geschichte der Stadt, Wien. IV. köt., 487. l.

¹¹⁶ Dr. Karl Fajkmaier i. m.

¹¹⁷ 1669. 12. art.

¹¹⁸ 1641. 9. art.

büntették, hanem a húslátómestert is. A meghatározott napokon legalább négy hússzéket kötelesek nyitva tartani és ott főleg marhahúst — ami a legkelendőbb volt — mérjenek ki elegendő mennyiségben. A helybeli polgárok eladhatták saját tenyésztésű állataikat a mészárosoknak, de akiről kiderült, hogy az itt drágán kínált marhát máshol olcsóbban adta el, az testi büntetésen kívül 10 frt birságot is fizetett.¹¹⁹

1545-ben ismét a vidéki mészárosokról van szó. Ezek éppen olyan veszélyes konkurrencsei voltak a mészárosoknak, mint a piaci kenyérfőzők és pékeknek. A tanács kijelenti, hogy ha a hús fontját egész évben 4 denárért adják, beszünteti a „Geimarkt“-ot.¹²⁰

1578-ban február 18-án a mészárosok panaszkodnak, hogy a régi rend miatt nagy kár éri őket.¹²¹

1580-ban ismét a vevőkkel szemben tanúsított durva, gúnyos bánásmódot teszik szóvá.¹²²

1583-ban azt kérik, hogy a hús fontját 7 denárért adhassák. A tanács utasítja őket, hogy a húst úgy mérjék ki, mint egy év előtt.¹²³

1589-ben az a panasz a mészárosokra, hogy nem árulnak szép húst: „Die Fleischhacker erfordet und inen fürgehalten worden, wie sie so elendt schlecht Fleisch haben...“ A mészárosok azzal védekeznek, hogy nem tudnak marhát kapni. A középső toronyba zárják őket.¹²⁴

1590 február és március havában szintén tárgyalnak a mészárosokkal. A tanács szemrehányást tesz nekik, hogy csak marhahúst árulnak, borjú- és bárányhúst azonban nem. Kifogásolják azt is, hogy a falvakban szebb húst mérnek, mint a városban. A mészárosok a hús fontját 7 pfennigért (denárért) akarják adni, pedig ötöt sem ér. A város hatósági húzüzem létesítésével maga szeretné kezébe venni a húsellátást. A berendezéshez azonban 3000 tallér kellene, a község pedig szegény, pénz nincs. A hozzáértő emberek is hiányoznak. Ezért lemondanak a tervről, de igyekeznek az árakat leszorítani.¹²⁵

Hasonló nehézségekkel küzdött a húsellátást illetőleg Pozsony városa is. A marha ára a XVI. század végén a 15 éves török háború folyamán egyre emelkedett. A tanács azonban nem akarta a hús árát emelni, erre a mészárosok megtagadták a hús kimérését. A tanács hatósági hússzéket állított fel, de erre nagyon ráfizettek, mert négy hónap alatt 2000 frt volt a kár és az üzemet be kellett szüntetni.¹²⁶

1591-ben három mészárosmesterrel tárgyal a város. Miután a marha drága, azt kérik, hogy a hús fontját János-naptól (június 26) Márton-napig (november 11) 6 pfennigért, azon túl 7 pfennigért adhassák. A faggyú mázsáját helybelieknek 4 tallérért, vidékieknek 4½ tallérért akarják adni. A tanács működésükkel nincs megelégedve. Szép hús ritkán volt kapható, aminek oka az, hogy nem magyar marhát vesznek, hanem csak az olaszoktól kiválogatott silányabb minőségűt. Bárány- és borjúhús alig van és gyakran csak szemmértékre, nem súlyra adnak. A disznóhús piaci árusítását azért kellett megengedni, mert náluk sonka, kolbász, tüdő, fej ritkán volt kapható: ezt ők maguk is a piacon vették. Az árra nézve a tanács enged, csak jó hússal lássák el a várost.¹²⁷

1592-ben a mészárosok húsvétől János-napig 8 denárért akarják adni a hús fontját, azontúl 7 denárért. Mentések akarnak lenni minden adótól.

¹¹⁹ Monográfia I. köt., 19—20. l.

¹²⁰ Monográfia I. köt., 29. l.

¹²¹ Monográfia II. köt., 29. l.

¹²² Monográfia II. köt., 33—34. l.

¹²³ Monográfia II. köt., 38. l.

¹²⁴ Monográfia II. köt., 46. l.

¹²⁵ Monográfia II. köt., 49., 51. l.

¹²⁶ Dr. Szádeczky i. m. I. köt., 113. l.

¹²⁷ Monográfia II. köt., 64. l.

robottól és őrségtől. A városi képviselőtestület azt indítványozza, hogy, miután a mészárosokban bízni nem lehet, a város maga állítson fel hússzéket. A tanács azonban nem akar e fontos dologban határozni, miután tagjai közül nincs mindenki jelen, többen elutaztak, egyesek pedig betegek. De számításokat fognak végezni és a dolgot megfontolják.¹²⁸

1593-ban a város két mészárosot akar alkalmazni, akiket a többivel szemben kedvezményekben részesítenének. Nyolcnapos gondolkodási időt adnak nekik, hogy véleményüket írásban nyújtsák be.¹²⁹

1595-ben Hanns Pfister, a város által már 1593-ban is alkalmazott mészáros nyújt be limitációt. Azt kéri, hogy két hússzéket tarthasson nyitva és a „Geymarkt“-ot szüntessék meg. A tanács azonban, tekintettel a fenyegető háború veszélyére, nem szünteti meg.¹³⁰

1596-ban tíz mészárosot alkalmaznak, köztük hármat vidékről (Nyékről, Lépesfalváról és Keresztúrról).¹³¹

1598-ban többször is tárgyalnak a mészárosokkal. Január 26-án azért emelnek ellenük panaszt, mert drágán adják a faggyút, mázsáját 8 kemény tallérért.¹³²

Március 12-én a mérlegezés miatt tesznek panaszt. Nem rendes súllyal mérik a húst, hanem ólommal és kővel. Intézkedést kér a képviselő, hogy minden 14 napban megvizsgálják a súlyokat és a mértékeket.¹³³

Május 30-án a mészárosok miatt hívják össze a képviselőtestületet. A mészárosok a hús fontját 10 denárért akarják adni és sok nyomatékot is tesznek hozzá. Ismét felvetik a gondolatot, hogy a város maga árusítsa ki a húst, fontját 9 denárért.¹³⁴

1601-ben a jobb ellenőrzés végett elrendelik, hogy a mészárosok táblát tegyenek ki, ahol az egyes húsfajták árai fel vannak tüntetve. Az egyik üres hússzékből hatósági mérleget állítanak fel és miután a mérlegezés miatt sok a panasz, ott mindenki megmérheti a vásárolt húst.¹³⁵

1602-ben mészárosokat fogad fel a város egy évre, akik a hús fontját 3—4 denárért árusítják.¹³⁶

Április 3-án azonban a mészárosok egy része kijelenti, hogy nem tudnak az elvállalt kötelezettségnek megfelelni. Néhányan azonban vállalkoznak, hogy 8—14 napig megpróbálják.¹³⁷

1603. március 17-én a város három mészárosmestert és egy legényt fogad fel. Az árakban emelkedést látunk. A vidékieknek megengedik, hogy hetenként kétszer bejöjjenek és húst mérhetnek.¹³⁸

1606. január 18-án a polgármester felszólítja a mészárosokat, hogy miért emelik az árakat? Azt válaszolják, hogy nem kapnak elég marhát. E védekezésüket azonban nem fogadják el, mert nyáron, midőn jó áron vették a marhát, nyereségük volt, nem baj, ha most némi veszteség éri is őket. (Wann es Ihnen wol geschmeckht das Sie diesen Sommer über, da das Vieh umb ein rechts gelt gewesen, den gewin gehabt, sollen Sie Ihnen ytz auch schmeckhen lassen, wan Sie gleich das Vieh etwas teurer Zalen.)¹³⁹

¹²⁸ Monográfia II. köt., 72. l.

¹²⁹ Monográfia II. köt., 79. l.

¹³⁰ Monográfia II. köt., 87. l.

¹³¹ Monográfia II. köt., 97. l.

¹³² Monográfia II. köt., 114. l.

¹³³ Monográfia II. köt., 115. l.

¹³⁴ Monográfia II. köt., 118. l.

¹³⁵ Monográfia I. köt., 73. l.

¹³⁶ Monográfia II. köt., 176. l.

¹³⁷ Monográfia II. köt., 178. l.

¹³⁸ Monográfia II. köt., 211. l.

¹³⁹ Monográfia II. köt., 248. l.

1606. szeptember 1-én a mészárosok sztrájkbaléptek, mert nem voltak megelégedve az árszabással. Valamennyiüket bezárják és 32 tallér pénz-bírsággal fenyegetik meg őket.¹⁴⁰

A bécsi mészárosok szintén több ízben sztrájkoltak. Így 1560-ban bezűntették a hús kimérését, mert a tanács ármegállapításával nem voltak megelégedve. A tanács több kedvezményt adott nekik (háromévi adómentesség, engedély magyarországi marhavásárlásokra stb.), de csak akkor engednek, miután két hétig kenyéren és vizen fogságban tartoták őket.¹⁴¹ A sztrájkmanővereket a XVII. században is megismételték és többször kellett a mészárosokat keresztrekötéssel fenyegetni.¹⁴²

1611. június 27-én ismét tárgyalnak a soproni mészárosokkal. A marhahús fontját 3 magyar denárért adják, a bányahúst 3½ denárért.¹⁴³

1668-ban elrendeli, hogy a hússzékekben a mérlegeket és a súlyokat legalább minden negyedévben meg kell vizsgálni.¹⁴⁴

Nehéz, válságos évek jöttek az 1683. évi hadjárat után, amit még fokozott a rossz termés, a drágaság és a pestis.

A drágaság illusztrálására csak néhány adatot említek. Míg 1680-ban jótermésű évben a legjobb bajor búza mérője 9–10 garas, rozs, árpa 8 garas, zab 6 garas volt,¹⁴⁵ addig 1684-ben rossztermésű évben a búza mérője 4 frt, a rozs 3 frt 7 garas, a zab 33 garas.¹⁴⁶

1684-ben ismét tárgyalnak a mészárosokkal. Tekintettel a nehéz időkre, a tanács a vidéki mészárosoknak még egy napot engedélyezett; ezentúl tehát hétfőn, szerdán és szombaton mérhettek a vidékiek húst. A helybeliek 5½ ungarischért akarták adni a hús fontját, a tanács azonban csak ötöt engedélyezett. Miután a mesterek nem engedtek, a tanács behozatta a városházára a céhládát és a kiváltságlevelet. Erre azután vállalkoztak, hogy pünkösdig megpróbálják.¹⁴⁷

1685. március hónapban megint baj volt a mészárosokkal: a hús fontját 1 garasért akarták adni. A tanács azonban nem találja indokoltnak az áremelést. Igaz, hogy bőjt idején naponta csak két hússzék volt nyitva, de nem szokás bőjtben drágábban adni a húst. Miután a városi mészárosok nem engedtek, a tanács megengedte a vidékieknek, hogy mindennap mérhetnek ki húst, fontját 4½ denárért. Március 19-én behivatták a régi mestereket a városházára. Elhozatták a céhládát is. A régi céhmestert letették és újat választottak. A régi meserek azután könyörgöttek, hogy engedjék meg nekik továbbra is a húskimérést. A tanács négy hússzéket adott át nekik, de a legjobb üzleteket az új mestereknek adták.¹⁴⁸

¹⁴⁰ Monográfia II. köt., 254. l.

¹⁴¹ Geschichte der Stadt Wien IV. köt., 487. l.

¹⁴² Geschichte der Stadt Wien IV. köt., 488., 491. l.

¹⁴³ Monográfia II. köt., 278. l.

¹⁴⁴ Monográfia I. köt., 122. l.

¹⁴⁵ Csányi: Ungarische Chronik 48. l.

¹⁴⁶ Csányi: i. m. 109. l. Néha a nagy kereslet idézett elő áremelkedést. Így 1683 szeptember havában a bécsi török táborból sok török kereskedő jött 70 tevével, akik itt a gabonát, lisztet összevásárolták. Egy mérő zabért 1 birodalmi tallére is adtak; a liszt mérője 2–3 frt volt, 1 kenyér 5–6 garas (Csányi i. m. 84). De az ellenkezőre is van példa. A visszavonuló török sok gabonát, lisztet és 1000 drb kenyeret hagytak itt. A tanács olcsón kiárusította: 1 kenyér ára 2 garas volt, a liszt mérője 25 garas (Csányi i. m. 88. l.). 1683 július hónapban a Bécs ellen vonuló török és magyar seregek Sopron mellett megállapodtak. A soproniak olcsón vehettek állatot: 1 tehén 1 frt 25 garas volt, 1 pár ökör 3–4 frt, 1 kétéves borjú 8 garas (Csányi i. m. 76. l.).

¹⁴⁷ Csányi i. m. 102. l.

¹⁴⁸ Csányi i. m. 113–15. l.

1688-ban a mesterek ismét beszüntették az üzemet. Sok kár érte őket, sok adót is fizetnek, pénzük nincs, hogy az üzletet vezessék. A polgármester április 5–6-án tárgyalta a 17 városi mészárosossal. A tanács adójuk felét engedti, erre azonban csak 4 mester jelentette be, hogy felveszi a munkát. A többiek azt kérik, hogy küldjenek valakit velük, aki marhavásárlásaikat ellenőrzi. Ez meg is történt; vettek 48 darab marhát 1383 birodalmi tallérért. A hús fontját ekkor 8 magyar denárban állapítják meg.¹⁴⁹

1690. július 24-én a városi mesterek ismét beszüntették a hús kimérést. A vidéki mesterek vállalták a húsellátást, a tanács céhmestert is jelölt ki közülük.¹⁵⁰

A tanács a polgárság érdekeit tartva szem előtt, igyekezett korlátok közé szorítani az áremelési törekvéseket, idegen konkurrencia megteremtésével próbálta letörni az árakat. A tanács törekvése gyakran heves és indokolt ellenállásra talált az iparosok részéről, akik a beszerzés nehézségeire és a nehéz megélhetésre hivatkoznak, midőn áremelést kérnek. Hogy a soproni piacon nem tudtak mindig elegendő marhát venni a mészárosok, az érthető. Ausztria felé irányuló kivitelünk jórészt élő állatból állott, de a legális marhakivitel mellett a csempészet is virágzott. A bécsi kamarai levéltárban több hivatalos irat van, amely éppen a sopronmegyei marhacsempészetet teszi szóvá.¹⁵¹

A hivatalos iratok között próbavágásról nem találtam feljegyzést, pedig másutt az ármegállapítást legtöbbször próbavágás előzte meg.¹⁵² Azt hiszem azonban, hogy a közölt adatok alapján is eléggé pontos bepillantást nyerünk a régi városi életbe, megismerve különösen a céhgazdálkodás bajait és nehézségeit.

Függelék.

Soproni húsarak 1507–1844-ig.

1507-ben ¹⁵³	pünkösdig 1 font főzni való marhahús	4 denár
	pünkösöd után 1 font főzni való marhahús ..	3 „
	„ „ 1 „ sütni „ „ ..	4 „
1523-ban ¹⁵⁴	1 font marhahús pünkösdig	4 denár
1531-ben ¹⁵⁵	1 „ „	5 bécsi denár
1545-ben ¹⁵⁶	1 „ „	4 denár
1583-ban ¹⁵⁷	1 „ „	7 „
1590-ben ¹⁵⁸	1 „ „	6 pfennig (denár)
1596-ban ¹⁵⁹	1 „ „	2 krajcár

¹⁴⁹ Csányi i. m. 137–38. l.

¹⁵⁰ Csányi i. m. 44–45. l.

¹⁵¹ 1569. jún. 28. Miksa rendelete a horvát parasztok ellen, akik marhát csempésznek. (Wien, Kamarai levéltár. Császári pátenssek.) 1611. jún. 14. II. Mátyás rendelete. Sopron megyéből, főleg Pulya környékéről sok marhát csempésznek harmincad nélkül Ausztriába. Azt a mészárosot, aki csempészett marhát vág, szigorúan büntetik. (Wien, Kamarai levéltár. F. Fasc. IX. No. 4.) 1618 nov. 24. II. Mátyás rendelete. A határokon nagyban folyik a csempészet. Főleg a pulyaiak ellen sok a panasz. Miután a csempészet nagy kárt okoz a kamarának, elrendeli, hogy Sopron és Szt. Márton között fekvő falvak lakói (Nádasd, Kertes, Szikra, Bánfalva, Lépesfalva, Klimpa, Borbolya) mind a soproni harmincados hivatalnál fizessék le a harmincadot. (Wien, Kamarai levéltár. Császári pátenssek.)

¹⁵² Bécsben gyakran végeztek próbavágást, hogy a mészárosok panaszának jogosultságáról meggyőződjenek. 1650. május 6-ától 1651. január 6-ig 12 próbavágást eszközöltek. Három esetben volt csak deficit: 117 frt 26 kr., kilenc esetben a haszon 1315 frt 26 kr. (Wien, Kamarai levéltár. F. Fasc. IX. No. 4.)

¹⁵³ Monográfia I. köt., 2. l.

¹⁵⁴ Monográfia I. köt., 5. l.

¹⁵⁵ Monográfia I. köt., 13. l.

1598-ban¹⁶⁰ több fajta húst limitálnak:

1 font marhahús	9 denár
1 „ juh- és bányahús.....	10 „
1 „ borjúhús.....	12 „
1 „ disznóhús	12 „
1 „ szalonna	15 „

Hatalmas áremelkedés ez 90 év alatt. Más városokban is láttunk áremelkedést, de nem ilyen rohamosat. Bécsben 1460-ban 1 font marhahús 2 pfenning (denár),¹⁶¹ 1527-ben 4 denár lesz,¹⁶² 1551-ben próbavágás után 6 denárra emelkedik,¹⁶³ majd 1598-ban 8 denár lesz.¹⁶⁴ Tehát Bécsben, ahová Magyarországból hajtották fel a marhát,¹⁶⁵ olcsóbb a hús, mint nálunk, az östermelő országban.

1602-ben ¹⁶⁶ 1 font marhahús	4½ magyar denár
1 „ juh- és bányahús....	5 „
1 „ borjúhús	6 „
1 „ disznóhús	6 „
1 mázsa faggyú	10 „

1603-ban ¹⁶⁷ 1 font marhahús	12 krajcár
1 „ bányahús	12 „
1 „ disznóhús	15 „
1 „ juhús	15 „
1 „ borjúhús	15 „
1 mázsa faggyú	8 tallér

1611-ben ¹⁶⁸ 1 font marhahús	3 ungarisch
1 „ bányahús.....	3½ „

1613-ban ¹⁶⁹ 1 font marhahús	3½ ungarisch
1 „ borjúhús.....	4½ „
1 „ juhús.....	4½ „
1 mázsa faggyú	7 tallér

1639-ben ¹⁷⁰ 1 font marhahús	4 ungarisch
---	-------------

A későbbi években még tovább emelkednek az árak.

1685-ben¹⁷¹ 1 font marhahús ára 5–6 ungarisch között váltakozik.

1687-ben¹⁷² 1 font marhahús 7 ungarisch.

¹⁵⁶ Monográfia I. köt., 29. l.

¹⁵⁷ Monográfia II. köt., 38. l.

¹⁵⁸ Monográfia II. köt., 49. l.

¹⁵⁹ Monográfia II. köt., 97. l.

¹⁶⁰ Monográfia II. köt., 115. l.

¹⁶¹ Gesch. der Stadt Wien II/2 698.

¹⁶² Gesch. der Stadt Wien IV/487.

¹⁶³ Gesch. der Stadt Wien IV/487.

¹⁶⁴ Gesch. der Stadt Wien.

¹⁶⁵ Így pl. 1549-ben 187.875 drb magyar marhát és 43.204 drb juhot, bányát adtak el Bécsben. (Wien. Kamarai levéltár. H. Fasc. 16.)

¹⁶⁶ Monográfia II. köt., 178. l.

¹⁶⁷ Monográfia II. köt., 211. l.

¹⁶⁸ Monográfia II. köt., 278. l.

¹⁶⁹ Monográfia II. köt., 289. l.

¹⁷⁰ Városi levéltár. Lad. X. Fasc. III. Num. 45.

¹⁷¹ Csányi i. m. 116., 129. l.

¹⁷² Csányi i. m. 131. l.

1695-ben¹⁷³ 1 font marhahús 6 ungarisch.

A XVIII. század végéről is van adatunk; 1787-ben 1 font marhahús 7½ denár.¹⁷⁴

1810-ben, a nagy devalváci óelőtt a rossz pénz miatt háborús években 1 font marhahús 26 kr.;¹⁷⁵ 1820-ban már 13 kr.¹⁷⁶ és ugyanannyi 1844-ben is.¹⁷⁷

A húsarokban némi ingadozást máshol is találunk. Bécsben a XVII. század folyamán a következőképen változott a húására:

1602-ben 1 font marhahús	12 denár
1622-ben 1 „ „	14 denár ¹⁷⁸
1632-ben 1 „ „	12 denár ¹⁷⁹
1646-ban 1 „ „	4 kr. (16 denár) ¹⁸⁰
1684-ben 1 „ „	14 denár ¹⁸¹

Pozsonyban is ingadozást látunk. 1545—50 között a hús fontja 3—10 denár között változik. A tehénhús a legolcsóbb, fontja 3 denár.¹⁸² 1570—74-ben 1 font marhahús 7 bécsi denár.¹⁸³ 1601-ben a deficittel végződő hatósági-húskiárusítás után 1 font marhahús 12 bécsi denárra emelkedik.¹⁸⁴

*Dr. Winkler Elemér**

¹⁷³ Csányi i. m. 160. l.

¹⁷⁴ Városi levéltár. Fasc. V. Num. 102/b.

¹⁷⁵ Városi levéltár. Fasc. XXI. Num. 278/d.

¹⁷⁶ Chronik v. Oedenburg 534. l. Városi múzeum.

¹⁷⁷ Városi levéltár. Fasc. V. Num. 10. 319. l.

¹⁷⁸ Geschichte der Stadt Wien. IV. 488. l.

¹⁷⁹ Wien. Kamarai levéltár. F. Fasc. IX. No. 4.

¹⁸⁰ Wien. Kamarai levéltár. F. Fasc. IX. No. 4.

¹⁸¹ Wien. Kamarai levéltár. F. Fasc. IX. No. 4.

¹⁸² Dr. Szádeczky i. m. I. köt., 112. l.

¹⁸³ Dr. Szádeczky i. m. 112—13. l.

¹⁸⁴ Dr. Szádeczky i. m. I. köt., 113. ild.

* E cikk megjelenésével egyidejűleg vettük a szomorú hírt, hogy Winkler Elemér 34 éves korában vérmérgezésben Sopronban hirtelen meghalt. Fájdalmasan búcsúzzunk a fiatal tudóstól akkor, amikor első ízben volt alkalmunk értékes munkájának lapunk hasábjain helyet biztosítani.

„HISTORIA“

A MAGYAR MULT EMLÉKEIVEL ÉS ESEMÉNYEIVEL FOGLALKOZÓ FOLYÓIRAT

Erősíteni a mult iránti szeretet érzését: ez lapunk tulajdonképeni célja. Aki szereti a multat, az támogatni is fogja törekvéseinket, hogy ügyünk szellemi fegyvere megerősödöttén teljesíthesse hivatását.

Lapunk, a nyári hónapok kivételével, havonta jelenik meg és a törzslapon kívül jelenleg a következő mellékletekkel bír:

PESTBUDAI EMLÉKLAPOK, a székesfőváros multjával foglalkozik és *dr. Gárdonyi Albert* székesfővárosi főlevéltáros szerkeszti.

MAGYAR MÜEMLEKEK, melyben ismertetésre kerülnek hazánk összes műemlékei. Szerkeszti: *dr. Szönyi Ottó*, a Műemlékek Országos Bizottságának előadója.

HONISME ÉS HELYTORTÉNET, a magyar vidék multjával foglalkozik akként, hogy rendszeresen ismerteti hazánk városainak és községeinek történetét a hozzájuk fűződő eseményekkel együtt. Központi szerkesztője: *dr. Lukinich Imre*, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-Könyvtárának igazgatója.

HADIMÚZEUMI LAPOK, a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum hivatalos lapja, mely e múzeum tárgyainak ismertetésével és a hozzája fűződő kérdésekkel foglalkozik. Szerkeszti: *Aggházy Kamil*, a múzeum igazgatója.

Mindezen mellékletek havonta, legalább 64 oldalon, felváltva jelennek meg s ezzel évente közel 700 oldalon oly történelmi irodalmat nyújtanak, mely nemcsak tudományos és hasznos, de kellemes olvasmány is mindazok részére, akik a nemzet multja iránt érdeklődéssel viseltetnek.

További mellékletek előkészítésben.

Mutatványszámot minden érdeklődőnek készséggel küld portómentesen a kiadóhivatal:

BUDAPEST, VI. KER., ANDRÁSSY-ÚT 20. SZ.
TELEFON: AUTOM. 299-92.

